Продаючи квитки, агенти охоче використовують своєрідний «телеграф». Ідеться про звичайний бляшаний будильник, яким опікується Абрагам Ландарер, знаний серед своїх спільників як «корабельний директор». Отож «корабельний директор» накручує будильник і дає йому подзеленчати – так він буцімто встановлює «телеграфний зв'язок» із Гамбургом чи Америкою. Спочатку він запитує, чи є ще на кораблі вільні місця. Потім накручує будильник ще раз, щоб прийняти відповідь. За кожну таку «телеграму» емігрант мусить заплатити від чотирьох до шести гульденів. За допомогою будильника також надсилається запит в Америку, чи є там земля для такого й такого переселенця. Врешті у гру вступає «цісар Америки», в якого, також за допомогою бляшаного будильника, запитують, чи не був би він такий милостивий прийняти у своє королівство нових підлеглих.

4-111-2
1112
– XXI"

ЦІСАР АМЕРИКИ МАРТІН ПОЛЛАК

XXI КНИГИ

МАРТІН ПОЛЛАК

ЦІСАР АМЕРИКИ

ВЕЛИКА ВТЕЧА З ГАЛИЧИНИ

MARTIN POLLACK

KAISER VON AMERIKA

Die große Flucht aus Galizien

Ins Ukrainische übersetzt von *Liuba-Paraskewija Strynadiuk*
Überarbeitet von
Nelia Vakhovska und Oleksandra Hryhorenko

Czernowitz
Knyhy – XXI
2015

МАРТІН ПОЛЛАК

ЦІСАР АМЕРИКИ

Велика втеча з Галичини

З німецької переклала *Люба-Параскевія Стринадюк*
Доопрацювали переклад
Неля Ваховська та Олександра Григоренко

Чернівці
Книги – XXI
2015

ББК 83.3(4Авт)62-8Поллак-44
Р 512

Поллак, Мартін
Цісар Америки. Велика втеча з Галичини / Мартін Поллак ; переклад з німецької Люби-Параскевії Стринадюк ; доопрацьований переклад Нелі Ваховської та Олександри Григоренко. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2015. – 272 с.

ISBN 978-617-614-111-2

Порубіжжя XIX–XX століть: із Галичини (сучасної території України і Польщі) за океан лине багатотисячний потік заробітчан і переселенців, готових втілювати американську мрію. Українці-«русини», поляки, євреї тікають від злиднів у найбіднішій коронній землі Габсбурзької монархії, від погромів, насилля і голоду, сподіваючись на милість заокеанського цісаря Америки. У країну можливостей їх відправляють численні агенти, торговці людьми, крутії й організовані злочинці, які не соромляться наживатися на чужій біді. Мартін Поллак розповідає про соціальну катастрофу «звичайних» біженців, яка навіть через сто років наздоганяє Європу та Україну.
Книжку було відзначено Премією європейського порозуміння Ляйпцизького книжкового ярмарку 2011.

Фотографії з приватного архіву Мартіна Поллака

Видання здійснено за підтримки:
Державної канцелярії Австрійської Республіки
Федеральної землі Верхня Австрія
Австрійського культурного форуму
Представництва Австрійської служби академічного обміну, м. Львів
Німецької культурної фундації *Robert Bosch Stiftung*
Переклад здійснено в Європейській колегії перекладачів у Штралені

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та в будь-який спосіб, у тому числі електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Перекладено за виданням: Martin Pollack. Kaiser von Amerika. Paul Zsolnay Verlag. Wien 2010.
Copyright © Paul Zsolnay Verlag Wien 2010
© Книги – ХХІ, 2015, *видання українською мовою*
© Люба-Параскевія Стринадюк, 2015, *переклад*
© Неля Ваховська, Олександра Григоренко, 2015, *доопрацювання перекладу*
© Анна Стьопіна, 2015, *обкладинка*
© Роман Сабадаш, 2015, *макет*

Зміст

Спокушені еміграцією	7
Небажані чужинці	21
Альберт Баллін	34
Торгівля делікатним товаром	39
Янгелотвориці	55
Галицькі злидні у цифрах	61
Єврейські втікачі у Бродах	75
Освенцім, Аушвіц, Ошпіцин	82
Корабель-привид «Ф. Місслер»	91
Колективний процес	97
Спаковано сорок ящиків	106
Плюмажі і пера	118
Німецький «американець»	128
Джонстаунівське жахіття	136
Ошуканці та мисливці на селян	150
Торгівля людьми	161
Гори конячих трупів	167
Тікайте звідси геть	177
Пішоходці	189
Бразильська лихоманка	198
Polacas	210
Шкідливі елементи	221
Grine Kusine	228
Помийся у Балліна	239
Московський рай	250
Хрест у Брутовце	259
Післямова	267

Спокушені еміграцією

27 березня 1888 року у Старих Ставах, сільці на Західній Галичині, жандармський патруль затримує чотирьох словаків. Старі Стави розміщені недалеко від Освенціма, німецькою – Аушвіца, лише за кілька кілометрів від прусського кордону.

Словаки йдуть пішки. Спочатку вони відмовчуються на всі запитання й вдають, що ані слова не розуміють по-польськи, стинають плечима і хитають головами. Але після того, як жандарм дає пару стусанів наймолодшому з них, ще дітвакові, вони розказують свою історію. Кажуть, що самі з угорської частини, з хутора Брутовце, що у Спишському комітаті, і хочуть виїхати в Америку. Окрім цього скупого зізнання, всі четверо не можуть пред'явити нічого (лиш кілька гульденів), тож їх ведуть до Старих Ставів і передають старості; той має під конвоєм відправити їх назад у Брутовце.

Однак доки влада думає, як доправити додому незаможних виселенців – так таких невдах називають канцелярською мовою, – то Матіасу Комарі, тридцяти років, Палу Поповічу – вісімнадцяти, Яну Віроштеку, шістнадцяти, та Якобу Комарі, чотирнадцяти літ, вдається дати драла. Терміново організовані пошуки нічого не дають.

Затримання і стрімка втеча чотирьох молодих чоловіків спричинюють лихоманкові зусилля та активний обмін кореспонденцією між галицькими та угорськими органами влади, так ніби йдеться не про мирних емігрантів, а про вкрай небезпечних злочинців, яких треба будь-що заарештувати.

Спочатку староста Старих Ставів повідомляє про цю оказію нагору, до повітової управи в місті Бяла. Словаки по собі не залишили нічого, окрім трьох гульденів, які жандарми забрали у старшого з квартету, інші не мали при собі ні копійки. Свій скромний багаж – дерев'яну валізу, закриту на навісний замок, і кілька клунків – вони забрали з собою, однак староста Старих Ставів ані словом не згадує про це у своєму рапорті, наче боїться, що його звинуватять у халатності; зрештою бодай торби він мав надійно сховати.

Через місяць голова повітової управи міста Бяла письмово звертається до уповноваженого суду міста Лойчау[1] із запитом, чи четверо втікачів не об'явилися була у рідних краях. В офіційному зверненні використано формальну, угорську назву хутора – Бруточ. Крім цього, голова управи просить угорців з'ясувати, хто допоміг Матіасу Комарі та його молодим супутникам дістатися з Бруточа аж до прусського кордону. Адже необізнані селяни самі навряд чи змогли б здійснити таку подорож.

Галицька влада підозрює, що тут замішаний представник «Гамбурзької еміграційної агенції» в Освенцімі, такий собі Симон Герц. Мабуть, це він спокусив словаків емігрувати, аби продати їм квитки на корабель до Америки. Можливо, Герц десь зустрів цю четвірку після її втечі зі Старих Ставів і під покровом темряви перевіз їх через кордон до Пруссії? А там уже рукою подати – від прусської прикордонної залізничної станції Мисловіц потягом до Берліна, а звідти далі до Гамбурґа чи Бремена, в один із великих німецьких портів, де концентрується еміграція.

Левоцький суддя зобов'язує правління громади Бруточа розслідувати справу – опитати родичів переселенців. Ті розказують, що їхніх рідних якийсь фурман зі Спишського комітату довіз майже до прусського кордону, де

[1] Німецька назва міста Левоча на півночі Словаччини. – *Прим. перекл.*

вони втрапили в руки габсбурзьких жандармів, які забрали у Матіаса Комари п'ять гульденів. Два гульдени захисники порядку йому повернули, а три – передали старості. Це ті три гульдени, які пізніше було надіслано до повітової управи в місті Бяла. Досі всіх процедур дотримано.

«Більше нічого з'ясувати не вдалося; встановлено тільки, що згадані втікачі нині перебувають в Америці. На прусському кордоні їх нібито зустрів один пан, Симон Герц, і перевіз підводою через границю», – зазначено насамкінець у протоколі.

Здається, висновок підтверджує підозри проти еміграційного агента. Але як він зв'язався зі словаками? Забрав їх зі Старих Ставів? І як довідався про їхній арешт?

Ці запитання залишаються нез'ясованими. В кожному разі, в повітрі витає здогад, що Симон Герц із Освенціма має особливо гарні відносини з певними органами влади.

Протокол допиту родичів підписали Комара Марія, дружина Комари Матіаса, Віроштек Марія, мати Віроштека Йоганна, Комара Марія, мати Комари Якоба, та Поповіч Йоганн, батько Поповіча Пауля. Власноруч підписалася лише дружина Матіаса Комари, хоч дещо невпевнено й тремтячою рукою, інші просто поставили хрестики під протоколом.

Написання прізвищ та імен варіюється від одного документа до іншого. Раз писано Пауль Поповіч, інший – Пауль, Паль або Паволь Поповіц, Поповіч, а потім ще – Поповіщ або Поповікс, Матіас Комара і Мацей Комар, Ян Віроштек і Йоганн Віроштак чи навіть Віростак – це спантеличує службовців, які сумлінно намагаються розібратися у справі.

Плутанина починається вже з хутора, звідки походять четверо емігрантів. До 1899 року угорською він зветься Бруточ, потім, знову угорською, Шепесшентльорінк, німецькою – Брутовец, але також Стенцеляу чи

Стенцельгауз, словацькі переселенці називають свою домівку Брутовце, а русинською – бо на хуторі живуть також русини, тобто українці[2] – Брутівці. Забагато назв для церковної парафії десь на 150 душ, переважно словаків католицької віри. Біла мурована церква першої половини XIV століття з присадкуватою вежею і куполом-цибулиною, освячена й названа на честь святого Ваврінека, Лаурентіуса, патрона громади, кілька міцних кам'яних споруд, однак більшість будівель дерев'яні, тож їх радше можна назвати хатами; спадисті пагорби, луки, вузькі поля. Брутовецькі селяни не бідують, однак мусять гарувати з ранку до вечора – в полі, в городі, у лісі, а чи у стайні, бо худоба не знає ні неділі, ні свята.

Візьмімо за приклад родину того-таки Паля Поповіча, одного з чотирьох чоловіків, затриманих у березні 1888 року на прусському кордоні. Коли він народжується, його батьки, Янос та Анна (уроджена Мільчак) Поповічі живуть іще в хаті діда і баби. Будинок з реєстровим номером 65 має дві спальні, кухню, два підвали, три стайні й одну стодолу – достатньо місця для двох сімей під одним дахом, разом шести людей та худоби. Згідно з переписом населення від грудня 1869 року, дідо Паля, Міхай Поповіч, має у господарці двох коней, меринів, двох волів та одну корову угорської породи, а також одну швейцарську корову, десять звичайних, ще дві племінні вівці і, на додачу, два віслюки; курей, качок і гусей у перепис не вносять. Для швейцарських корів у переписі виділено спеціальну графу – вони особливі, бо дають більше молока, ніж угорські. Хто має у стайні швейцарську корову, той щось значить у селі. Звісно, Міхай Поповіч має також поле, пасовища, сінокісні угіддя, сад навколо хати, город – чимала господарка, а велике ґаздівство потребує неабиякого труду.

[2] У Габсбурзькій імперії словом русини (*Ruthenen*) паушально називають українців – не плутати з етнічною меншиною русинів сучасної України. – *Прим. перекл.*

Можливо, щоденний клопіт і є причиною, чому Паль – вдома, звісно, кличуть словацькою, Паволем – у свої вісімнадцять років вирішує емігрувати разом з іншими селянами та їхніми синами зі своєї громади. Як і більшість дітей, Паволь почав працювати дуже рано, вже з п'яти років; до його перших обов'язків належало дозирати курей та гусей, трохи пізніше йому довірили свиней, а вже у вісім років – корів. Кури, качки і свині він пас біля хати, а вже з коровами йшов ген на дальні пасовища за село, так що дома не бував по цілій днині, а то й по кілька днів, ночуючи у стуленому з хмизу курені. Дитяча праця у селянській багатодітній сім'ї точно розподілена, кожен отримує свою роботу.

А може, то батьки вирішили відправити Паволя до Америки, аби він заробив там пару доларів. Багато хто їде за океан на кілька років, щоб потім повернутися додому і за зароблені гроші купити поле, клаптик лісу, худобу, дати сплат співспадкоємцям чи погасити борги та несплачені податки. Саме серед словацьких мігрантів багато так званих «американців», заробітчан на короткий час; так само Паволь Поповіч та його побратими не збираються назавжди покидати рідне село.

Проте хто взагалі наштовхнув простих людей із Брутовце на думку поїхати в Америку, щоб там шукати свого щастя? Словацькі дрібні селяни й поденники у Спишському комітаті, як і сільське населення в сусідній Галичині, переважно неписьменні, Паволь Поповіч та інші – не винятки. Отже, вони не могли дізнатися з газет чи брошур про благословенну землю по той бік океану. Важливу роль відіграють листи письменних емігрантів, у яких вони у яскравих барвах змальовують життя на чужині, іноді навіть надсилають додому дещицю грошей, долар чи два, хоча банкноти будь-хто може легко викрасти з конверта. Адресати просять учителя чи священика прочитати напи-

сане. Листи зазвичай починаються зі звернення до Бога: Слава Ісусу Христу й Пречистій Діві Марії, матері Бога нашого! Часто на читання збігається півсела, щоб почути, про що пишуть сусіди з далекої Америки.

Старий емігрант із Брутовце, католицький священик, незадовго до своєї смерті у США розповідає, як вербувальники приїздять у село, щоб агітувати людей їхати в Америку. Буденна історія. Так само в інших селах Спишського комітату не знати звідки беруться агенти і розповідають зачудованим селянам неймовірні історії про багатий континент, де золото лежить на вулиці, потрібно лише нахилитися до нього й підняти. Агентам також відомо, як туди дістатися – кораблем, більшим за брутовецьку церкву, а що вони люди хороші, то приймають завдатки за квитки і гарантують місце на пароплаві, який довезе їх до Америки.

Якщо ж у селі з'являється жандарм Угорського королівства, що трапляється зрідка, агенти замовкають і роблять невинні личка. Мовляв, опинилися на хуторі випадково, вони тут проїздом.

Сама еміграція з Австро-Угорської імперії не заборонена, однак не вербування на виїзд. Під покарання підпадають пропаганда еміграції і невповноважене, тобто без дозволу держави, сприяння емігрантам чи продаж їм квитків на корабель. Особливо тяжко карають тих, хто схиляє до еміграції чоловіків у призовному віці, які не мають звільнення від армії, а чи всіляко підтримують їх у цьому намірі. Такі дії розцінюють як допомогу дезертирам і відповідно суворо карають. Паволь Поповіч та Ян Віроштек – військовозобов'язані, тож посвідки про звільнення від армії у них нема.

Усе вказує на те, що Симон Герц допоміг молодим словакам, а чи навіть підбурив їх ухилятися від військової служби. Галицька влада вже давно тримала на оці

цього еміграційного агента; цього разу вони сподіваються нарешті щось йому пред'явити.

Голова бяльської управи вимагає від відповідних інстанцій в Освенцімі допитати Герца. Той відкидає всі звинувачення і письмово заявляє: «Я, уповноважений агент "Гамбурзько-американської судноплавної акціонерної компанії", не відправляв цих людей до Гамбурґа і не продавав їм квитки на корабель. Своїх пасажирів ми перевозимо залізницею, а не гужовим транспортом».

Симон Герц керує еміграційною агенцією «Гамбурзько-американської судноплавної компанії» в Освенцімі, однак він її тільки орендує, насправді ж вона оформлена на якогось Йозефа Клауснера з Бродів. У східногалицькому прикордонному містечку Клауснер заправляє ще й конторою Ліверпульської судноплавної компанії «Кунард» і взагалі дуже пристрасно взявся за еміграційний бізнес. Органам влади він також здається підозрілим. На повістку від голови бяльської управи він реагує розгнівано, надсилає намісникові цісарсько-королівської імперії в Лемберзі меморандум, у якому обурено заперечує усі закиди. Він, – пояснює Клауснер, – уповноважений високоповажним намісництвом цісарсько-королівської імперії забезпечувати у Бродах емігрантів до Америки квитками на кораблі судноплавної компанії «Кунард», а в Освенцімі – на пароплави «Гамбурзько-американської судноплавної компанії», й у своїй роботі надзвичайно чітко й точно дотримується всіх діючих приписів. Проте раз по раз заздрісники намагаються очорнити його та інших компаньйонів. Він точно знає, хто стоїть за цим доносом, яким морочать голову владі: це ніхто інші, як представники бременського «Північнонімецького Ллойда» в Освенцімі. Давній трюк, аби спекатися небажаної конкуренції.

Меморандум Клауснера долучають до справи, а його копію передають в управу Бяли. Тека зі справою зниклої

словацької четвірки дедалі грубшає, складаються протоколи, множиться листування між Угорщиною й Галичиною, роздаються накази про збір свідчень, проводяться опитування.

Винуватці й гадки не мають про таку активність з боку влади, вони вже давно на землі обітованій. 1 квітня 1888 року, всього через чотири дні після того, як їх затримали жандарми неподалік від Старих Ставів, вони в Гамбурзі зійшли на борт «Ругії», одного з рейсових пароплавів «Гамбурзько-американської судноплавної акціонерної компанії», скорочено HAPAG, який прямує з Гамбурґа через Гавр до Нью-Йорка. Вони їдуть найдешевшим класом, на середній палубі, разом із чотирма іншими чоловіками з Брутовце, чия подорож до Гамбурґа пройшла без жодної незапланованої зупинки.

Того ж 1 квітня до Нью-Йорка прибувають восьмеро мешканців з їхнього села, усі чоловіки, здорові й дужі: Міхай Поповіч, 39 років, Міхай Малиняк, 33, Янко Гокіко, 30, Матіас Комара, 30, Паль Поповіч, 18, Ян Віроштек, 16, Паль Коргняк, 16, та Якоб Комара, 14 років. Не тільки бажання поїхати до Америки об'єднує чоловіків з Брутовце. Міхай Поповіч – молодший брат Яноса, батька Паля, який має наглядати за вісімнадцятирічним племінником. Батьки Паля, Янос та Анна Поповічі, зі свого боку, є хресними Паля Коргняка, який по маминій лінії (у дівоцтві вона була Гокіко) – родич Янка Гокіко. Кревні, сусіди, родичі, друзі дитинства – тісно зв'язана група, яка вирушає до Америки.

Для села це означає болючу крововтрату: бракує чоловічих робочих рук, та й женихів також, хоч вони й пообіцяли батькам і коханим повернутися. Чоловіки вирушають у далеку подорож самі, без дружин, наречених і сестер, які залишаються вдома біля поля, городу й худоби. На середній палубі «Ругії» скупчилися майже самі

чоловіки, яким в основному від двадцяти до сорока років – у розквіті літ; лише кілька сімей, батьків із дітьми, подекуди з немовлятами, зважуються на переїзд.

Міхай Поповіч, 1849 року народження, найстарший серед компанії. Беручи до уваги тяжкі умови праці й життя сільського населення, у свої 39 років – як на емігранта – він уже немолодий. Міхай залишив у Брутовце дружину й ватагу дітей. Він був жонатий вдруге, його перша дружина Марія Коргняк померла 1884 року у віці 31, залишивши йому четверо дітей (наймолодшому на час материної смерті саме виповнилося чотири рочки). Через це Міхай Поповіч й одружився вдруге, щойно минув місяць після жінчиної смерті. З Анною в нього також з'явилися нащадки: Йоанніус, Ґеорґіус, Катеріна й Аґата. Не могло бути й мови, що жінка поїде з ним, вона мусить доглядати за господарством і хатою з купою дітей.

Міхаїв батько був одним із найзаможніших на селі. Разом з великою господаркою він тримав сільський шинок, у якому також продавав дрібні товари щоденної необхідності: сіль, цукор і голки для шиття – і давав гроші в позику. Однак третій по старшині Міхай не міг розраховувати на великий спадок, садиба діставалася найстаршому. Мабуть, він поїхав до Америки, аби заробити там доста грошей і купити у Брутовце нивку чи пасовище.

У списку пасажирів причину виїзду не вказано, лише подано скупу інформацію: ім'я й прізвище, рік народження (приблизний), дата приїзду в Сполучені Штати, професія. У всіх восьми емігрантів, які пливуть до Нью-Йорка на борту «Ругії», у графі «Фах» написано: «робітник» – зокрема і в Якоба Комари, хоча йому було лише чотирнадцять. *Workman*, для їхніх вух це звучить надзвичайно. Хоча насправді вони не робітники, а лише землероби, сини землеробів і доволі бідні селяни;

однак вони не мріють стати фермерами, осісти десь у малозаселеному регіоні на клапті землі, аби через кілька років викупити його у держави за копійки. Вони не хочуть розводити велику рогату худобу чи овець, вирощувати кукурудзу – ні, вони хочуть працювати на фабриці, в гірничій промисловості, прокладати залізниці.

Багато словаків знаходять роботу в шахтах чи на металургійних заводах у Пенсильванії, де вони гнуть спину за низькі зарплати і в небезпечних умовах. Усі вони туляться у гуртових помешканнях, у темних, затхлих дірах, умови праці – складні й загрозливі, оплата за дванадцятигодинний робочий день здебільшого становить один долар. Спочатку це здається їм великими грішми порівняно з тим, що вони заробляли вдома чи врядигоди отримували від батьків. А переїзд з Гамбурґа до Нью-Йорка на середній палубі коштує рівно 34 долари.

Вдома у Брутовце Міхай Поповіч та інші вкрай рідко тримали в руках готівку. Селяни переважно живуть натуральним господарством і майже нічого не купують, хіба часом якусь одежину чи пару чобіт, а чи гас для лампи у найближчому великому селі. Тут, та й на базарі в Лойчау, словацькою – Левочі, ще досить поширений принцип бартеру. За лоток яєць, якщо добре поторгуватись, отримуєш від гендляра строкату блузку й кілька стрічок.

Вони мріють про краще життя в Америці, про гарний заробіток, готові тяжко працювати, бо ж і вдома не легше, хочуть надсилати гроші своїм рідним, а коли повернуться у Брутовце – привезуть із собою чимало доларів, великих шелестких банкнот. Вони економлять, бо знають, чого хочуть. Хто не боїться роботи, тому в Америці вулиці мощені золотом, – казав вербувальник, який приїжджав у село. І на доказ витягав із торби кілька золотих монет і звабливо ними дзенькав. А потім показував фотографії корабля, що гордовито розтинав хвилі,

величезного міста з високими будівлями, яких у Брутовце ніхто зроду не бачив, великої фабрики, перед якою стояли радісно усміхнені працівники. За словами агента, фабрика належала одному словацькому емігранту, який кілька років тому виїхав за океан. Агент навіть знав його ім'я і зачитував з листа багатого словака про щасливе Провидіння й Божу ласку, які привели його до Америки.

Симон Герц підтвердив дивовижні історії про Америку, коли після перетину прусського кордону вручав їм квитки на корабель із Гамбурґа до Нью-Йорка. Вони йому дякували від щирого серця, а трохи згодом той без їхнього відома надіслав собі подяку буцім від них, аби за допомогою цих листів вербувати нових емігрантів у Брутовце та інших селах, заселених словаками. Такий собі простий та дієвий трюк еміграційних агентів.

Словаки оплатили дорогу наперед. Родини мусили тяжко збирати крейцер до крейцера, можливо, продали кілька голів худоби, поле, пасовище, а може, й позичили гроші у якогось багатого селянина, як-от у Міхая Поповича-старшого, однак за такі позики зазвичай брали високі проценти, ймовірно також, що вони віддали агентові невеликий наділ у платіж.

Прощаючись, батьки, брати й сестри плакали, однак друзі й знайомі заздрили заробітчанам, коли ті сідали на віз спишського фурмана, вирушаючи в далеку подорож. Селяни стояли перед церквою і мовчки спостерігали, як рушав віз, серед них і семирічна Анна Павлікова. Вона боязко махала маленькою ручкою, не відводячи очей від Паволя Поповича, в якого по-дитячому закохалася, відколи він якось торік на народних гуляннях високо підкинув її в повітря і поцілував. Четверо подорожніх махали у відповідь руками й вигукували прощальні слова, поки люди перед церквою не зникли за пагорбом. Тоді вони закуталися у конячі попони з різким запахом і

зарилися у солому на підводі. Пасовища й поля обабіч вузької, неукріпленої дороги ще лежали під снігом. Однак на скибах зораної восени землі, з сонячного боку, вже виступили коричневі плями. Останнім, що вони бачили у селі, була невисока дзвіниця церкви святого Ваврінека.

Небажані чужинці

Про цей день Мендель Бек мріяв роками. Він складав плани і знову їх відкидав, студіював оголошення в газетах, радився з друзями й знайомими, нашорошував вуха й мотав усе на вуса, коли у єврейській молитовні повертанець розповідав про Америку, про життя в Нью-Йорку, про високі будинки, в кожному з яких живе стільки людей, скільки в Галичині у цілому селі, так що не завжди знаєш імена найближчих сусідів. Вулиці там такі довгі, що не видко їм кінця-краю. І завжди повні людей, які товпляться й вигукують різними мовами, деякі – чорні, як ніч, чорні й обличчя, і руки; всі кудись біжать і квапляться, здавалося, без жодної мети. Мендель Бек всотував у себе ці історії, економив, на чому тільки міг, збирав крейцер до крейцера, відмовляв собі в усьому, поки нарешті наскладав грошей на переїзд. Разом зі своїм другом Абрагамом Фельдом та трьома іншими молодиками він поїхав залізницею, четвертим класом, до Перемишля, з Перемишля – до Кракова, а звідти – до Освенціма. Подорож з усіма пересадками й чеканням тривала цілий день. Дорогою вони нікому не розповідали про свої плани: коли хтось питався, куди і по що вони їдуть, п'ятірка ухилялася від прямої відповіді. На вокзалі у Кракові вони пильно видивлялися поліцію й обходили її десятою дорогою.

Квитки на пароплав вони придбали в Освенцімі, в «Гамбурзькій агенції», розміщеній у готелі «Затор», навпроти вокзалу. Якийсь кремезний молодик показав їм дорогу. Він провів їх від вокзалу аж до дверей, не спускаючи

з них очей, ніби переживав, що п'ятеро парубків зіб'ються з дороги, заблукають на привокзальній площі.

У конторі висів цісарський орел, що викликало у селян довіру. Канцелярист випитував у них, куди вони хочуть поїхати, скільки мають грошей і чи це їхня перша подорож до Америки. За квиток на корабель кожен мусив віддати по 66 гульденів. Вони спробували збити ціну, однак службовець розсердився, мовляв, їм іще пощастило, бо вже наступного дня проїзд коштуватиме дорожче, окрім того, ця сума буцім покривала ще й їхнє перебування в Гамбурзі аж до відправки пароплава, харчування і проживання – усе першокласне, і їжа, звичайно, кошерна, – кинув він і поклацав язиком. Потім він дав їм записку з адресою: Луї Фріс, Пансіон для емігрантів, Нойманштрасе, 22.

Коли вони прийшли на Нойманштрасе, показали квитки і запитали про кімнату, мовляв, за ночівлю й харчування вже сплачено, власник нічліжки засміявся й заперечно похитав головою. За одне місце в задушливій комірчині з одним вузеньким ліжком, на якому ледве помістилися двоє (інші мусили обійтися солом'яним мішком на підлозі), він здер з кожного по шість гульденів, за їжу захотів окрему плату, та вони відмовилися.

Отже, Нью-Йорк. Мендель Бек із супутниками стоять на палубі рейсового судна HAPAG «Суевія», на якому прибули з Гамбурґа. Мрячно. Крикливі чайки б'ються об каламутну воду. Він бачить величезну жіночу фігуру, яка виступає з туману, чоловік біля них, старший єврей із Лемберґа, каже, що то Статуя свободи. Бек вдивляється у невиразні обриси портових будівель і високі, аж до горизонту, будинки, про які він удома так багато чув. Він прибув. Надворі понеділок, 14 травня, 1888 рік.

Менделю Беку 25 років. Він родом з містечка Ліско на річці Сян. Маленьке повітове містечко у лісистих

Карпатах налічує 4 000 жителів, близько шістдесяти відсотків з яких – євреї. Бек за професією швець, власне, полатайко. За своє життя він жодного разу не зшив пару нового взуття, а тільки ремонтував старе, розідране, підшивав, тулив докупи, латав. Більшість жителів містечка бідні й не можуть дозволити собі нові черевики.

Абрагам Фельд також родом із Ліско, за професією кравець. Інші супутники Бека – Герш Шпрінґлер, Герш Локшпайзер і Йоссель Рабок – із Баліґрода, містечка, розташованого на південь від Ліско. Вони всі познайомилися дорогою до Перемишля й вирішили триматися купи. Багато емігрантів подорожують гуртом. Під час довгої, виснажливої мандрівки це дає їм відчуття певної безпеки. Також і в Америці вони охоче лишаються разом, у спільних квартирах і на роботі: поляки, українці, словаки, євреї...

Йоссель Рабок у свої шістнадцять – наймолодший серед компанії, іншим в середньому по двадцять. Кожен з них має при собі по чималому клунку, що не так уже й багато для тих, хто, можливо, назавжди покидає рідну землю. Про них, як і про вісьмох словаків, котрі за кілька тижнів до них прибули до Нью-Йорка, у реєстрі пасажирів судна «Суевія», який капітан Гайнріх Барендс після приїзду передав американській імміграційній службі, у графі «Фах» значиться «робітник»:

Округ Нью-Йорк, порт Нью-Йорк

Я, Г. Барендс, капітан німецького пароплава «Суевія», урочисто і від щирого серця присягаюся, що цей підписаний мною список чи маніфест, який я особисто надаю до митного управління округу Нью-Йорк, є абсолютно повним реєстром усіх пасажирів, які сіли на борт вищезгаданого пароплава «Суевія» в порту Гамбурґа, звідки і прибув вищезгаданий корабель

«Суевія». І що в цьому реєстрі цілком правильно вказано вік, стать і професію кожного пасажира, його місце на судні під час подорожі, країну походження, а також країну, в якій пасажир має намір перебувати. І що цей список чи маніфест надає правдиву інформацію про кількість пасажирів, які загинули під час цієї корабельної подорожі, а також їхні справжні імена та вік. Хай допоможе мені Господь.

Гайнріх Баренде

Мендель Бек і його товариство загалом добре перенесли дорогу, якщо не згадувати про морську хворобу, на яку всі вони слабували. Подорож тривала чотирнадцять днів, вони залишили Гамбург 30 квітня і вирушили до міста Гавр, де, перед тим як рушити до Нью-Йорка, корабель ще набрав пасажирів. «Суевія» – іржавий, безнадійно застарілий пароплав, з однією димовою трубою і двома щоглами – під час свого спуску на воду 1874 року призначався для перевезення ста осіб у першому класі, сімдесяти – у другому та шестисот – у третьому, в так званому *steerage*, тобто на середній палубі. Коли у 1888 році «Суевія» увійшла до гавані Нью-Йорка, на її борту, згідно з корабельним реєстром, чи як ще його називали – списком пасажирів, було понад тисячу людей на середній палубі – емігранти з усієї Європи, Німеччини, Данії, Швеції й Норвегії, з Росії та Австрії. Багато австрійців походило з Галичини та Угорщини.

Замість шестисот пасажирів середньої палуби, як передбачалося під час спуску судна на воду, «Суевія» перевозить майже удвічі більше, що дозволяє припустити: Мендель Бек та його компаньйони перебувають саме у цій частині корабля. Люди найрізноманітніших національностей, релігій та мов, які заледве можуть порозумітися, запхані у тісний простір: жінки, чоловіки, діти – всі

на купу; хіба умивальники й туалети розділені. За якийсь час їхній стан годі й описати. Бек ледь змушує себе ковтати баланду, яку один із членів екіпажу накидає йому з величезного казана у бляшану солдатську посудину, що її Мендель купив собі в Гамбурзі перед від'їздом. Герш Шпрінґлер і Йоссель Рабок, віруючі євреї, спочатку не торкаються тієї їжі, вона не кошерна. Вони закочують очі, спостерігаючи за незнайомцями, як ті порпаються у вареві незрозуміло з чого, й харчуються виключно продуктами, які прихопили з собою: сухарями, хлібом, цибулею, чаєм, гарячою водою з кількома краплинами бренді й ложечкою цукру, аби додати їй якогось смаку. До того ж їх майже постійно мучить морська хвороба, тож чоловікам не до їжі. Мендель Бек купив у Гамбурзі разом із бляшаною посудиною ще якусь маленьку пляшечку з темно-коричневою рідиною – буцімто ліки від морської хвороби, дієві на сто відсотків. Однак виявляється, що це найдешевший ром, що його хай як Бек себе не силує, не може загнати в душу. Беків сусід по койці, український селянин, не такий вибагливий. Проте від морської хвороби вкрай підозрілий напій не рятує і його.

У низьких, погано освітлених приміщеннях з вузесенькими проходами, заставлених кількаповерховими ліжками, годі розвернутися, смердить людськими випарами, брудною білизною й немитими тілами, зіпсованими продуктами, блювотою, сечею й екскрементами.

Перед тим, як дозволити п'ятірці галичан ступити на нью-йоркську землю, їх змушують пройти імміграційний центр Касл-Ґарден, де їх опитують та обшукують. Пасажирів середньої палуби женуть з борту, наче худобу: *quick! run! szybko! schneller!* Накази різними мовами сиплються на них, наче град. Мендель Бек й Абрагам Фельд намагаються не випустити один одного з ока, інші також тримаються купи. Їх заганяють у велику залу з пе-

регородками, наче для корів. Тут знову з криком *quick!, szybko!, schneller!* їх ділять на групи і змушують один за одним, вервечкою проходити повз людей у мундирах, які їх прискіпливо оглядають. Наче худобу на базарі. Якийсь старший, невисокий на зріст чоловік ставить Менделю Беку кілька запитань на їдиші: звідки він, скільки має при собі грошей і чи вже знає, де буде працювати (досвідчені подорожні з пароплава радили йому на таке запитання відповідати, що не знає). Від хвилювання Мендель може хіба лиш заперечно хитати головою.

Америка вітає не кожного, хто стукає в її двері. США не приймають хворих і калік; ідіотів і божевільних, а також епілептиків; злиденних і бідних, котрі можуть стати тягарем для громадськості; осіб, які скоїли злочин чи провадять аморальний спосіб життя, проституток або людей, які вербують повій і переправляють їх до Америки, а також багатоженців; анархістів або осіб, що декларують наміри насильницьки повалити владу Сполучених Штатів чи уряди інших країн або ж убити державних службовців. І нарешті тих, хто приїхав на якусь роботу чи оплачувану службу в США (роботу за контрактом) за пропозицією, клопотанням чи домовленістю іншої сторони.

Критерії відбору лише звучать дуже суворо, однак насправді такими не є. Серед іммігрантів багато злиденних і нужденних, які нічого не мають, окрім клунка з поношеним дрантям і кількома каструлями. Мендель Бек також має при собі лише одну запасну сорочку, другу пару чобіт (яку він перед від'їздом власноручно підшив) та кілька особистих дрібниць – талес, тфілін – молитовне покривало та юдейський ремінь для молитви.

Особливо уважно подорожніх обстежують на інфекційні захворювання, що непросто, зважаючи на масу пасажирів, які прибувають на кожному кораблі. Шукають цереброспінальний менінгіт, віспу, трахому,

тиф, висипний тиф, туберкульоз чи сухоти, що їх ще називають «єврейською хворобою». Пасажири середньої палуби судна «Суевія» проходять повз лікарів, ті час від часу позначають крейдою підозрілі випадки: людей із помітними вадами й серйозними недугами, горбатих, кульгавих, недоумкуватих, старих, коростявих і прокажених. Відібрано для ґрунтовної перевірки. Молоду єврейку відривають від чоловіка. Мала дитина в нього на руках заходиться плачем. Жінка в розпачі падає перед лікарем на коліна, заламує руки. У відповідь – помах руки: далі, *schneller, szybko*. Її витягають із ряду.

Тим, у кого набряклі повіки, піднімають їх пальцем або ж ґудзикотягом – звичним аксесуаром жіночого туалету, яким застібають важко доступні ґудзики. В такий спосіб визначають, чи хворіє людина на трахому – очну інфекцію, часту недугу в єврейських поселеннях та бідняцьких кварталах Галичини і Росії. Абрагам Фельд майже не спав на кораблі, його очі почервоніли й набрякли від виснаження. Він з переляку відсахується, коли лікар підходить до нього із ґудзикотягом. Абрагам злякався, що лікар хотів вибрати йому око, – розповідав він пізніше, коли пройшов процедуру.

Нарешті їх пускають на корабель, що має доправити всіх на суходіл.

Іноземців, яких не пропустили через вищезгадані причини, одразу ж відправляють назад, у їхні країни. Найкраще – тим самим пароплавом, на якому вони прибули. Якщо невдаха, якому відмовлено у в'їзді, не має грошей, його повернення оплачує судноплавна компанія. З пасажирів середньої палуби «Суевії» також не всіх пропустили на суходіл. *Detained*, затримані – штамп на їхніх прізвищах у реєстрі пасажирів. Декому дозволяють зійти на берег через кілька днів, коли повне обстеження встановлює, що вони не хворіють на небезпечні недуги, а просто

виснажені; або ж до імміграційного центру Касл-Ґарден звернулися їхні родичі і поручилися за них. Головне, щоб прибулі не стали тягарем для американського суспільства. Кількох відправляють до Європи – на співбесіді вони розпатякали, що вже мають домовлене місце роботи.

Закони про трудовий договір з іноземцями від 1885, 1887, 1888 і 1891 років, що забороняють іммігрантам роботу за контрактом, прийнято не без сприяння американських профспілок, аби завадити підприємцям – як ті часто-густо робили – привозити з Європи дешеву робочу силу, готову працювати за платню, набагато нижчу від американських зарплат, а іноді й штрейкбрехерствувати. Галицькі та словацькі селяни не мають уявлення, що таке страйк, а про профспілки вони й не чули. Влада вкрай суворо стежить за дотриманням вимоги щодо заборони роботи за контрактом. Іноді для депортації достатньо, аби іммігрант мав при собі листа від якогось родича, в якому той радить йому певний конкретний завод.

До того ж вищі кола американського суспільства вбачають небезпеку в безперешкодному напливі переселенців з бідніших регіонів Європи, загрозу для демократії в Сполучених Штатах, а особливо – для власного благополуччя та безпеки. У відповідь на стрімкий приплив іммігрантів у США виникають об'єднання так званих нейтивістів – народжених в Америці англосаксів-протестантів, які прагнуть перекрити потік небажаних чужоземців з Європи. Небажаними іноземцями для них залишаються всі ті, хто відрізняються, мають інші звичаї, мислять інакше, інакше моляться, говорять, лаються. Ірландці та італійці, католики та євреї – деякі нейтивісти переконані, що Папа Римський планує змову, щоб заграбастати Америку. Пізніше їхні підозри падають і на здебільшого неосвічених і бідних мігрантів зі

Східної Європи, не важить, до якої національності вони належать чи яку релігію сповідують. Америка – американцям. Така ворожість зростає через побоювання, що разом з європейськими іммігрантами на континент поприїжджають анархісти, соціалісти та інші правопорушники з повними валізами радикальних політичних ідей і намірів, щоб організувати американських робітників та підбурити їх до страйків.

4 травня 1886 року на площі Геймаркет у Чикаґо якийсь невідомий під час протестного мітингу революційно налаштованих робітників – здебільшого німецьких іммігрантів – кидає саморобну бомбу в лави поліції, яка намагається силою розігнати протестувальників. Семеро поліцейських гинуть, багатьох поранено. У відповідь поліція обстрілює демонстрантів, вбивши кількох робітників. Восьмеро провідних анархістів, з яких семеро іммігрантів, притягають до суду за напад і всіх до одного засуджують на смерть, хоч їхню участь у змові чи причетність до скоєного нападу не доведено. Вбиті поліцейські вимагають помсти. Чотирьох засуджених страчують у листопаді 1887 року, один чинить самогубство у в'язниці, двом іншим смертну кару замінюють на довічне ув'язнення.

Один із засуджених на смерть, виходець із Гессена, соціаліст-революціонер, анархіст Авґуст Шпіс, головний редактор чиказької німецькомовної газети *Arbeiter-Zeitung*, риторикою якого захоплюються і якої бояться, перед своєю стратою у в'язниці округу Кук, штат Іллінойс, США, каже: «Прийде день, коли наше мовчання буде гучнішим за голоси, які ви сьогодні душите».

Заворушення в Чикаґо, що увійшли в історію як Геймаркетська бійня, збурюють американське суспільство, особливо заможні кола, і зміцнюють досі притлумлювані

страхи, що країну заполоняють чужинці. Внаслідок цього контроль у Касл-Ґардені ще більше посилюється.

Касл-Ґарден – старе укріплення на невеличкому острові біля південного краю Мангеттена, де зараз розміщений Беттері-парк, у 1885 році було опоряджено як пропускний центр для іммігрантів. Однак уже незабаром споруда виявилась замалою для прийому такої навали приїжджих, тож у квітні 1890 року її закрили. А вже в січні 1892 року відкрили ще пишніший і модерніше облаштований імміграційний центр на острові Елліс. Сама процедура не змінилася.

Матіас Комара, Якоб Комара, Паль Поповіч, Ян Віроштек та інші словацькі емігранти з Брутовце, які за три тижні до Менделя Бека прибули до Нью-Йорка, також пройшли Касл-Ґарден. Їм також довелося відбути всі співбесіди та обстеження, аби нарешті їх визнали достатньо здоровими та сильними, щоб гарувати в Америці як некваліфіковані робітники. У рудниках і на вугільних шахтах, на металургійних заводах, на будівництві залізничних колій, завдяки яким освоювався материк, – молода американська індустрія постійно потребує робітників, які не ставлять багато запитань і не висувають вимог. Словацькі селяни також не мають ніяких радикальних ідей і не прагнуть переворотів. Про таке у Брутовце вони навіть не чули. У Спиші, як і повсюди в селах, можуть буркотіти на чиновників, які визначають податки, лаяти жандарма, коли той штрафує за п'яну бучу, однак державу тут поважають. Селяни щонеділі ревно ходять до церкви і строго дотримуються посту, аби не накликати на себе гнів священика і не зробити стиду батькам. Цього вони збираються додержуватися і в Америці.

У 1888 році близько 540 000 людей виїжджають з Європи до Сполучених Штатів. Найбільший потік, а це 110 000 осіб, лине з Німеччини, далі – з Англії, Шотландії, Швеції, Італії і лише на шостому місці опиняється Австро-Угорщина, звідки виїжджає близько 46 000 люду. Переважна частина емігрантів – чоловіки. Як показує реєстр пасажирів, на судні «Суевія» сім'ї є винятками, дівчата та жінки, які подорожують самотою, в ті перші роки взагалі вважаються рідкісними випадками. Лише згодом жінки надолужують згаяне, часто – навіть із дітьми. А потім будуть і такі кораблі, де на середній палубі їхатимуть майже самі жінки.

Переважання чоловіків на ранніх стадіях еміграції порушує рівновагу статей у селах країн, з яких виїжджають: чоловіків бракує. Натомість у містах через імміграцію з сіл ситуація вирівнюється. Зі свого боку, в Америці забагато молодих чоловіків і своєю чергою бракує жінок.

На Галичині ця нерівновага відчувалася ще не так різко, хіба в окремих селах, особливо постраждалих від еміграції. У східній коронній землі імперії еміграція із повним розмахом почнеться лише після 1890 року (доти ще не можна говорити про масовий виїзд зі східних австрійських регіонів), відносно пізно, якщо порівнювати з іншими європейськими країнами.

Мендель Бек, Герш Шпрінґлер, Абрагам Фельд, Матіас Комара та інші – провісники величезної хвилі, яка згодом охопить Європу.

Альберт Баллін

Для Альберта Балліна Мендель Бек і супутники – це насамперед вигідний вантаж, який потрібно якнайскоріше і найдешевше переправити через Атлантику, щоб витрати судноплавної компанії залишалися якомога меншими. У таких розрахунках немає місця сентиментам: атлантичне судноплавство – справа сувора і безжалісна.

Альберт Баллін народився 1857 року тринадцятою й останньою дитиною в сім'ї датсько-єврейського торговця Самуеля Джоеля Балліна, який у Гамбурзі володів невеликою еміграційною агенцією *Moris & Co.* Коли 1874 року Самуель Баллін помирає, Альберт, маючи всього сімнадцять років, починає працювати в батьковій компанії. Попри юність і єврейське походження, маленький і непосидючий чоловічок зміг пречудово закріпитися в суворому кліматі гамбурзького порту. В цьому йому допомагають почуття гумору, товариська натура і не останньою чергою – його чарівний нижньонімецький діалект, яким спілкуються між собою моряки. Справжнісінький житель Гамбурґа, навіть якщо і юдей.

Morris & Co. займаються організацією морських перевезень емігрантів зі Шлезвіґ-Гольштайна, Мекленбурґа та з-за кордону. Переселенців вербують спеціально найняті для цього агенти, доставляють їх із Гамбурґа до Великобританії, звідки ті на британських суднах пливуть за океан. Німецькі судноплавні компанії, вочевидь, дивляться на це крізь пальці, зважаючи на відносно дешеві ціни на перевезення з Гамбурґа до Англії.

Молодий директор *Moris & Co.* скоро второпав, що перевозити мігрантів вигідно. Однак великі гамбурзькі судноплавні компанії, перш за все HAPAG, довго розмірковують, чи погоджуватися на вигідне масове перевезення емігрантів. Бізнес неоднозначний і викликає багато сумнівів серед серйозної Ганзейської унії, не останньою чергою через підозрілі методи експедиторів на кшталт *Moris & Co.* Фірми-вербувальники небезпідставно мають славу доскіпливих торговців людьми, що поводяться з мігрантами, як із худобою, яку женуть туди, де пахне великими грішми. У Гамбурзі існує безліч фірм, котрі забезпечують судноплавні компанії пасажирським вантажем: «Гаррі Коген & Альберт Гіршманн», «Рудольф Фрак, Моріц Моравец, Луї Шарлах & Со.», «Спіро & Со.» та купа інших.

Після початку еміграції зі Східної Європи великим гамбурзьким експедиторам, таким як «Луї Шарлах & Со.» чи «Моріц Моравец», усе частіше доводиться звертатися за допомогою до вербувальників у Галичині та Верхній Угорщині, добре знайомих із місцевими умовами та начальством – чужинцям тут перепадає мало. Зі свого боку локальні агенти-вербувальники наймають численних субагентів та інших підсобників, так що в результаті виникає розгалужена мережа, прокладена в найвіддаленіші хутірці карпатських долин, завдяки якій нових емігрантів привозять до Гамбурґа і заповнюють ними кораблі.

Водночас стрімке зростання еміграції змушує судноплавні компанії вводити в експлуатацію все більші і швидші пароплави, щоб і надалі втриматися у цьому бізнесі. Найважливіші європейські атлантичні порти – Гамбурґ, Бремен, Гавр, Роттердам, Антверпен і Ліверпуль – всіма можливими способами борються за емігрантів. Пасажири середньої палуби – це в основному бідний люд, однак у сфері вантажних перевезень через Північну Атлантику

вони відіграють значну роль, оскільки платять за рейс чимало. З Америки до Європи морем транспортують сировину, у зворотному напрямку мало кому вдається набрати достатньо вантажу. Рятують ситуацію емігранти. Вони заповнюють судна ущерть, і власники кораблів отримують додаткові прибутки. Маса дає зиск. Через стрімке зростання еміграції перевезення пасажирів середньої палуби незабаром стає основним бізнесом великих судноплавних компаній. Щоб перевозити якомога більше емігрантів через Атлантику, для масового транспортування переоснащують і старіші кораблі на кшталт «Суевії».

Обережне ставлення консервативного HAPAG до нового прибуткового бізнесу з живими вантажами змінюється, коли 1886 року Альберт Баллін переймає на себе керівництво відділом вантажних перевезень. На цей час йому виповнюється 29. У батьковій фірмі він з нуля познайомився з еміграційним бізнесом і його тіньовими сторонами. Через два роки марнославний кар'єрист став наймолодшим директором HAPAG. *Selfmademan* і космополіт, чия кар'єра навіть у часи економічного дива *Belle Époque* не знає собі рівних, Альберт Баллін випереджає свій час і своїх сучасників. Він неймовірно далекоглядний, коли йдеться про розвиток судноплавства, і будує далекосяжні плани. Блискучий бізнесмен та сміливий візіонер, він дружить з німецьким кайзером і водночас безжально критикує пихатий німецький шовінізм, представником якого є Вільгельм II. Баллін – не ревний єврей, однак йому ніколи не спадає на думку зректися чи зрадити юдаїзм. Тому його вражає, коли німецькі євреї зневажливо називають його «кайзерівським жидком».

Альберт Баллін має неймовірний нюх на нововведення і те, що пізніше називатимуть рекламою чи піаром. У 1888 році, в той самий час, коли словаки подаються з

Брутовце до Америки, HAPAG, на вимогу Балліна, спускає на воду найбільший і найсучасніший на той момент швидкісний пароплав атлантичного судноплавства. Молодий директор знає про кайзерове захоплення кораблями, тому вирішує назвати новий розкішний пароплав на честь його дружини. Ефектний рекламний жест, який до того ж нічого не коштує. Судно нарікають «Авґуста Вікторія» – маленький ляпсус: у своєму всеосяжному захваті гамбурзці, вочевидь, недопильновують, що імператрицю звуть Авґусте Вікторія.

Вільгельма II мало цікавить помилка в назві, він і далі лишається прихильним до чоловіка, котрий випромінює успіх. Кайзер мріє про сильний німецький флот – найважливішу передумову для його великої мети – колоній. В Альберті Балліні він вбачає того, хто торує до них шлях, хоча директор HAPAG є ким завгодно, лиш не військовим.

Під керівництвом заповзятливого молодого управителя Балліна наприкінці вісімдесятих років HAPAG вдається охопити значну частину перевезень пасажирів середньої палуби з Німеччини до Америки і перегнати свого найзапеклішого конкурента – бременську компанію «Північнонімецький Ллойд», досі незмінного лідера в німецькому судноплавстві.

Альберт Баллін використовує кожну можливість для реклами пароплавів HAPAG: блиск його компанії має затьмарювати всіх інших. І нагод для цього не бракує. Він також уміє ефектно представляти своїх працівників, якщо це примножить добру славу HAPAG. Коли 1894 року капітан Гайнріх Барендс, той самий, під чиїм командуванням шість років тому старе судно «Суевія» з Менделем Беком, Абрагамом Фельдом та іншими на борту прибуло до Нью-Йорка, закінчує свій сотий рейс через Північну Атлантику і назад, Альберт Баллін дбає, щоб ця знаменна подія не минула непоміченою. *New York Times* відзначає

незвичайний ювілей розлогою статтею від 5 травня 1894 року: «Сто подорожей через Атлантику в обидва боки». Згідно зі статтею, капітан Баренде чотирнадцятилітнім найнявся юнгою на вітрильне судно, працював вперто і цілеспрямовано та наполегливо йшов до своєї теперішньої посади – таке собі втілення американської мрії.

Капітан Баренде особливо пишається з того, що здійснив сотню поїздок з Гамбурґа до Нью-Йорка і назад без жодної аварії. Всі судна, якими він керував: «Цімбрія», «Гальзація», «Циклопс», «Суевія», «Лотарінґія», «Сілезія», «Вестфалія», «Віланд», «Данія», «Авґуста Вікторія» і нарешті «Норманнія», – впевнено й безпечно досягали своїх пунктів призначення.

Альберт Баллін не тільки у приязних стосунках із кайзером – його також люблять працівники компанії, від капітана й до юнги, який щойно став до роботи. Він розмовляє з моряками однією мовою, не викручуючись, і походить не з багатіїв, тож знає, як живеться простому люду. Його ім'я знане і в Східній Європі: Альберт Баллін – володар пароплавів, що курсують із Гамбурґа до Америки, тримає зв'язок з Новим світом, місцем золотих гір і безмежної свободи.

Ми їдемо з Балліном. Для емігрантів це звучить обіцянкою прекрасної долі.

Торгівля делікатним товаром

Кренція Зальтер довго зважує, чи йти їй у поліцію. Досі в її житті не було позитивного досвіду, пов'язаного з охоронцями порядку. Вже кілька разів котрийсь із них вилаяв її за те, що вона возиком вивозить свій товар – овочі і фрукти – на базар, що на Рудольфплац, і займає для торгу тротуар. Її щоразу аж трусить від люті, коли поліцейський зупиняється біля її фруктів, спокійнісінько вибирає собі найкраще яблуко, витирає його до блиску об свій мундир, а потім щосили відкушує кавалок – і це все перед її очима, – звісно, ні крейцера не заплативши, аби хоч дякую сказав. Щоразу вона стримує злість і люб'язно до нього усміхається.

Кренція Зальтер тримається якомога далі від поліції: цього вона навчилася ще у своєму рідному Борщові, звідки переїхала до Чернівців. На Галичині поліцейські були ще нахабнішими й безсоромнішими, ніж тут, на Буковині.

Єврейська торговка довго розмірковує, перш ніж наважитися підійти до охорони базару, щоби про дещо повідомити. Там її вислуховує черговий і направляє у відділок. Поліцейський дає їй папірець, на якому написано ім'я і кілька слів, мовляв, записку треба показати на вході, і її направлять до потрібного службовця.

Кренція Зальтер добре знає величезну будівлю Австро-Угорського поліцейського управління на Фердинандспляц. Вона невпевнено проходить повз вахту біля дверей і показує черговому записку із прізвищем Кживановський, двічі підкресленим. Черговий веде її на другий поверх, велить сісти на лавку в коридорі і зникає за дверима.

«Чекати недовго», – повернувшись, каже він їй і залишає саму.

Трохи згодом її кличе чоловік, на вигляд десь років за сорок. Він носить пенсне і запитує, якою мовою їй краще розмовляти: польською чи німецькою, вона обирає останню, він киває. Вона мусить розповісти панові одну річ, яка не дає їй спокою. Жінка не знає, з чого почати: починає речення, обриває, добирає слова, та нарешті заспокоюється і починає розповідати.

Вона певна, що знає пані, яка щодня ходить по базару. Вона бачила її у Борщові. Тоді ця жінка була молодшою, стрункішою, однак і тепер майже не змінилася. Кренція пригадує риси обличчя, ходу, очі, які бігали туди-сюди, так, ніби постійно щось вишукували. У Борщові вона поводилася так само: з'являлася нізвідки, вешталася навкруги, теревенила з людьми, постійно обмацуючи людей поглядом з голови до п'ят. Поки не знайшла, що шукала: дочку сусідки Кренції – вродливу, але боязку п'ятнадцятирічну дівчину. Її звали Хана. Чужинка, яка тоді назвалася Анною Штрассберґ, подружилася з нею, просила про невеличкі послуги, давала доручення, а потім запропонувала Хані себе супроводжувати. Батьки не мали нічого проти. І та врешті задурила дівчині голову обіцянками про гарну роботу за кордоном в одній єврейській родині в Константинополі, з якою вона нібито дружила. Люди начебто шукали няньку для дітей. Вони добре заплатять, – запевняла та, що називала себе Штрассберґ й обіцяла батькам поїхати з Ханою, не спускати з неї очей, дивитися, як за власною дочкою. Вона навіть благородно сплатила Хані за дорогу і купила їй нову сукню. Всі заздрили дівчині, тільки її батьки, брати й сестри плакали, коли Хана у супроводі Анни Штрассберґ сідала у Борщові в потяг до Лемберґа.

Відтоді від Хани не було ні слуху ні духу. Першого тижня ще прийшов лист, у якому вона писала, що в неї все добре. Другий обіцяний лист ніхто так і не отримав. Вказана на конверті адреса виявилась неправильною. Всі листи до неї повертались назад через некоректну адресу одержувача. Вже тоді у Борщові дехто думав, що бідне дівча, певно, опинилося в будинку розпусти, а Анна Штрассберґ продавала дівчат з Галичини та Буковини у борделі.

Чоловік у пенсне піднімає праву руку, Кренція Зальтер замовкає. А чи не могло статися так, що дівчину не викрали, а вона з власних причин залишила свою сім'ю, аби супроводжувати знайому? – заперечує Адам Кжижановський. – Можливо, вона хотіла вирватися з богобоязкої родини, малого містечка, мріяла про подорожі, далекі країни, красиве вбрання: бо таке часто трапляється серед молодих дівчат.

Кренція Зальтер вважає, що це неможливо. Тільки не Хана. У таке в Борщові ніхто б не повірив, а тим паче – батьки дівчини. Вони примчали до рабина просити поради. Той безпорадно знизав плечима – ну а що він міг зробити? Потім вони побігли в поліцію. Там їхню історію вислухали і відправили назад з вагонами обіцянок, що вирішать справу, однак так нічого не виконали.

Кренція Зальтер впевнена, що Анна Штрассберґ приїхала в Чернівці по новий людський товар. Вона сама бачила, як та зав'язувала бесіди з молодими вродливими хатніми робітницями, яких посилали на базар за покупками. До того ж кілька днів тому вона йшла, тримаючи одну дівчину під руку, і сховалася з нею на Каролінен'гассе.

Це все Кренція оповідає чоловікові у пенсне і з високим чолом. Він уважно слухає, махає головою і робить нотатки. Відклавши олівець, щоразу погладжує свої чорні акуратно підстрижені вуса. Анна Штрассберґ, по

чоловікові – Фельдманн, відома поліції, – каже він нарешті. Вона родом із Чернівців, але вже багато років живе за кордоном: то в Константинополі, а то знову в Бомбеї, в Індії. Поліція віддавна не спускає з неї очей. Вона час від часу приїжджає на свою колишню батьківщину і їздить по Галичині, Буковині, аби потім знову зникнути, здебільшого у супроводі двох-трьох дівчат, яких буцім хоче влаштувати за кордоном на роботу нянями в заможних єврейських родинах.

Адам Кжижановський – слідчий карного розшуку і має чітке уявлення про те, що відбувається у всіх цих випадках. Він знає, що якщо дівчата покидають домівку разом з Анною Штрассберґ-Фельдманн, то, вважай, справи кепські: родичі і знайомі більше нічого про них не почують. На початку вони ще отримають якусь вісточку, лист чи листівку з Варни чи Константинополя, а потім – ані дзінь. Щоразу єврейські дівчата із галицьких містечок – Хжанова, Лешнова, Чорткова, Борщова, яке євреї називали Борчов, із Лемберґа, Бучача та Чернівців. Адам Кжижановський вже роками займається випадками звідництва і торгівлі жінками: в Буковині та Галичині це неоране поле.

Коли Анну Фельдманн викликають на допит, вона вдає із себе обурену. Мовляв, вона – дама, яка приїхала здалеку, щоби навідати рідні Чернівці.

Де її постійне місце проживання?

Вона вже дев'ять років живе у Бомбеї, в Індії, і має там ресторан. Для цього закладу, який часто відвідують найвищі верстви суспільства, магараджі, дипломати, англійські колоніальні посадовці, вона зараз шукає персонал – молодих дівчат, готових працювати. Вона добре платить, дівчата отримують харчування і житло. Вона піклується про них, як про рідних дітей.

Поліцейські підсміюються. Такі історії вони чули не раз. Анну Фельдманн затримують за підозрою у торгівлі жінками. Вона протестує, плаче, раптом забуває про свої гарні манери, лається на всі боки, а коли і це не допомагає, то вимагає покликати адвоката і вносить заставу у розмірі п'ятдесяти гульденів. Грошей їй, очевидно, не бракує. Поліція бере з неї підписку про невиїзд із Чернівців – столиці цієї землі.

Тим часом поліція шле телеграму консульству Австро-Угорської імперії в Бомбеї, чи знають там таку й таку Анну Фельдманн.

Відповідь надходить швидко. Консул телеграфує, що в індійському портовому місті цю пані зараховано до списку небезпечних осіб. Вона відома як звідниця, яка імпортує молодих дівчат із Галичини та Буковини і патронує проституцію в Бомбеї. Консула повідомили про ці обурливі неподобства, однак він нічого не може вдіяти. Мовляв, у нього зв'язані руки, бо місцева влада вагається вживати рішучих заходів. Кажуть, на цей момент вищезгадана особа перебуває на Буковині, аби там набрати новий товар для успішної торгівлі дівчатами. Заради громадської моралі та молодих жертв, яких штовхнули на стежку гріха, – пише консул під кінець, – варто нарешті покласти край ремеслу цієї жінки з лихою славою та покарати її по заслузі.

Анну Фельдманн знову заарештовують. Цього разу її притягують до суду. Вона щосили намагається відкинути підозри, приводить свідків, які мають підтвердити її свідчення і порядний спосіб життя. На лаві свідків присутня така собі Хана Ругальтер з села Раранча разом з Лейзором Гехтом, Соломоном Редліхом та Рубіном Рабіновичем із Чернівців. Усі в один голос засвідчують, що обвинувачена вже дев'ять років не була у місті. До того ж вони начебто знають її як чесну людину. Всі звинувачення, звичайно ж, виссані з пальця.

Свідки говорять непереконливо, плутаються у власних словах. Зрештою Анну Фельдманн визнають винною і засуджують до чотирьох місяців суворої тюрми, посиливши режим одним пісним днем на тиждень. Засудили її за звідництво чи за торгівлю дівчатами – у протоколі не вказано.

Адам Кжижановський розуміє, що це лише маленька проміжна перемога. Одним-єдиним процесом не покладеш край міжнародній торгівлі «делікатним товаром», а чотири місяці буцегарні мало кого налякають. Торгівля жінками дає величезний прибуток, заради якого можна піти на ризик.

Анна Фельдманн – не єдина торговка дівчатами з Австрії, яка осіла в Бомбеї. Якщо вірити повідомленням австрійського консула, то там без ліку таких гендлярок дівчатами з Галичини, які «мають свої постійні агенції в Александрії, Порт-Саїді, Калькутті, Мадрасі і Сінгапурі». Однак усі спроби зупинити цей злочинний бізнес розбивалися об летаргію відповідних органів влади. Та й у Європі – в Австрії чи деінде – поліція не надто прагне покарати ці злочини. Адам Кжижановський написав уже не один рапорт з цього приводу, але де там – усе марно.

До того ж зловмисники діють надзвичайно вміло. Щоби приховати від поліції свій ґешефт, у листуванні вони послуговуються власним кодом. Ось як польський власник борделю пише до свого спільника в Буенос-Айресі: «Чекай на дюжину срібних ложок». Вродливі, дозрілі дівчата мовою торговців звуться «срібними ложками», «мотками шовку» або «килимами зі Смирни». Не таких гарних називають «борошном». В одному перехопленому поліцією листі йдеться про «п'ять бочок борошна». Шифри інших торговців стосуються походження дівчат: «діжка угорського вина», «три міхи картоплі» або «ліверні ковбаси». «Ліверними ковбасами» і

«картоплею» зазвичай називають русинок чи росіянок, під «угорським вином», звісно, мають на увазі угорок або хорваток. Код «картопля» чи «мішки картоплі» застосовують до негарних дівчат, які в цьому ремеслі не мають великої цінності. Таких бідолах зазвичай відправляли у дешеві будинки розпусти в Індію чи Єгипет.

Торговці жінками мають широку мережу, що охоплює півсвіту. Варна і Ґалац на Чорному морі вважаються головними перевалочними пунктами для галицьких дівчат, але також і залізнична станція в Ґензерндорфі, що біля Відня, є важливим «складом», звідки дівчат відправляють далі, наприклад, у Константинополь, де, вочевидь, працює справжнісінька біржа «делікатного товару». Від трьохсот до шестисот гульденів там дають за «бездоганний товар» – «найвищої проби», за справді першокласні «срібні ложки», призначені для найвишуканіших борделів із перебірливою клієнтурою, для прикладу, в Буенос-Айресі, де на аукціонних торгах власник може взяти за таку аж до 2 000 гульденів.

З дівчатами поводяться, як із рабинями. За проживання, їжу та необхідний одяг вони змушені платити нечувані гроші, так що, попри свої часто дуже гарні заробітки, залишаються по вуха в боргах перед своїм сутенером чи власником борделю. Разом із цими боргами їх перепродують з одного борделю в інший, щоразу на щабель гірший, аж поки хворі й дощенту зужиті жінки не опиняються в закладі найнижчого штибу, щоби там злиденно закінчити своє життя.

Ця найгірша форма торгівлі людьми поширена не тільки в Галичині, але і в інших регіонах Східної та Західної Європи – у Франції, Англії, в Румунії, Росії, в російській Польщі, – а також на Заході, у Сполучених Штатах. Однак коронна земля Галичина відіграє тут особливо сумну роль – звідси походить не лише багато живого товару, але

й більшість торговців. Деякі гендлярі дівчатами водночас працюють й еміграційними агентами: обидва ремесла таки споріднені. Процедура, в принципі, одна і та сама. Ідеться про те, аби переконати наївних людей повірити у порожні обіцянки, щоб вони покинули своє жалюгідне життя вдома і подалися в чужинські світи шукати щастя і добробуту. Саме так вербують емігрантів, а також дівчат і жінок. Дуже часто торговець водночас є сутенером і власником борделю: він усе тримає в своїх руках.

Молодим неосвіченим дівчатам розказують казочки про легкий заробіток нянями, покоївками, співачками, танцівницями, касирками в кав'ярнях. Багато хто з них знають чи здогадуються, що за цим усім насправді стоїть – проституція за кордоном, однак все одно погоджуються, засліплені мріями про легке й безтурботне життя. Та варто втрапити сутенерам у лапи, і дороги назад уже немає. Щоби придушити опір, дівчат ґвалтують, б'ють, забирають у них документи і буденний одяг. На допомогу влади в інших країнах вони також покластися не можуть: поліція та суд часто-густо корумповані і співпрацюють з добре організованими торговцями.

Торгівля жінками – явище не нове, у тій чи тій формі вона існувала з давніх-давен. Новим стала вагома участь євреїв у цій справі – як торговців, так і жертв. Це наслідок урбанізації і секуляризації, яка в другій половині XIX століття охоплює широкі кола єврейського населення. Невелика, тісно сплетена громада єврейського кварталу – це суворо впорядкований світ, регламентований численними релігійними законами, які регулюють усе: як відрізати когутові голову, як пекти хліб, як саме відзначати свята; світ, у якому рабин – найбільший авторитет, а Біблія і Тора декому заміщають газети. Тепер цьому світові загрожує розпад. Єврейський люд убожіє на очах, люди ставлять під сумнів традиційні цінності. До цього додається зростання

антисемітизму і переслідування євреїв, передусім у Росії, які лишають багатьох без шматка хліба і даху над головою. Наслідком цього є непевність і розпач, а на їхньому ґрунті розцвітають проституція і сутенерство. Зрозуміло, що єврейські сутенери і власники борделів найохочіше шукають «свіжий» товар у єврейських штетлях і бідних кварталах великих міст – там їм найменше опираються.

Улюблений метод торговців такий: під виглядом багатого бізнесмена вербувальник їздить селами і штетлями, нібито наглядаючи собі наречену, насправді ж – щоби підшукати вродливих, підходящих для його бізнесу дівчат. Як знаходить таку, то просить у батьків її руки: звісно, багатий, елегантно вдягнений наречений з-за океану справляє враження на бідноту. Необізнаність і злидні – його головні помічники. Так званий наречений квапиться з весіллям, бо через невідкладні справи начебто мусить негайно повертатися в Аргентину чи Бразилію, однак нізащо не хоче вирушати в таку довгу подорож без своєї молодої, яку так палко кохає.

У таких випадках зазвичай обмежуються *stille chuppah* – тихим весіллям, – для якого не потрібно рабина, не кажучи вже про офіційні органи, що реєструють шлюб. Для нього достатньо двох свідків, ними можуть бути й сусіди. У галицьких штетлях тихі весілля – не рідкість, насамперед у бідних родинах, а таких багато, тому що нормальне весілля перевищує їхні фінансові можливості. Таким скрутним становищем сутенери безсовісно користуються.

Трапляється також, що сім'я свідомо продає дівчину через жадобу грошей, однак частіше – через голодні злидні, а також уявлення, що доля проститутки у далекій країні краща, ніж жалюгідне, без просвітку, животіння у штетлі. Деякі галицькі газети демонструють розуміння розпачливого становища цих людей:

«Офіційно встановлено, що по всій Галичині подорожують цивільні торговці, добираючи собі товар, який вони скуповують навіть у родичів та батьків. Те, що батьки продають своїх дочок у рабство й проституцію, є справді жахливим і свідчить про нечувані злидні людей на Галичині. Очевидно, цей живий товар надзвичайно жаданий, адже торговці пропонують за нього чималі гроші. За особливо вродливу дівчину можна взяти до ста гульденів. Для галицького злидаря – це цілий статок і величезна спокуса. Тому й не дивно, що торгівля дівчатами процвітає й поширюється на все нові регіони», – пише щоденна газета *Kurjer Lwowski*.

Торгівля дівчатами на Галичині здебільшого зосереджена в руках євреїв – вони ж є основними покупцями живого товару у Південній Америці; це в основному виходці з Галичини або російської Польщі, їх прозивають «кафтенами», натякаючи на кафтани – верхній одяг побожних чоловіків у Східній Європі. Звісно, це дає поживу антисемітам.

Шаблонне уявлення про євреїв як жадібних, брудних торговців дівчатами закріпиться за ними у літературі й газетах аж до XX століття. Цей стереотип стане важливим мотивом антисемітської пропаганди. Усією Європою курсуватимуть застереження від нахабних сутенерів, згуртованих у банди по всьому світу, повідомлення про невинних, розквітлих дівчат, які – не встигнеш оком звести – зникають зі спокійних, безпечних містечок, вирвані із власних сімей і продані у рабство до Константинополя, Бомбея, Буенос-Айреса, Ріо-де-Жанейро чи навіть Нью-Йорка, де вони помирають у злиднях. Галицькі газети не раз писатимуть про «торгівлю делікатним товаром», а згодом про «торгівлю душами» і «торгівлю живим товаром». Ці публікації виконують подвійну функцію: з одного боку, вони закликають молодих жінок і дівчат не легковажити,

не кидати безпечну родину й опіку релігійної громади та не наражатися на небезпеки великих міст, позбавлених звичаїв і традицій, а з другого – такі описи мають викликати у читачів і читачок безмежний захват і трепет. Межа між фактами й бентежними страшилками дуже розмита.

Захопливі історії-страшилки – незмінна складова буденного життя простого люду як у місті, так і в селі. Прикладом цього є, скажімо, історія про Джека-Різника, польською *Janko Rozpruwacz*, таємничого англійського серійного маньяка, над встановленням особи якого ламає голову ціла Європа. Він – член королівського дому чи просто ненавидить проституток? Після років, упродовж яких це чудовисько водило за ніс усю британську поліцію, воно начебто вирушило в Європу шукати наступні жертви. Ця подорож приводить його, а інакше й бути не може, до Галичини, де його бачать у різних містах – у Лемберзі, Коломиї, Снятині, Тернополі.

«Його привели до нас язики прислуги», – пише тернопільська газета; новина викликає неабиякий переполох серед дівчат малого містечка. Тернопільська челядь тижнями не наважувалася ввечері сама виходити за поріг, щоб виконати доручення свого панства, боячись втрапити в лапи англійського чудовиська.

На відміну від цього, повідомлення у пресі про торгівлю «делікатним товаром» має справді реальне підґрунтя, хоч Адам Кживаповський не впевнений, чи в багатьох випадках (якщо не в більшості) не йдеться радше про звідництво, адже дівчата більшою чи меншою мірою добровільно продаються в проституцію. Він невтомно збирає матеріал, намагається розплутати складні зв'язки між Європою та іншими континентами, зв'язується з колегами в Південній Америці та Сполучених Штатах – там також є кілька таких, які терпляче спостерігають за подіями, відстежують найменші сліди, збирають свідчення на

кшталт тих, які дала Кренція Зальтер, аби колись завдати нищівного удару.

Хоч торгівля дівчатами, хоч звідництво – залишається фактом, що євреї відіграють у цьому важливу роль. Це розуміють і єврейські публіцисти, які застерігають громадськість не закривати очі на проблему – через хибну солідарність – і не заперечувати її існування. Однією з перших проти єврейської торгівлі дівчатами виступає соціальна реформаторка й активістка жіночого руху Берта Паппенгайм, яка народилася 1859 року в побожній єврейській родині у Відні, в літературі знана як Анна О., відома пацієнтка Йозефа Броєра, чию історію хвороби в 1882 році опублікував Зіґмунд Фройд у «Дослідженні істерії». За дорученням благодійних єврейських організацій вона разом з російською економісткою Сарою Рабінович їздить Галичиною, збирає інформацію про скрутне становище єврейського населення, щоби про це писати. Після завершення подорожі вона разом з Рабінович публікує велике дослідження під назвою «Про становище єврейського населення в Галичині. Враження від подорожі та пропозиції щодо покращення умов життя», в якому обидві зазначають про зв'язок між торгівлею дівчатами та еміграцією:

«Наявність торгівлі дівчатами напряму пов'язана з еміграцією, якій в Галичині неможливо завадити. З країни, яка не годує своїх жителів, неминуче почнуть емігрувати... Готовність населення до еміграції підживлюється його нечуваною легковірністю, через що безсовісним агентам легше агітувати, і тотальною необізнаністю народу. Людям бракує уявлень про географію. Вони не знають, що Америка – це не місто неподалік від Лондона, або скільки часу потрібно, щоб дістатися того чи іншого місця, не вміють ані писати, ані читати, тобто навіть не можуть отримувати листи чи прямі повідомлення, відпо-

відно – не можуть перевірити їхню правдивість, тож кожна дівчина, яка емігрує, себто покидає рідний край, ще у своїй країні віддається на волю випадку і лихих намірів».

Берта Паппенгайм за допомогою різних організацій бореться з торгівлею дівчатами. Особливого значення вона надає консультаціям для молодих жінок, які подорожують самі. Саме вони в її очах є найпевнішими жертвами торгівлі дівчатами. Вона організовує поширення брошур у європейських портах, розклеювання плакатів, щоби попередити необізнаних про небезпеку. Однак її зусилля не можуть завадити торгівлі людьми та організованій міжнародній проституції, темпи якої шалено зростають. Паппенгайм скаржиться, що численні єврейські громади відмовляють їй у підтримці, бо бояться робити цю дражливу тему публічною, щоб не розпалювати цим антисемітизм. Проте державні установи у Європі, Латинській Америці та інших місцях, поліція, прокуратура й суди також недбало ведуть боротьбу проти торгівлі дівчатами й воліють дивитися в інший бік.

За неточними оцінками, в кінці XIX – на початку XX століття за рік з Галичини вивозять до 10 000 дівчат для проституції лише у Південну Америку, їх заманюють обіцянками доброї роботи, добросердого чоловіка чи можливостями заробити купу грошей легко і просто – танцівницею, дорогою повією чи кокоткою. З жодної іншої країни Європи дівчат і жінок не вивозять так безкарно, як із Галичини, і не продають за океан в будинки розпусти, – гірко констатує виходець із Лемберґа, польський економіст Леопольд Каро, фахівець з питань австрійської еміграції. В Аргентині й Бразилії одразу ж поширюються принизливі оцінки, мовляв, жінки з Галичини легковажніші й аморальніші, ніж деінде, «а насправді вони просто збідовані, бо їх нема кому захистити й уберегти від торговців живим товаром».

Янгелотвориці

Поряд із проституцією й торгівлею дівчатами існують ще й інші, не такі знані, однак так само серйозні небезпеки, що чигають на жінок із Галичини й Буковини, часто цілковито беззахисних. Наслідки злиднів жінки з низів зазвичай відчувають набагато болісніше й разючіше, ніж чоловіки: в родині, на роботі, не останньою чергою – в стосунках між статями.

Із пана санітетсрата Авґуста Рьомера, окружного лікаря Чернівців, друзі кепкують через його пристрасть до детективних історій. Він може цілий вечір зачитуватись Едґаром Алланом По і його бездоганним слідчим Оґюстом Дюпеном або захоплюватися детективними оповіданнями Людвіґа Габіхта. Однак окружний лікар цікавиться ще й реальними злочинами, спричиненими соціальними обставинами, злиднями й бідністю, чого і в книжках не бракує. Його чуття криміналіста прокидається, коли він чує про тривожне зростання дитячої смертності у Чернівцях. Доктор Рьомер береться розслідувати феномен: на свій страх і ризик вивчає матеріали, переглядає свідоцтва про смерть й опитує лікарів, які їх підписали. Результати його розслідування виявляються справді тривожними. У червні 1887 року авторитетний медик подає позов проти не менш ніж 34 жінок, підозрюючи їх у «творенні янголів».

Поліцейські розслідування підтверджують побоювання окружного лікаря. Варто було зачепити – і справа покотилася, наче лавина, відкриваючи нові й нові приголомшливі дані. Очевидно, кожен у Чернівцях знає, до

кого може звертатися дівчина у скруті, здається, це новина хіба тільки для органів влади. Як виявилося, клієнтура вистежених доктором Рьомером янгелотвориць в основному походить з Галичини: здебільшого це єврейські дівчата, які їдуть у сусідню коронну землю, аби тут, подалі від дому й допитливих сусідських очей, «закінчити останній акт свого таємного роману, плоду якого вони соромляться», – як в одній статті пишномовно формулює *Kurjer Kolomyjski*.

У поняття янгелотвориця, польською – *fabrykantka aniołów*, у той час, принаймні на північно-східних околицях імперії, вкладають цілком інакше значення, ніж у сучасній Польщі: ідеться не про жінку, яка нелегально робить аборт, а про таку, яка бере чужих дітей нібито на догляд, аби насправді якомога швидше звести їх зі світу.

Всі учасники знають, про що йдеться, – як неодружена мама, так і гадана годувальниця. Народивши, дівчина віддає дитину такій жінці, часто за смішні гроші, і зникає назавжди. «Безсердечна піклувальниця морить дитину голодом, а гроші кладе собі в кишеню».

Творення янголів – це не якась патологічна особливість саме Буковини. У Галичині багато жінок також займаються цим ремеслом, передусім у передмістях і селах. Через те, що показники дитячої смертності серед найбідніших прошарків населення зазвичай також високі, довгий час ці жінки не впадають в око. Або ж причина криється у слабкому інтересі влади щодо активного розслідування цих доказів соціального лиха. Бо хто ж скаже, від чого померло немовля – з голоду через те, що мама чи годувальниця такі виснажені і зморені, що не можуть вигодувати дитину, а чи тому, що прийомна мати свідомо помогла немовляті згинути?

Деякі пані беруть одразу по кілька дітей, щоб справа приносила зиск: як, наприклад, Анна Коваль з вулиці

Яновської в Лемберзі, дружина стрілочника державної залізниці. Коли поліція після анонімного доносу проводить обшук, у пані Коваль знаходять чотирьох дітей: трьох чужих й одне – її власне. І якщо її нащадок росте і процвітає, то троє інших, яких вона начебто прийняла на догляд, заморені голодом і більше нагадують скелети.

Якщо голод діє недостатньо швидко, існують і додаткові методи. За словами сусідів, Мар'ям Блум із Лемберґа постійно виставляє дітей, з яких робить янголів, голими на лютий мороз, поки вони не синіють від холоду, від чого наступає швидка смерть. На слід янгелотвориці Блум поліція також виходить лише завдяки анонімному доносу: очевидно, відповідний лікар, не надто перейматочись, щоразу просто виписував пані Блум свідоцтво про смерть немовляти.

В окремих випадках янгелотвориці вдаються до ще рішучиших методів, як-от сорокарічна селянка Паранка Максимишин з хутора Вєлькополе біля Янова, яку у травні 1890 судять у Лемберзі. Згідно з поліцейським розслідуванням, жінка роками творила янголів, чим і заробляла собі на життя. Деяким матерям не вистачало грошей, аби повністю оплатити її послуги. Тоді Паранка не хотіла чекати, поки дитинча вмре з голоду під її наглядом, і сама вкорочувала йому віку. Тринадцятимісячній дитині такої собі Леї Мюнц вона запхала у горлянку жменю ялинової хвої, завернуту у полотняне ганчір'я, так що воно, бідне, задушилося. А потім викинула тільце у найближчу річку.

Суд присяжних засуджує Паранку Максимишин до страти через повішення, і незабаром присуд виконують.

Янгелотворення не так легко викорінити, воно нерозривно пов'язане з галицькими злиднями, які обсіли як євреїв, так і русинів. Берта Паппенгайм багато разів стикається з цією проблемою під час другої подорожі

Галичиною: «Однак є відносно велика кількість дітей, народжених єврейськими дівчатами, більшість з яких віддають селянкам на янголів».

Імовірно, нещасні молоді матері здебільшого діють не з власної волі – на них тиснуть родини, а може, й змушують віддавати немовля чужій жінці, яка допоможе позбутися доказу ганьби і безчестя. Проте часто не страх перед ганьбою вказує дорогу до янгелотвориці, а нужденна скрута, в якій багатодітна сім'я не може без допомоги – від держави чи громади – прогодувати ще один роток.

Також часто трапляється, що небажаних дітей підкидають. Майже щодня місцеві газети повідомляють про знайдених немовлят – чи то в церкві, чи на сходовому майданчику, в парку, а чи на вулиці, живими чи й мертвими. З великим інтересом досліджує такі випадки й окружний лікар Авґуст Рьомер, особливо якщо матір вдається розшукати й дізнатися, скільки їй років, до якої етнічної групи, соціального прошарку вона належить. Він доходить до аж ніяк не сенсаційного висновку: рушійним чинником, який штовхає жінок на такі дії, є бідність.

Підкидають не лише немовлят, така доля може спіткати і старших дітей. 22 листопада 1887 року в лемберзькому передмісті Знесіння на перехресті знаходять хлопчика років двох на вигляд. Він світловолосий, з блакитними очима, без сорочки і штанів, у самому лише блакитному фартушку, зате з двома жовтими, у квіточки, носовими хустинками. Його підбирає подружня пара зі Знесіння, яка обіцяє подбати про дитину. Того ж дня на вулиці Ґродецькій, яка веде на Ґродек і Перемишль, двірник помічає невідому молоду жінку, яка зі згортком у руках заходить до будинку. Коли чоловік запитує, до кого вона, жінка відповідає, що почувається слабкою і хоче тут хвильку перепочити. Трохи згодом невідома виходить,

але вже без згортка. Двірник запідозрює недобре і затримує жінку. На сходовому майданчику він знаходить восьмимісячного цілком здорового хлопчика. Він приводить жінку до поліцейського відділку, де встановлюють її особу: це Малґожата Фалкевич із вулиці Польної в Лемберзі. Вона розповідає, що залишила дитину з розпачу, маючи надію, що добрі люди її підберуть і виростять. Малґожаті 32 роки, вона неодружена, швачка, але вже довгий час безробітна. Вона не має родини, на підтримку якої могла б розраховувати, а вдома вже підростають четверо дітей, «коли їжі не завжди вистачає і на двох».

Нерідко аби уникнути поголосу, неодружених молодих матерів рідня відправляє якомога далі від дому – улюбленим пунктом є Америка. По можливості дівчину відряджають до родичів чи знайомих, які вже прижилися за океаном і можуть їй допомогти почати нове життя, а може, навіть знайти чоловіка. Серед емігрантів жінки, як і раніше, становлять меншість, що збільшує їхні шанси на шлюбному ринку. Через це багато хто розглядає змушену еміграцію як перевірений спосіб зберегти честь родини й уникнути глузів і насмішок від оточення.

Послугами янгелотвориць, звісно, користуються й проститутки, щоб у такий спосіб, часто ще й під тиском сутенера, позбутися обтяжливого потомства.

Галицькі злидні у цифрах

Як і більшість переселенців, Мендель Бек покидає Галичину у 1888 році, сподіваючись звільнитися від тягаря бідності й відсталості рідного міста – тут він не бачить для себе майбутнього: скільки не гаруй, не вбивайся – нічого не зміниш. В Америці все по-іншому, там перед кожним відкриваються великі можливості, аби тільки зуміти скористатися своїм шансом. Мендель переконаний, що в нього вийде, він чіпляється за своє сподівання, як потопельник за соломину.

Про його фінансову ситуацію в містечку Ліско, на їдиші – Лінськ чи Ліськ, згодом польська назва змінюється на Лесько, – ми знаємо мало. За професією він швець, однак у містечку єврейських шевців не бракує, конкуренція велика. Таких, як Мендель Бек, в Галичині називають полатайками. Коли справи йдуть мляво (а так воно здебільшого і є), він з найнеобхіднішим чоботярським інструментом обходить найближчі села, пропонує полагодити всіляку порвану взувачку, хоча багато селян, аби зекономити, самі собі латали чоботи. Нерідко йому платять скромним селянським харчем – ячною кашею з перепічкою; картопля з кисляком – то вже святковий обід. Мендель не відмовляється і від польської чи русинської їжі, хоч вона й не кошерна.

Час від часу навесні Мендель зустрічає дорогою інших євреїв з великими клунками на плечах. Вони скуповують по селах порване овече хутро – коли сонце починає пригрівати, селянам воно вже не потрібне, натомість дуже треба готівка щоб купити насіння для

посіву, збіжжя, картоплю, бо своє вже давно з'їлося. Багатодітні сім'ї бідняків і поденників часто-густо мають лише однин кожух – примітивно зшите овече хутро – й одну пару теплих чобіт на всю сім'ю, так що взимку тільки одна особа може вийти з хати. Багато дітей навіть у віці десяти-дванадцяти років не мають власного взуття, про кожух і мови немає. Вони до пізньої осені бігають надворі босоніж, аж до першого снігу, у довгих сорочках із грубого домотканого полотна. Євреї рихтують зібрані овчини і восени перепродають їх із мінімальним прибутком, іноді навіть попереднім власникам. Бо ж взимку навіть найбідніший селянин не перекрутиться без овечого кожуха – мусить і води в хату принести, і дров у лісі назбирати. Іноді Мендель береться й за ремонт кожухів, бо ж, будучи шевцем, має навики й інструмент, а шкіра – вона й на кожухах шкіра.

Мендель Бек – не найбідніший у Ліско. Тут багато таких, яким виживати набагато тяжче, ніж йому: люди без професії, поденники, носильники, які стовбичать на розі вулиць і намагаються до когось найнятися, «повітряні бідаки», які вранці не знають, чи до вечора роздобудуть щось попоїсти собі і своїм дітям. Їх так називають, бо вони, вочевидь, живуть з самого повітря. Але Мендель дуже цілеспрямований, він точно знає, що, аби покращити своє життя, він конче мусить виїхати з віддаленого містечка. За минулі роки він вдосталь надивився, як у Ліско шевці один за одним закривали свої майстерні, так само в містечках Санок, Кросно і Ясло, шевцям у Галичині більше житки немає. Взуттєві фабрики з Відня, Богемії і Моравії засипають коронну землю дешевим готовим взуттям, з цінами на яке галицькі шевці не можуть конкурувати. Ручна робота коштує дорого, навіть якщо не закладати в ціну свій заробіток. Дешеве фабричне взуття продається і в малих містечках, таких, як Ліско,

привозний товар масового попиту нищить місцевий промисел. Мендель Бек і сам стикнувся з таким, коли один селянин з Руденки, якому він роками лагодив чоботи, тицьнув йому під ніс нову пару взуття. Віденські, – сказав той, роздимаючись від гордості. Мендель одразу зауважив, як недбало зроблено ті чоботи – і півзими не виносять, однак він знову втратив клієнта. Та й взагалі атмосфера змінюється, дедалі частіше трапляється таке, що селяни, які раніше були до нього приязними, тепер грюкають дверима перед його носом. Нам від єврея нічого не треба, – лунає з-за дверей, а часом і далебі гірші словечка – кровожер, паразит, жид коростявий.

Єврейська громада Ліско раніше була заможною, торгівля і ремесло процвітали. Торговці мали зиск від близькості до угорського кордону, особливо прибутковою була торгівля угорським вином, якому в Галичині безкінечно раділи і яке постачали аж до російської Польщі. Євреї – переважно торговці й ремісники, багато з них мали також сільськогосподарські угіддя, сади і поля; в шістдесяті роки XIX століття на Галичині було скасовано всі правові обмеження для євреїв, так що вони могли безперешкодно купувати землю й обіймати громадські посади. Відтоді в лісківській міськраді засідають євреї. Про колишнє заможне життя єврейської громади в Ліско свідчить могутня, багато оздоблена синагога середини XVII століття.

Однак часи розквіту міста вже минули. Коли у 1870 році будують першу угорсько-галицьку залізницю від Будапешта до Перемишля, то колію спочатку збираються прокласти прямісінько через містечко. За першим планом вокзал мають спорудити на околиці міста, неподалік від замку графа Едмунда Красіцького. Однак його величність висловлюється категорично проти вокзалу так

близько до його помешкання, мовляв, «паровоз свистітиме біля замку і тривожитиме сон». Бургомістр та інші міські посадовці слухняно приєднуються до графського протесту і навіть відправляють до Відня делегацію, аби змінити будівельні плани. В результаті залізницю прокладають неподалік від Ліско. А станцію розміщують на кілька кілометрів далі, що згодом стає фатальним для економічного розвитку містечка ударом, від якого воно так і не оговтається. Торговці опиняються відрізані від транспортного сполучення, і вже незабаром їхні колись ущерть повні крамниці і склади порожніють.

Потім містечко зазнає нових ударів. У 1878 році місто вражає епідемія холери, а у 1886 році трапляється нищівна пожежа, яка спустошує половину міста; будинки в Ліско здебільшого дерев'яні і стоять дуже близько один до одного. Через цю катастрофу багато людей втрачають усе.

Економічна ситуація переважної частини жителів Галичини – надзвичайно погана, по всіх усюдах бідність і нестатки. Вислів «галицькі злидні» стає крилатим у Габсбурзькій монархії. Причини бідності найрізноманітніші. Віденська влада винна у ній так само, як і великі землевласники-аристократи та місцеві бюрократи, чия лиха слава некомпетентних корупціонерів шириться далеко за межі країни. Термін «галицькі відносини» – злий брат-близнюк галицьких злиднів – стає уособленням регресу, відсталості, корумпованості і чиновницького свавілля. Ані держава, ні землевласники не інвестують у розвиток бодай якоїсь промисловості. Віденський уряд розглядає регіон насамперед як постачальника сировини і вигідний ринок збуту для дешевих промислових товарів.

Ціни на життя в Галичині вищі, але зарплати – нижчі, ніж в інших землях імперії. Люди страждають від

бідності й безробіття, показник неписьменних – найбільший в Австро-Угорщині. Сільське населення живе в убогих, критих соломою хатах, багато навіть без комина; багатодітні сім'ї туляться в одній-єдиній кімнатці з малими вікнами і низькими стелями (таку легше обігріти), нерідко разом з малою худобою, качками й курми. Якщо взимку народжується теля чи ягня, його забирають у хату, ближче до печі, щоб воно пережило холод. Воду беруть тільки з криниці, миття тіла зазвичай обмежується тим, щоб набрати повнен рот води, випорснути її на руки і обтерти обличчя мокрими долонями.

Невимовна антисанітарія, а також недоїдання сільського населення, передовсім у Східній Галичині, на схід від Сяну, де переважно живуть українці, призводять до поширення небезпечних захворювань: туберкульозу, тифу, дифтерії, вітряної віспи, холери та інших заразних хвороб. У 1853, 1855 і 1872–1873 роках коронну землю охоплює страшна епідемія холери. Менші пошесті, які вражають окремі повіти, стаються майже щороку – такі, як епідемія 1878 року, яка прокотилася Ліско та сусідніми місцевостями і забрала чимало життів.

Медичне лікування в селах обмежується домашніми засобами й порадами знахарок і мольфарів, які заговорюють хвороби та поламані кінцівки і виганяють злих духів. У п'ять років Мендель Бек захворів на кір. Його очі спочатку почервоніли, потім набрякли і почали закисати від густого липкого гною; в селі казали, що від кору можна осліпнути. З розпачу мати не знала іншої ради, окрім як безперестанку вилизувати синові слабі очі, як це роблять тварини зі своїми малятами; на лікаря й ліки грошей не було. А коли Менделя, який заледве одужав від кору, обсіла короста, йому поголили голову і натирали голову гасом, від якого немилосердно пекло шкіру і жахливо смерділо.

«*Parch!* Короста!» Або ж «*Żydowski parch!* Жидівська короста!» – дорогою до школи кричали польські діти Менделю у спину. Образливих словечок для євреїв тут не бракує.

Природні катаклізми, посухи, гради й повені призводять до неврожаїв, а ті – до голоду: за найскромнішими оцінками, в Галичині від голоду за рік помирає щонайменше 50 тисяч осіб. «1847, 1849, 1855, 1865, 1876, 1889 роки були голодними або для всієї Галичини, або для окремих, часто дуже великих частин коронної землі», – пише в одній статті про еміграцію галицьких селян український публіцист та письменник Іван Франко, якого галицька влада переслідує й не раз заарештовує як радикального соціаліста й революціонера.

Опріч того, церкви, як греко-католицька, так і уніатська, вимагають від селян дотримуватися численних свят, під час яких не можна не тільки працювати, але й їсти, тому що багато з них припадають на час посту. За звітом лемберзької облікової служби, складеним у сімдесятих роках XIX століття, на рік у 34 повітах Галичини припадало від 100 до 120, у 22 – від 120 до 150 і в 16 – аж від 150 до 200 неробочих днів, більшість із яких були пісними.

Зважаючи на крихітні садиби й вузькі нивки, схожі на пасок для штанів, на яких заледве можна розвернути плуг, українським селянам зовсім неважко дотримуватися строгих постів, накладених попами: сорок днів перед Великоднем, сорок – перед Різдвом, чотирнадцять – перед Петром і Павлом, ще чотирнадцять – перед Успінням Пресвятої Богородиці, а крім того, ще кожну середу й п'ятницю протягом року; а як хочеш особливо прислужитися Богу, то ще й щопонеділка.

Так виникає особлива ситуація, про яку польський промисловець і публіцист Станіслав Щепановський пише

у своїй відомій праці про галицькі злидні: галичанин працює за півлюдини, а їсть – за четвертинку. Бідні землероби, ще бідніші наймити і безземельні поденники втрапили у чортове коло, з якого, вочевидь, немає виходу.

Галичанин працює мало, бо замало їсть, харчується убого, тому що замало працює, і помирає зарано, тому що убого харчується, – описує Щепановський це коло. Середня тривалість життя в бідній родині за Габсбургів для чоловіків становить 27 років, для жінок ненабагато більше, натомість у Богемії – дотягує десь до 33 років, в Англії – до 40.

Селяни харчуються майже виключно плодами своєї праці, зупою та кашею, кислою затіркою, ячкою, кінськими бобами, капустою, житнім хлібом, проте часто-густо мають хіба вівсяні чи ячмінні перепічки, бо жито й пшеницю довелося продати; картоплею, влітку – ще якась ложка молока. Взимку молока немає, бо голодні корови не годні доїтися. Їжа дуже одноманітна, часто щодня, зранку й увечері, на обід і вечерю, галичани їдять одне й те саме: молочну зупу або кашу. Сніданок відрізняється від обіду й вечері лише тим, що його їдять вранці. М'ясо з'являється на столі украй рідко, якщо раптом дорізають корову, або ж на великі свята, коли колють свиню. Однак і тоді сало несуть на базар, аби було чим сплатити податки. Яйця, масло й сир – традиційна власність господині (бджоли й мед назворот – належать господарю) – також тримають на продаж, щоб за них придбати найнеобхідніше: сіль, цукор, одіж, пару черевиків, голки для шиття. Дітям дають їсти менше, ніж дорослим, бо вони менше працюють – за цим суворо слідкують. Восени збирають і сушать лісові ягоди і гриби, аби взимку урізноманітнити їжу. Це за умови, що власник лісових угідь – часто він володіє й землею, – дозволяє ходити в ліс. Часто через це між земелевласниками і селянами

виникають запеклі сварки: сторожі, найняті господарем лісу, поводяться з селянами неймовірно жорстоко; трапляється, що за найменше порушення людей збивають до крові й примушують роздягатися догола. Одяг правопорушників єгері забирають і лишають селян голими посеред лісу, навіть взимку, на снігу й морозі, так що ті, принижені й обмерзлі, мусять вичікувати, поки настане ніч, аби під покровом темряви вернутися додому. Селяни ж також не забувають образ: збираються разом і дубасять жорстоких єгерів, а буває й підпалюють їхні хати.

Великою проблемою з часів кріпацтва залишається, здавалося б, невитравне пияцтво. Іван Франко підрахував, що у 1850-х роках на Галичині в загальному було близько 23 000 шинків, у яких переважно продавали міцну домашню самогонку, тобто один шинок на 230 людей. У деяких місцевостях ситуація ще більш приголомшлива: як пише газета, в повітовому містечку Жовків, неподалік від Лемберґа, на одну корчму припадає по двадцять дорослих душ. У Східній Галичині шинками заправляють самі євреї, які орендують наділи у великих землевласників, що іще більше розпалює антисемітизм – єврейські корчми називають гнійними ранами, які отруюють здорове тіло народу. На заході коронної землі, як і в словацьких регіонах Верхньої Угорщини, шинки тримають також і місцеві селяни.

Кримінальні зведення у місцевій пресі яскраво ілюструють усю біду простого люду. Приміром, *Gazeta Samborska* пише: такий собі Міхал Янешевський з Волі-Баранецької відсидів під арештом шість годин за крадіжку двох булочок вартістю шість крейцерів, а Матей Бегерич з Угерців втрапив під арешт на чотири години за те, що поцупив якийсь пучок редьки невизначеної вартості; через кілька днів цього злодюжку знов упіймали на базарі, коли він накрав цибулі на дванадцять крей-

церів, за що знову отримав чимало годин арешту. Зеліґ Ляйб Купферман із Самбора мусив віддати двадцять крейцерів штрафу за те, що сховав хлібину, призначену на продаж, собі під прилавок. Катажина Ленек із Кульчиців відсиділа 24 години арешту за те, що вкрала в Рухелі Баумволльшпіннер хустину за 23 крейцери. Найчастіше арештом чи грошовими штрафами карають за пияцтво і викликану ним неналежну поведінку чи опір правоохоронцям під час затримання.

Зважаючи на повсюдне недоїдання, злиденні умови життя та інші негативні фактори, істотний приріст населення в Галичині сприймається як диво. Народжуваність тут вища, ніж майже у всіх регіонах Європи. «Населення, яке так мало заробляє, бідне і харчується так убого, всупереч усьому народжує більше дітей, ніж в інших країнах», – стримано констатує Щепановський.

З 1850 до 1900 року природний приріст населення становить шістдесят відсотків, загальна кількість населення зростає від 4,4 до 7,3 мільйонів. Це призводить до стрімкого зубожіння сільського населення. І так малі земельні наділи подрібнюються дедалі більше, так, що їхні власники вже не можуть прожити з плодів своєї праці, не кажучи вже про повноцінний збут своєї продукції.

У 1892 році середня величина землеробського господарства становить п'ять моргів, у 1896 – лише трішки більше чотирьох; два морґи – це приблизно один гектар. Бракує промисловості, що могла б залучити надмір робочої сили, яка щороку зростає, надзвичайно високі податки і побори викликають невпинну заборгованість малих, безнадійно застарілих землеробських господарств – усе це виповнює похмуру картину.

Селянам неймовірно бракує землі, і це спонукає їх до трудової міграції. Багато хто користуються можливістю

на якийсь час поїхати з дому, залишити господарку на дружину, щоб заробити трохи грошей у чужих краях: поденником в інших землях Габсбурзької монархії, а чи по той бік кордону, у німців, у Данії, Росії або Румунії. Або ж шукати заробітку в Америці. Щоб вижити, селянам потрібно більше місця й землі, ширші поля. Звісно, виїзд на короткий час пов'язаний з численними ризиками. А що як надії на добре оплачувану роботу в Америці розіб'ються на друзки? Обіцянки агентів розвіються, як дим? Чи, не дай Боже, заробітчани на чужині захворіють або покалічаться на роботі? Селян страшить небезпека і невідомість. Однак якщо хтось перший із села зважується на еміграцію, інші незабаром вирушають слідом.

Це давнє правило еміграції – *push and pull*, штовхай і мани: нужда і бідність виштовхують людей із сіл, а чутки про добре оплачувану роботу і привабливий приклад родичів та сусідів манять в Америку.

Становище євреїв у Галичині ні на йоту не краще за життя їхніх земляків-християн, навіть навпаки. Галичина – це здебільшого аграрний регіон, проте історично склалося так, що євреї майже не працюють у сільському господарстві, хіба як орендарі більших сільськогосподарських угідь, торговці чи шинкарі, тобто як традиційні посередники. Більшість євреїв обирає одну з кількох професій: здебільшого вони – ремісники, торговці чи кармарі, багато хто не може дозволити собі товару не більше, ніж стає на одну полицю чи ручний візок; хоча серед євреїв зустрічаються ще й робітники та перевізники. Конкуренція в торгівлі – величезна. На одне село з десятьма-двадцятьма дворами часом припадає шість, а то й сім єврейських торговців і три шинкарі. До них додаються ще й так звані євреї-ходуни – піші тор-

говці, які ходять селами з товаром, десь купують продукти і деінде їх перепродають, переважно дріб'язок: пара яєць, кілька фунтів масла, дві-три курки, ґешефт аби на прожиток, та й то лише у випадку, якщо ходуновi пощастить, здебільшого йому навіть на їжу не стає.

Нужда та й годі, однак ходуни плентаються від села до села, разом із товаром розносячи новини, серед них і звістку про Америку, землю безмірної свободи, де золоті гори та молочні й медові ріки.

За показниками приросту населення євреї суттєво обганяють решту етнічних груп на Галичині. Десь у 1850 році в Галичині проживають приблизно 330 000 євреїв, у 1900 – вже 810 000. На противагу багатьом полякам та українцям, більшість євреїв володіють невеличким кавалком землі, на якому вирощують для себе якусь картоплину, квасольку чи буряки.

Ситуацію погіршують дедалі більша ворожість до євреїв і зростання конкуренції з боку «християнських» крамарів, торгових товариств, а також авансових та кредитних кас, які намагаються заробити собі капітали на глибоко закоріненій недовірі й неприязні до євреїв. Християнські крамарі намагаються повитісняти євреїв із сіл. Народницькі та читацькі організації – важливі рушії польського та українського національних рухів у сільських регіонах – також відіграють у цьому важливу роль; у своїх виступах вони метають громи і блискавиці проти євреїв, «паразитів та експлуататорів» селян. Ця зміна атмосфери добре відчувається в оголошеннях місцевих газет.

«Сільська управа Красічина здає в оренду садиби і шинки виключно християнам. Зацікавленим звертатися в центральну канцелярію князів Сапєгів у Красічині».

«Шукаємо християнського орендаря для селянської садиби в 660 моргів доброї землі в Городенківському повіті».

Не давайте своє майно євреям в оренду! Не купуйте у євреїв! Купуйте тільки у християн! Єврей – наше велике горе! Це зачіпає й бідолашного полатайка Менделя Бека, який навіть не наважується мріяти про оренду якоїсь садиби або шинка в князя Сапєги з Красічина. Щоденне цькування у газетах і з боку церкви, залякування, образи й кривдження роблять злиденне життя євреїв ще нестерпнішим.

Тож і не дивно, що багато з них шукають кращої долі в Америці. Їхня частка серед емігрантів дуже висока: у 1880-ті роки шістдесят відсотків усіх емігрантів з Галичини – євреї, і це при тому, що вони становлять лише десять відсотків усього населення. Мендель Бек – лише один із багатьох, у Нью-Йорку є цілі квартали, де живуть виключно переселенці з Галичини, з Ліско, Стрия, Дрогобича, Коломиї, Городенки, а також із Красічина – села неподалік від Перемишля. Навіть у 1890-х роках євреї становлять близько сорока відсотків емігрантів з Галичини.

Між 1881 та 1910 роками більш ніж чверть євреїв із Галичини подалися в Сполучені Штати Америки.

Єврейські втікачі у Бродах

Однак великий вихід євреїв починається не в Галичині, а в Росії. Після того, як члени терористичного угрупування народовольців 1 березня 1881 року вбили російського царя Александра II, на територіях осілості євреїв починається жахливе свавілля. Коються вбивства, ґвалтують жінок і дівчат, грабують крамниці та господарства. Місцева влада нічого не робить для того, щоб припинити погроми, часто сама навіть підбурює до ворохобні. І не вперше євреї стають жертовними цапами. Селяни, робітники та збіднілі міщани зганяють на них свою лють через власну нужденність. Це євреї винні у наших злиднях, громи кровожерів!

Погроми призводять до гігантського руху – євреї тікають, навіть із місцевостей, яких не торкається насильство. Вони продають за безцінь хати і землю, зачиняють крамниці й майстерні – аби лиш втекти подалі з царської імперії! Цілі родини перебиваються з дня на день, гнані страхом перед новою різаниною. Їхнє життя в Росії вже до того було суцільним жахом, їх постійно утискали бюрократичними знущаннями і дискримінаційними законами. Погроми стали останньою краплею, від якої бочка відчаю та розпачу перелилася за вінця. Втікачі на захід обирають різні напрямки, один із них веде у Броди – східно-галицьке повітове містечко біля російського кордону, розміщене на просторій болотистій рівнині.

Серед євреїв Галичини вісті з сусідньої Росії також викликають страх і відразу, до того ж у деяких селах лунають голоси на підтримку тамтешніх погромів. Росіяни

знають, як чинити з жидами! З кровожерами – розмова коротка! У Ліско також чути такі настрої, хоча й поодиноко, сказані тихцем, у шинку, на базарі, перед церквою.

Мендель Бек пізніше згадує про гнітючий настрій у єврейській громаді, про жах перед кривавивими злочинами, про співчуття невинним жертвам, про підступну невідомість і страх. А якщо і в нас до такого дійде? Якщо і наші селяни візьмуться за кийки і коси? Старші намагаються заспокоїти, мовляв, австрійський цісар ніколи до такого не допустить, він відправить до нас своїх солдатів, цісар любить євреїв, він знає, що ми йому вірні. Однак цісар у Відні, а Відень – далеко. Тоді вперше мова заходить про еміграцію. В газетах пишуть, що російських євреїв відправляють за океан, Америка начебто приймає їх з розкритими обіймами. В Америці нема царів і погромщиків, ніяких оскаженілих попів чи п'яних селян, там євреям нічого боятися, там вони можуть безпечно почати нове життя. Може, Мендель Бек саме тоді вирішує покинути Ліско і податися до Америки?

Маленька прикордонна станція Радзивилів, за кілька кілометрів на схід від Бродів, буквально затоплена втікачами, немощена дорога потала під колесами і ногами на грузьке, по кісточки, болото, по якому ледь просуваються вимучені люди та вози, навантажені ущерть клунками й дітьми, запряжені худими, замученими шкапами. Солдати й митники підганяють переселенців: *Vorwärts!* Вперед! *Schneller!* Хутчіше! Місто не готове до такої навали, на початку мігрантів полишають самих на себе – голодних, обідраних, без даху над головою. Місцева влада пояснює, що біженці не в їхній компетенції, сподіваючись, що російські євреї незабаром добровільно заберуться назад. Єврейська громада у Бродах (близько двох третин населення міста складають євреї) не може дати собі з цим ради, вона і без того має багато бідняків, яким

постійно допомагає. Броди, як і Ліско, переживають економічний занепад. Відколи у 1880 році було скасовано привілеї «вільного торговельного міста», торгівля впала, як такої промисловості тут немає, окрім хіба спиртово-горілчаного заводу, трьох пивоварень і парового млина.

Допомога від багатих західноєвропейських громад надходить повільно – вони не мають досвіду подолання таких катастроф. Зрештою єврейські доброчинні організації за підтримки залізничного магната і філантропа барона Моріца Гірша та Всесвітнього єврейського союзу організовують у Бродах бюро для прийому біженців, багато з яких намагаються врятувати свою шкіру. Організація забезпечує їх найнеобхіднішим і допомагає їхати далі. Більшість хоче в Америку, якомога далі від Росії, де їхньому життю загрожує небезпека.

Виходець з Угорщини, релігійний філософ Моріц Фрідлендер, з 1875 року – секретар філіалу Всесвітнього єврейського союзу у Відні, наприкінці осені 1881 року за дорученням організації приїздить разом із кількома помічниками у Броди, щоби замінити попередніх відправлених делегатів і допомогти «врятувати світ від горя та лиха». Побачене у Бродах жахає ліберального мислителя. Хмара втікачів громадиться у великих тимчасових бараках, жалюгідні, обдерті постаті налякано купчаться навколо своїх невеликих клунків, наче бояться, що на них от-от знову нападуть. Багато жінок із дітьми, немовлятами, деякі ледь одягнуті – це все, що їм насилу вдалося врятувати, бо чоловіків повбивали чи відірвали від сімей. Багато мовчки тупляться перед себе, так ніби досі не можуть утямити, що з ними сталося, що їхній малий, убогий світ було сплюндровано й розтоптано. Скривджені, об'єднані горем жертви погромників із перекошеними від страху обличчями; багатьом довелося дивитися, як їхніх ближніх били, ґвалтували і

жахливо калічили – матерів, батьків, жінок, дітей, братів та сестер.

«Он кахикає покалічений дідо, його ведуть попід руки два внуки, котрі втратили свого годувальника. Тут крізь натовп протискається жінка з розпачливими жестами, шукаючи зниклу дитину. Десь далі стогне ціла сім'я, замучена голодом і холодом... навкруги нужда, злидні і розпач», – так Фрідлендер описує становище в пограничному місті у своєму звіті із прозаїчною назвою «П'ять тижнів у Бродах серед єврейсько-російських емігрантів».

Серед усього того хаосу представники Єврейського союзу мусять вирішувати, кого з біженців репатріювати – повернути назад у Росію, – а кого пропускати далі. Вони намагаються якомога хутчіш повивозити втікачів, часто цілими сім'ями, з ущент переповнених Бродів спочатку до Освенціма – австрійської залізничної станції на кордоні з Пруссією, звідти далі до Гамбурґа, звідки їх мають доправити на кораблях до Північної Америки й Аргентини.

Коли це можливо, єврейські організації переправляють біженців через Гамбурґ, а не через Бремен. І на це є вагома причина. Бремен довгий час лишався закритим для євреїв – до 1848 року їм було заборонено оселятися в місті, у 1860 році у Бремені жило лише двадцять єврейських сімей; натомість Гамбурґ набагато відкритіший і привітніший: вже у 1850-ті роки єврейська громада нараховує тут рівно 10 000 осіб. Тут, у місті на річці Альстер, єврейські емігранти можуть швидше сподіватися на допомогу від заможних німецьких одновірців, крім того, у транзитному портовому місті більше зважають на потреби євреїв-вірян.

У погромний 1881-й рік також виникає Німецький центральний комітет російських євреїв, який опікується біженцями з моменту їхнього прибуття у Німеччину

і до від'їзду, аби по можливості не залишати їх на вулиці. Комітет намагається запобігти тому, щоб вони жебракували і викликали обурення у влади чи населення.

Пауль Ласкер – представник Центрального комітету Гамбурґа. Він займається тим, що забирає з вокзалу біженців, які прибули з Бродів, селить їх в орендовані комітетом помешкання і навіть дбає про те, щоб забезпечити їх гарячою їжею та молоком для дітей. Він також відповідає за роздачу необхідних речей для переїзду: «матраців, ковдр, металевого посуду тощо, а також за постачання одягу. Окрім того, ми також контролювали посадку емігрантів на кораблі», – пише Ласкер у своєму звіті.

У 1882 році Росією котиться друга хвиля погромів, через кордон до Бродів знову потоком ринуть утікачі. Час від часу у 15-тисячному місті перебуває до 20 000 біженців. Помешкання, призначені для надзвичайного стану, переповнені, люди змушені ночувати надворі, у парках. Благодійні організації намагаються негайно відправляти біженців до Німеччини. Однак багато німецьких євреїв бояться відкрито виказувати солідарність і підтримувати невинно цькованих одновірців з Росії, боячись зростання антисемітизму в Німеччині. Про це 4 липня 1881 року в листі до керівництва цілком відверто пише відомий єврейський історик, представник вроцлавського Комітету єврейського союзу Гайнріх Ґрец:

«Шановне панство з Центрального комітету,

гадаю, я повинен повідомити Вас, що Союз досі не отримав жодних пожертв для потерпілих від південноросійського фанатизму. Причина полягає в тому, що не було можливим опублікувати відозву про збір пожертв під знаменом Союзу через безпрецедентну антипатію німців до наших одновірців, особливо – до Союзу; його мало не публічно лають міжнародною змовою, і тому багато наших одновірців побоюються бути її

членами. Тому ми намагаємося створити змішаний комітет євреїв та християн, як у Берліні, від імені якого ми опублікували б звернення. Проте план не вдається зреалізувати через панівний антилібералізм».

Освенцім, Аушвіц, Ошпіцин

Російські євреї-втікачі через Броди (інша дорога веде на північ через східнопрусське прикордонне містечко Айдткунен, де HAPAG також тримає своїх вербувальників) здебільшого потрапляють в Освенцім. У Бродах їх садять у залізничні вагони і відправляють через Лемберґ і Перемишль до кордону з Пруссією. Там знову треба чекати, прусська влада вимагає документи, іменні списки. Менші діти, сироти, чиїх батьків убито, часто не знають про себе майже нічого, окрім імен: Хаскель, Берл, Майлех. Німецькі благодійні комітети, які зустрічають в Освенцімі російських євреїв і відправляють їх далі до Німеччини, близькі до розпачу. Німецька бюрократія – немилосердна, вона створює чисельні перешкоди на шляху біженців.

Освенцім. Аушвіц. Переважна частина населення – євреї. Вони називають своє місто Ошпіцин. Колишня столиця герцогства Освенцім-Затор (австрійський цісар 1918 року долучає до своїх численних титулів також титул герцога Аушвіца й Затора) завдяки своєму розташуванню перетворюється на важливий центр в'їзду та перевалочний пункт у великій міграції зі Сходу на Захід.

Через місто на перетині річок Соли і Вісли, що налічує близько 10 000 жителів, проходять польські та українські робітники, які прямують до Німеччини, а також емігранти – за океан. Сезонники, женці та інші помічники у зборі врожаю – сукупно їх кличуть пруссаками й саксонами, бо раніше вони здебільшого працювали по великих маєтках Саксонії (звідси й нині вживаний поль-

ський вислів на позначення трудової міграції – *na saksy*, до саксонців) – групами проходять через місто, шукаючи дешевого житла і кнайп. Вони приїздять до Освенціма двічі на рік – навесні й восени. Для польських заробітчан у Німеччині діють жорсткі обмеження – обов'язкове повернення додому на зиму, сезонні перерви в роботі (узимку для сільськогосподарських робіт додаткові руки не потрібні). Хто порушує правила – підпадає під депортацію; норми створено, щоб перешкодити тривалому перебуванню заробітчан поза домівкою – для русинів роблять виняток. Вугільні шахти та нові індустріальні заводи у Рурській області також ваблять дешеву робочу силу з Галичини, переважно поляків. Шляхи заробітчан перетинаються і накладаються на дороги емігрантів за океан; тут вони сідають на прусську залізницю і від німецького прикордонного вокзалу Мисловіц/Мисловіце можуть дістатися до Гамбурґа або Бремена.

Жителі Освенціма вже давно звикли до емігрантів та сезонних робітників. Навесні і восени ті затоплюють їхнє містечко, наче перелітні птахи чи лемінги, слідуючи неминучому природному закону. Емігранти скупчуються у селі Бжезінка, німецькою – Біркенау, що за два кілометри від міста, там розміщено освенцімську залізничну станцію. Серед них українські і польські землероби та бідні селяни, челядь з великих маєтків і поденники, словацькі селяни і пастухи, галицькі і російські євреї, дрібні ремісники і торговці – неприкаяні без роботи й професії. Дезертири, шахраї, злочинці у розшуку – в Америці всі вони будуть убезпечені від руки закону. Влітку і взимку потік емігрантів дещо спадає, але ніколи не міліє до дна.

Освенцім – типове галицьке містечко: широка площа Рінґ з ратушею, крамниці, готель «Герц», названий на честь власника – керівника «Гамбурзької еміграційної

агенції»; напівзруйнований замок князів П'ястів[3], яким пишаються жителі міста, а ще кілька незначних адміністративних служб (головна повітова управа розміщується у місті Бяла, здебільшого заселеному німцями), кілька церков і десяток єврейських молитовень. Велика синагога стоїть неподалік від Ринкової площі, на березі Соли. В економічному плані Освенціму ведеться краще за інші міста Галичини такої ж величини.

Під австрійцями галицька економіка зазнає драматичного занепаду: продукцію місцевих підприємств витісняють конкуренти з економічно краще розвинених регіонів Австрії; фатальну роль у цьому відіграє залізниця з Відня до Кракова, що проходить через Освенцім. Нею в коронну землю завозять кращі і до того ж дешевші товари, з якими галицькі вироби не можуть конкурувати. Встояти вдається тільки підприємствам, прив'язаним до сільського господарства – винокурням і броварням. Та Освенцім уміє ловити шанс – місто перетворюється на центр виробництва горілчаних виробів та настоянок. Відомі фірми, такі як «Якоб Габерфельд» і «Генох Геннеберґ», постачають свої товари по всій імперії, а також за кордон. «Якоб Габерфельд» – завод найвишуканіших настоянок, виготовляє горілку високого ґатунку: вишнівку, помаранчівку зі смаком фруктів, а також ром і коньяк; на додачу тут варять ще й пиво.

Другою колоною економіки міста є емігранти. Багато з них, як-от російські євреї, не мають ані шеляга за душею, проте і на них, навіть на найбідніших, можна заробити. Купці, ресторатори та власники готелів, але передусім агенти із продажу квитків судноплавних компаній сповна використовують кон'юнктуру. В кінці 80-х років XIX століття в Освенцімі відкриваються представництва обох великих німецьких трансатлантичних судноплавств –

[3] П'ясти – польська князівська та королівська династія (кін. IX–XIV ст.). – *Прим. перекл.*

спочатку «Гамбурзько-американська судноплавна акціонерна компанія» (HAPAG), а пізніше і бременська судноплавна компанія «Північнонімецький Ллойд». Альберт Баллін, пронозливий, далекоглядний молодий директор HAPAG, першим відкриває можливості міста: тут скупчуються мігранти дорогою до Гамбурґа, тож саме тут потрібно продавати їм квитки на пароплави HAPAG, щоб вони не могли й подумати про послуги бременських конкурентів – «Північнонімецького Ллойда». Обидві судноплавні компанії складають одне одному жорстку конкуренцію. Агенції намагаються заманити до Освенціма якомога більше емігрантів, щоб звідси відправляти їх до портів, натомість прусська влада навпаки хоче якось стишити наплив.

Німеччина занепокоєна тим, що багато переселенців зі Сходу, передусім галицькі та російські євреї, не поїдуть в Америку, а захочуть осісти у великих німецьких містах, Берліні чи Гамбурзі, щоб перебиватися вуличною торгівлею чи лахмітництвом; також існують побоювання, що східні євреї можуть привезти з собою заразні хвороби – тиф та холеру. Натомість німецьким судноплавним компаніям потоку емігрантів зі Східної Європи було замало.

В Америці також зростає опір нестримному потоку переселенців. Дедалі частіше хворих або бідних емігрантів відправляють назад на тому самому кораблі, на якому вони припливли. Повертанці осідають у німецьких портах, завдають місцевій владі клопоту і потребують фінансових витрат, бо не мають змоги (і жодного бажання) повертатися додому. Щоб цьому запобігти, Пруссія робить суворішими умови імміграції. Деяких переселенців відправляють з однієї країни в іншу або взагалі забороняють їм в'їзд. Незаможні чужинці так чи так повсюди однаково небажані. Ніхто не хоче їх приймати, не хоче брати на себе тягар. Найкраще – одразу не пускати їх до

себе. Часто бідакам не залишається нічого іншого, ніж таємно перетинати кордон і ставати нелегалами. Єврейсько-російським втікачам 1881–1882 років вважай пощастило із благодійними організаціями.

У грудні 1886 року галицький намісник своїм циркуляром інформував повітові управи Галичини про те, що прусські митники вимагають, щоб при перетині кордону емігранти мали при собі певну суму:

«Останніми днями почастішали випадки того, що прусські митники не пропускають емігрантів, які не можуть пред'явити 800 марок на кожну дорослу особу і 400 марок – на дітей віком до десяти років. А від деяких вони хочуть побачити лише 200 гульденів».

Це стосуєтьося як російських, так і галицьких переселенців. За словами намісника, багато російських емігрантів залишаються у Галичині і стають тягарем для місцевого населення і влади. Тому він доручає відповідним службам ще на кордоні завертати російських мігрантів, які не мають при собі коштів для подальшої подорожі.

Однак заходів проти *dżuma amerykahska*, американської чуми, як незабаром називатимуть еміграцію до Америки, вживано напівсили: столична влада видає накази, проте на місцевому рівні їх якщо й виконують, то дуже в'яло. Істотну роль у цьому відіграє широко розповсюджена і глибоко вкорінена корупція на Галичині.

Щоб уникнути перевірок на великих залізничних станціях і кордонах, емігранти звертаються до контрабандистів, які стежками переводять їх через кордон і саджають у потяг на тому боці, за дві-три станції від кордону. Мігрантам одразу приказують не купувати одразу квитки до Гамбурґа чи Бремена, а зробити це згодом у найближчому великому місті. Під час поточних перевірок вони мусять казати, що їдуть туди і туди, щоби

шукати роботу. То як тоді простому прусському поліцейському відрізнити заробітчан-саксонців від мігрантів до Америки? Лише дістався до великого міста, вони купують квиток до Гамбурґа. Іноді контрабандисти супроводжують переселенців до однієї з найближчих станцій і під час перевірки показують необхідні гроші.

Часто трапляється так, що легковірні емігранти ще в Кракові стають жертвами банд переправників. Лихої слави зажили перевізники з Подґуже – сільця під Краковом, у якому багато переселенців до Америки виходили з потяга, щоб уникнути суворої інспекції на вокзалі великого міста. Переправники з Подґуже пропонують мігрантам перевезти їх через прусський кордон за десять гульденів з кожного. Потім запихають по вісім-десять людей у бричку, везуть людей вночі до Бєжанова (це ще на австрійському боці), висаджують їх серед чистого поля, мовляв, це вже Пруссія, і кидають напризволяще. Десять гульденів – то вже статок. Переїзд із Гамбурґа до Нью-Йорка коштує трохи більше, ніж шістдесят гульденів, це приблизно сто німецьких марок. Десь так або й більше отримує візник за одне перевезення людей з Подґуже до Бєжанова або іншого села неподалік від кордону.

Багатьох із таких обдурених емігрантів затримують жандармські патрулі й одразу під конвоєм відправляють додому. На дезертирів чекає суворе покарання. Зазвичай постраждалі не подають скарги на переправників, навіть якщо зуміли на свій страх і ризик дістатися Пруссії. Вони бояться влади, до того ж контрабандисти налякали їх, мовляв, нелегальним емігрантам у Німеччині загрожує тюрма або ще гірше – депортація. Сільське населення Галичини підозріливо й з острахом ставиться до всіх представників державної влади, особливо якщо ті носять мундир, і не без причини намагається їх

оминати. Галицька влада обходиться з дрібними селянами і наймитами страшенно жорстоко, не краще, ніж із худобою.

Меткі жителі Освенціма також користуються з ситуації. Вони їдуть у далекі галицькі села і пропонують перевести бажаючих через кордон. Звісно, за своє знання місцевості вони правлять немалі гроші.

Освенцім аж кишить підозрілими типами, які такими ґешефтами заробляють собі на прожиття. Поряд із офіційною еміграцією виникає тіньовий бізнес – сіра зона безправ'я, проте чіткої межі між цими зонами немає: офіційні агенти водночас займаються контрабандою, а неофіційні вербувальники незаконними способами, часом не цураючись насильства, здобувають клієнтів для офіційних агентств.

Корабель-привид «Ф. Місслер»

Представники закордонних судноплавних компаній в Освенцімі по всій країні наймають так званих неофіційних вербувальників, які мають постачати їм емігрантів. Галичина фактично вкрита щільною мережею таких найманців з усіх прошарків і професій – корчмарів і мандрівних торговців, писарів і секретарів місцевих управ, священиків і попів, місцевих голів і вчителів, залізничників і возниць, селян і консьєржів, ремісників, акушерок і базарних торговок. Усі хочуть відтяти ласий шматок від заокеанської еміграції. За кожного завербованого «американця» вербувальник отримує винагороду, розмір якої варіюється залежно від регіону, а ще від пропозиції і попиту. Часто охочих виїхати знаходиться стільки, що кораблі заледве можуть їх вмістити, тоді винагорода вербувальникам зменшується, однак емігранти мусять платити ту ж суму – для них колективних знижок не передбачено.

Німецькі експедитори, які забезпечують атлантичне судноплавство пасажирами, обіцяють п'ять гульденів за кожного емігранта, лише одна контора, що називає себе «християнським підприємством», платить тільки чотири гульдени за дорослого, за дитину – половину, «за немовлят – нічого». Англо-континентальне перевізницьке бюро у Роттердамі пропонує за перших двох мігрантів «гарний срібний годинник», за кожного наступного віком більше дванадцяти років, – шість гульденів, менше дванадцяти – три. Додаткова винагорода – срібний годинник із чудотворною іконкою Матері Божої Ченстоховської на підвісці.

30 листопада 1888 року на краківському вокзалі поліція затримує п'ятьох русинських селян із Поляни Кросненського повіту, тому що вони без потрібних документів зібралися до Америки. У селян знаходять листи відомого бременського експедитора Фрідріха Місслера, в яких він наполегливо пропонує їм купувати квитки на трансатлантичний рейс тільки в його конторі. Мовляв, він забезпечить їм найсприятливіші ціни і надасть безкоштовне житло і харчування у Бремені з моменту їхнього прибуття в місто й аж до відплиття. Крім того, кожен з них буцімто отримає матрац або спальний мішок для переїзду через Атлантику. Він зустріне їх на вокзалі (так пише у листі), сходячи з поїзда, їм варто лишень голосно гукнути «Місслер» – і тут як стій з'явиться він або його представник.

Фрідріх Місслер зажив собі трохи слави навіть в Америці. Сумлінний підприємець видає подорожнім квиток на корабель у шкіряному або лляному футлярі із зображенням судна і викарбуваним золотом написом «Ф. Місслер». На звороті вказано адресу: Бремен, Бангофштрасе, 30, а також інформацію, що фірма Ф. Місслера володіє ще й банком і пунктом обміну валюти. Дехто з нащадків галицьких емігрантів, успадкувавши таку коштовність, іноді вірить, що їхні родичі прибули у Сполучені Штати на кораблі «Ф. Місслер»; «Ф. Місслер» став одним із найвідоміших кораблів-привидів в історії американської імміграції.

Щось подібне до місслерових обіцянок пропонують і інші великі агенції Бремена і Гамбурґа, письмово, а частіше – через своїх галицьких вербувальників; зрештою більшість бажаючих виїхати – неграмотні й не дадуть собі раду з листом.

Міграційний агент Ґеорґ Рімен із Бремена надсилає до повітових управ Північної Угорщини і Галичини безліч

Auswandererhallen F. Missler, Bremen
F. Missler.

листівок із наполегливим закликом під час еміграції до Америки користатися послугами саме його контори. Він обіцяє найнижчі ціни на квитки, безкоштовну ночівлю й харчування у Бремені. Повітових писарів він просить роздавати ці листівки населенню, звісно, за окрему платню. Аби переселенці одразу впізнали його на бременському вокзалі, на кожній листівці віддруковано Ріменів портрет.

Вербувальники, які діють у Галичині, переважно мають єврейське походження. Цьому є просте пояснення: євреї у селах та малих містах традиційно були посередниками – орендарями, перекупниками і шинкарями, а також візниками. Зазвичай вони уміють читати й писати, на відміну від більшої частини галицького сільського населення. Тому й не дивно, що закордонні експедитори співпрацюють переважно з євреями. Зрештою навіть найдрібніший агент із найвіддаленішого присілка має уміти читати й писати, інакше як він підтримуватиме зв'язок зі своїм замовником та отримуватиме вказівки й розрахунок?

Публіцисти-антисеміти вчепилися у це. У польських, українських і німецьких газетах слова *żyd*, жид чи *Jude* часто використовують як синоніми до неофіційного вербувальника, який безбожно обманює легковірних селян і напускає їм туману в очі. Однак не тільки євреї замішані в махінаціях з еміграцією, а також польські й українські селяни, повітові писарі, священики і попи, навіть жандарми й вищі посадовці клюють на обіцянку швидкого заробітку. У цій справі від шахраїв, брехунів й аферистів аж в очах мерехтить.

Писарчуки – галицька особливість. Деінде вони також є, але в такій кількості – тільки тут. Неписьменне населення мусить іти до писарчука, аби залагодити справи з управами і державними службами. Зазвичай писарчуки шукають собі місця неподалік від офіційних установ, іноді

сидять навіть у самій установі, туляться в якомусь куточку, хоча це й суворо заборонено. Лише в самому Лемберзі, згідно з поліцейським звітом 1888 року, працює понад 120 писарчуків, а за оціночними даними, це число, звісно, сягає значно вище. Здебільшого вони розташовують свою «контору» у кав'ярнях і кнайпах, де приймають клієнтів і виконують письмову роботу. Багато з них не задовольняються самими заявами, скаргами та іншою кореспонденцією з владою і допомагають селянам, які зібралися до Америки, збути майно, укладають для цього відповідні угоди, в яких самі нерідко виступають у ролі покупців. Передусім у невеликих селах різниця між посадовцями й неофіційними писарями часто дуже розмита, деякі секретарі місцевих громад заробляють собі в такий спосіб на харчі – бо ж офіційна зарплатня сміховинно низька і фактично припрошує вступити до лав корупції.

В народі писарчуків влучно прозивають «липкими пальцями», тому що до їхніх пальців гроші самі липнуть, немов зачаровані. Простий люд їх не любить, однак сприймає, як неминуче зло.

Тривалий час австрійська влада майже нічого не робить, щоб зупинити навалу вербувальників і їхніх підсобників, які множаться в Освенцімі, наче ракова пухлина. Однак за подіями спостерігає і готується. Особливо влада пильнує за «Гамбурзькою еміграційною агенцією», якою керують Симон Герц і Юліус Льовенберґ. До повітової управи в місті Бяла, освенцімської жандармерії та до інших місцевих органів влади регулярно надходять письмові звернення від поліцейських управлінь Відня та Кракова і лемберзького намісництва із закликом не спускати очей із представників «Гамбурзької агенції». Мовляв, існує підозра, що вони, поряд зі своїми легальними справами, часто провертають темні діла з емігрантами, перш за все тими, хто намагається покинути країну

в обхід закону – солдатами у відпустці, дезертирами, юнаками призивного віку, тими, хто не має необхідних коштів та документів для виїзду, чи навіть особами, яких розшукує поліція.

Дезертири демонструють неймовірну вигадливість, аби нелегально перетнути державний кордон й уникнути військової служби.

У червні 1889 року в Освенцімі затримують такого собі Йозефа Лея. Він намагався перетнути кордон, переодягнений у жіноче вбрання і з фальшивими документами, виданими на жіноче ім'я. На допиті він зізнається, що хотів виїхати до Бразилії. Йозеф Лей уже перебуває в розшуку за те, що без дозволу покинув піхотний полк № 14 к. і. к.[4], дислокований у Чернівцях. Наступного дня затримують батьків дезертира, їх звинувачують у тому, що вони допомогли синові втекти з казарми.

[4] К. і. к. (*нім.* k. u. k.) – скорочення від кайзерівська (цісарська) і королівська монархія, також іронічно названа Каканією. Термін, вигаданий письменником Робертом Музілем у романі «Людина без властивостей», набув широкого поширення. – *Прим. перекл.*

Колективний процес

У червні 1888 року галицька влада наносить несподіваний удар по еміграційних агентах в Освенцімі. Широкомасштабну облаву готують потайки, керує нею заступник прокурора Вадовіцького повітового суду Генрик Оґнєвський. Освенцім належить до судового округу Вадовіце. До того Оґнєвський працював у краківському суді і набув слави порядного і перш за все непідкупного представника державної влади, що для Галичини аж ніяк не норма.

У ніч з 22 на 23 липня прокурор Оґнєвський у супроводі судового слідчого приїздить до Освенціма. Відстань у рівно тридцять кілометрів вони їдуть фіакром – пани не хочуть, щоб їх упізнали випадкові подорожні: ніхто не має знати, що чекає на прикордонне містечко. Щоб тримати операцію у цілковитій таємниці, прокурор навіть наказує вимкнути на ніч телефонний і телеграфний зв'язок між Краковом, Вадовіце й Освенцімом, начебто через пошкодження лінії, спричинені буревієм. Вочевидь, він побоюється, що хтось зі своїх – поліцейський чи судовий слідчий – може в останній момент зрадити операцію.

У той самий час із Кракова до прикордонного міста вирушає комісар поліції Владислав Сволкєн разом із протоколістом і десятьма найкращими поліцейськими.

Ще кілька тижнів до того Сволкєн відправив свого інформатора – надійного інспектора кримінального розшуку – з дорученням непомітно стежити за викрутнями агентів і збирати інформацію. Сволкєн також витримує конспірацію. Поліцейські, які його супроводжують, не знають ні мети, ні причини поїздки. Спочатку їм кажуть,

що потрібно заарештувати банду циган, яка бешкетує в околицях Кракова; тільки перед самим Освенцімом вони отримують точніші інструкції. Тим часом прокурор дістається Освенціма, мобілізує загін піших жандармів і на його чолі проходить пішки два кілометри на північ до вокзалу Бжезінки. У цьому містечку, як домовлено, Оґнєвський, судовий слідчий і жандарми об'єднуються з комісаром Сволкєном і його поліцейськими. Місце зустрічі – міст над Солою. Тепер їх тридцятеро: поліцейські й жандарми в мундирах і при зброї, судочинці – в цивільному. Маленька армія. Щоб передчасно не видати себе, частина команди розташовується у ліску неподалік, інші ховаються під мостом.

Комісар Сволкєн – високий, ставний чоловік із густою темною шевелюрою і хвацько підкрученими вусами, що надають йому зухвалого вигляду, – підготував операцію незгірш за цілий генштаб. За його наказом кілька поліцейських займають позицію перед довгою будівлею залізничного вокзалу, інші – оточують готель навпроти. Ідучи вдосвіта на роботу, залізничники дивуються з різноманіття мундирів. У готелі «Затор», названому на честь однойменного села неподалік від Бжезінки, розміщена «Гамбурзька еміграційна агенція», якою керує Симон Герц. Вона і є ціллю ранкової облави. Привокзальний готель належить одному із графів Потоцьких, який здає його Герцу в оренду. «Затор» налічує сім номерів та ресторан, решту приміщень займає Герцова контора. Біля імпозантної будівлі готелю стоять кілька занедбаних бараків і стаєнь – примітивні спальні приміщення для мігрантів, які з невідомих причин змушені перед дальшою поїздкою кілька днів пересидіти в Освенцімі.

Рівно о четвертій ранку (всі учасники перед операцією звірили годинники) маленька армія завдає удару. Жандарми і поліція штурмують готель та інші будівлі,

в яких, за їхнім припущенням, перебувають підозрювані, серед інших і віллу Симона Герца. Симон, або по-польськи Шимон Герц – дуже зайнятий чоловік із широкими інтересами: окрім контори «Гамбурзької агенції», він також володіє готелем на головній площі Освенціма – першою будівлею в місті, а ще заправляє пунктом обміну валюти – таке собі практичне відгалуження еміграційної справи, адже багато «американців», перш ніж покинути Австрію, хочуть обміняти свої гульдени і крейцери на іноземну валюту – німецькі марки чи американські долари. Курс обміну встановлюється довільно, тож агент, він же місцевий «банкір», двічі заробляє на нетямущих емігрантах.

Комісар Сволкєн не може відмовити собі в бажанні особисто затримати Герца. Він знаходить його у спальні, «на м'якій перині», – зверхньо зазначає лемберзька газета. Заскочений агент вимагає назвати причину свого арешту і запевняє, що ні в чому не винен; бачачи, що це не діє, він спокійно дозволяє себе вивести. Сволкєн вирішує не одягати на нього наручники. Поліція вражена розкішним умеблюванням покоїв: повсюди мармур, дорогі турецькі килими, розписані стіни, кришталеві люстри, пишні вази з екзотичними рослинами, важкі портьєри з дамасту й парчі. У всі кімнати проведено електричні дзвінки, в особняку й конторі в готелі навіть прокладено телефонну лінію. Однак Герцу більше не випадає комусь зателефонувати, та й його ніхто не попередив. Несподіванка вдалася на всі сто. Розкіш вілли контрастує із жалюгідними бараками поряд із готелем, у яких жандарми піднімають із гнилої соломи на підлозі 29 емігрантів – бідних наймитів і поденників із Галичини та Верхньої Угорщини.

Після готелю «Затор» і вілли Герца оперативна група береться до інших об'єктів у Бжезінці: шинок Едварда

Куперманна – низьку, занехаяну хату з двома гостьовими кімнатами, в яких інколи ночувало до двадцяти осіб, корчму Бернарда Куперманна (три кімнати), а також контору бременського «Північнонімецького Ллойда» неподалік від готелю «Затор». Вона розміщується в будинку такого собі Германа Цайтінґера – бжезінського землевласника, який також є у прокуроровому списку. Цайтінґер, колишній вокзальний портьє на Північній залізниці, добряче нажився на еміграції. Його заарештовують разом із Симоном Герцом та його компаньйоном Юліусом Льовенберґом, а також корчмарями Натаном і Бернардом Куперманнами та нарешті Вінцензом Цвіллінґом, керівником контори «Північнонімецького Ллойда». В Освенцімі жандарми дістаються до Герцового готелю на головній площі міста і методично обшукують кожен номер, навіть якщо він зайнятий постояльцями.

Всюди конфіскують папери, акти, листи, документи, рекламні брошури, розрахункові книжки, векселі, а також великі суми готівки у різній валюті. Протоколіст завалений роботою. Матеріали складають у підготовлені фіакри, якими того ж таки ранку везуть усе до Вадовіце.

Затриманих стільки, що вмістити їх може лише критий фургон, так званий омнібус, запряжений парою коней. Поміж заарештованих сидять жандарми з шаблями і карабінами, до яких примкнули багнети, щоб завадити будь-якій спробі втечі. Загалом цієї ночі затримали більш ніж шістдесят осіб: комісар поліції Сволкєн і прокурор Оґнєвський – майже лисий, на відміну від моложавого краківського комісара, – не знають милості. Мігрантів, у яких із документами все гаразд, відпускають, інших під конвоєм доправляють додому, якщо вони не мають достатньо грошей для поїздки або чинних документів.

Затримані голосно протестують, жінки голосять, діти плачуть. Попри ранню годину збігаються чимало

роззяв, вони витріщаються і коментують подію. «Арешти *en masse*» спричиняють фурор в околицях Бжезінки. Дехто лає владу за свавілля, інші – погрожують кулаками і проклинають еміграційних агентів, коли їх ведуть до омнібуса. Дедалі гучніше лунають огуда й лайка в бік євреїв.

Більшість заарештованих освенцімських вербувальників – євреї, на чому в наступні дні і тижні безперестанку наголошують газети в Галичині і за її межами. Афера викликає резонанс навіть у Відні та за кордоном і донесхочу підживлює антиєврейську пропаганду. Якщо прізвище обвинуваченого звучить нейтрально, то антисемітські газети вдаються до відомого трюка: пишуть про такого собі Германа вель Герша Цайтінґера, аби кожному було ясно, що Цайтінґер – єврей. Польські газети із задоволенням розкривають читачам біографії головних обвинувачуваних. Отже, Шимон Герц начебто починав торговцем худобою; хтось пише, що він торгував рогатою худобою, інші – що вівцями і свиньми; хай там як, за цим ділом він налагодив зв'язки з пруссаками, які згодом вправно використовував у своїх цілях.

Його компаньйон Юліус Льовенберґ начебто прийшов в еміграційне діло з торгівлі худобою. Спочатку він був канцелярським писарем на ринку великої рогатої худоби, пізніше спробував себе – з помірним успіхом – у ролі торговця, поки зрештою «не змінив торгівлю рогатою худобою на торгівлю людьми», – як повідомляє щоденна газета *Kurjer Lwowski*. Згідно з протоколами допитів, як писар на ринку худоби Льовенберґ заробляв тридцять гульденів на місяць, а робота агентом, як зазначено в обвинувальному вироку, забезпечує йому щонайменше 30 000 на рік.

Під приціл антисемітів втрапив навіть прокурор. Деякі газети регулярно називають Оґнєвського Фаєрманом чи Фоєрманом – мовляв, таке прізвище було

в нього раніше, поки він не охрестився і не змінив єврейське ім'я на польське. «Оґєн» польською означає вогонь.

Проте припущення, що прокурор Оґнєвський виявляє особливу поблажливість до своїх колишніх одновірців, не висувають навіть фанатичні ненависники євреїв, яким повсюди ввижається єврейська змова.

Вранці 23 липня разом з головними підозрюваними було затримано також багатьох помічників та підпомічників, вербувальників і так званих підганячів, польською – *naganiacze*, на їдиші – *haper*: залізничних службовців і канцеляристів, податківців, інспекторів службок при залізничних кафе і корчмарів, фурманів і різних крамарів, а також простих поденників, які працюють на контору. За наказом Оґнєвського поліція і жандармерія проводять арешти і в інших галицьких містах. У Бродах заарештовують Якоба Клауснера, на чиє прізвище зареєстровано «Гамбурзьку еміграційну агенцію» в Освенцімі. Деякі вербувальники вчасно вловлюють запах смаленого і залягають на дно. Надто завзяті виконавці затримують навіть невинних, вистачає, аби ті мали таке саме прізвище, як і розшукувані.

«Про Юліуша Беттера нічого не відомо, натомість маємо якогось Йонаса Беттера та його сина Хіла. За наказом слідчої комісії Йонаса і Хіла затримано у Вадовіце», – повідомляє освенцімська жандармерія. Трохи згодом батька і сина відпускають, вочевидь, вони не мають з Юліушем нічого спільного, окрім хіба прізвища.

Під час перевірки вилучених матеріалів зринають імена інших спільників, співучасників та винних. Слідство викриває мережі і змови поза межами Галичини, як і контакти з представниками влади, які довгий час міцно закривали обидва ока, а подеколи й самі активно долучалися до шахрайства.

Судовий слідчий у Вадовіце вимагає допомоги від інших органів влади. В одному циркулярі він просить усі повітові управи Галичини надіслати «всі наявні документи, які стосуються еміграції, вербування до виїзду та затримання емігрантів». Окружний суд хоче бачити, скільки людей щорічно:

– емігрують до Америки,

– повертаються звідти через нестачу можливостей для заробітку чи з інших причин,

– полишають домівки з метою виїзду з країни, проте через нестачу коштів, відсутність необхідних паперів та ін. були затримані державними службами і відіслані назад,

– скільки емігрувало людей призивного віку,

– і нарешті, скільки з них задля еміграції продали свої наділи, за яку ціну і хто їх скупив.

Однак більшість місцевих управ не можуть чи то не хочуть надіслати необхідні дані; їм бракує персоналу, щоб вибрати потрібну статистику, часто-густо відповідних документів просто немає, або ж вони не заархівовані належним чином.

Арешти тривають і без статистики. У Бжезінці затримують 47-річного Юліуса Нойманна, який тримає на вокзалі ресторан, – ветерана махінацій з емігрантами. Нойманн, «невисокий на зріст, кремезний чоловік з вайлуватою ходою й обличчям, як у пугача», масово продавав в Освенцімі квитки на корабель, коли там ще не було представництв HAPAG чи «Північнонімецького Ллойда». За словами журналіста, який негайно примчав до Освенціма, у його таємній касі знаходять «цілі стоси акцій, облігацій та інших цінних паперів». У корчмі, що належить «Північнонімецькому Ллойду», слідчі виявляють цілу партію російських емігрантів з Херсонської

губернії, які прямують до Бремена. Через містечко на прусському кордоні проходить значна частина еміграційних потоків з Росії, як легальних, так і нелегальних – багатьох мігрантів контрабандисти таємно переводять через російсько-галицький кордон. Затримані росіяни проходять суворий допит; вони мають при собі достатньо грошей, тож їх відпускають. Заарештовують також корчмарку, таку собі Розалію Вахтель. Однак більшість затриманих у цій справі – таки чоловіки різного віку й найрізноманітніших професій. Сумнівний бізнес з емігрантами – то чоловіча царина. Жінки відіграють у ній лише другорядну роль.

Проводяться облави у Кракові, Новому Сончі, Новому Таргу, Цешині, Заторі, Жив'єці, Сухій, Хабовці, Мелеці, Тернополі, Підволочиську, Чернівцях і в деяких верхньоугорських селах. У Колпаху Гонтівського повіту в Угорщині заарештовують Міхала Коперана, торговця бринзою, «одного з найзатятіших агітаторів і вербувальників емігрантів». У Сухій, недалеко від Кракова, затримують 49-річного Йозефа Шьонера, який, як і Нойманн, заправляв привокзальною ресторацією.

Він зобов'язався перед «Гамбурзькою агенцією» надавати емігрантам притулок і все необхідне, аби вони далі їхали в Освенцім, а не обирали інший пункт перетину кордону, що позбавило б гамбурзьких агентів комісійної винагороди. Крім того, він мав пильно стежити за «неофіційними агентами і вербувальниками», які намагалися і собі урвати від прибуткового гешефту з вербування і посередництва для емігрантів. За свої послуги Шьонер отримував фіксовану зарплатню по сто гульденів на місяць.

Шьонерову привокзальну ресторацію в місті Суха, що на Галицькій трансверсальній залізниці, перейме Герш Мендель, якого ще називають Максиміліаном або

Максом Вільдером, – це батько кінорежисера Біллі Вайлдера, народженого 1906 року в Сухій під ім'ям Самуель Вільдер, імовірно, в одній із вокзальних будівель, де розміщувався ресторан.

Оскільки еміграційний бізнес за своєю природою виходить за межі кордонів, то галицька й угорська влада змушені тісно співпрацювати, щоб вислідити нечесних агентів. Навіть Міністерство внутрішніх справ у Відні виявляє до справи великий інтерес і вимагає, щоб відповідальні установи постійно інформували про її перебіг.

Власне, в статті 4 Конституції від 1867 року написано: «Державні обмеження свободи виїзду діють лише у разі військового обов'язку емігранта», – однак численні вищі розпорядження наказують суворо наглядати за іноземними судноплавними компаніями «задля запобігання еміграції». Особливо це стосується еміграційних агенцій, таких, як в Освенцімі.

Спаковано сорок ящиків

Вадовіце – заспане містечко біля відрогів Малих Бескидів – гірського пасма, що належить до Карпат. У цьому місті між Краковом і Освенцімом, що налічує 5 000 жителів, розміщено повітову управу, вищу гімназію та земельний суд. Проведення процесу проти Герца і Ко у цьому провінційному закутку викликає у громадськості подив і критику. Двоповерхову будівлю суду, а також слідчий ізолятор позад неї спорудили лише кілька років тому. Окрім офіційних установ, у місті ще є статечна парафіяльна церква на площі Рінгпляц, низка інших церков, кілька єврейських молитовень і декілька скромних готелів і кнайп; особливих визначних місць тут немає. Типове галицьке містечко. До судового процесу таких масштабів Вадовіце не готове.

Зал засідання у новій будівлі суду виявляється замалим для численних обвинувачених і їхніх адвокатів, не кажучи вже про купу зацікавленої публіки. Засідання доводиться перенести у спеціально перероблений для цього зал польського фізкультурного товариства *Sokół*, зі стелі якого все ще звисають гімнастичні кільця і мотузкові драбини, на яких вадовіцькі фізкультурники гартують свої тіла.

На суд приїжджають репортери з усього світу: німці, французи, англійці, навіть американці, як із гордістю зазначають польські газети. Більшість журналістів ночують у Кракові і щодня їздять потягом до Вадовіце: залізничне сполучення налагодили зовсім недавно. Потяг о 9:20 ранку, яким кореспонденти і деякі обвинувачені,

випущені під заставу, щодня їздять із Кракова, залізничники прозвали «американським», адже резонансна справа головно пов'язана з еміграцією до Америки. В народі, коли шанобливо, коли іронічно, обвинувачених охрестили «американцями».

Приїжджі журналісти скаржаться на малі розміри і провінційність містечка. На телеграфі працює тільки один оператор, те саме на пошті, ресторанів жменька, з меню не розгуляєшся – і як за таких умов їм виконувати свою роботу?

Загалом до суду притягують 66 обвинувачених, викликають 439 свідків, обвинувачених представляють семеро захисників. Багатьох затриманих через брак доказів відпускають на волю ще до слухання, інші проходять по окремому провадженню, кількох оголошено в розшук, а дехто зумів вчасно втекти – зокрема до Америки.

Державна прокуратура к. і. к. підготувала об'ємне обвинувачення. Обвинуваченим інкриміновано численні випадки обману, насильницькі дії шляхом протизаконного обмеження свободи емігрантів, пособництво злочинам згідно з параграфом 220 Кримінального кодексу к. і. к. – підбурювання до дезертирства; зловживання службовим становищем, підбурювання до зловживання службовим становищем, шантаж, підкуп і т. д., і т. ін.; перелік звинувачень довгий.

Судовий процес починається 18 листопада 1889 року під керівництвом земельного судового радника пана Липки. Обвинувачення висуває Генрик Оґнєвський. Він провів облави в Освенцімі і Бжезінці і чудово знається на справі.

Головні обвинувачені – представники «Гамбурзької еміграційної агенції» в Освенцімі: Якоб Клауснер, 32 роки, торговий агент у Бродах і власник заснованої ним у 1887 році агенції; Симон Герц, 50 років, власник готелю в Освенцімі, Абрагам Ландарер і Артур Ландау, обом

по 38 років. Ландарер своєю професією називає торгівлю шкірою, Ландау пишеться торговим агентом у Кракові. Герц керує місцевою «Гамбурзькою агенцією» як уповноважений представник Клауснера, Льовенберґ, Ландарер і Ландау – його рівноправні компаньйони. Шостий, таємний компаньйон – власник вокзальної ресторації Юліус Нойманн. Винаймаючи приміщення для ресторану, він роками успішно продавав квитки на кораблі для Німецької та інших трансатлантичних судноплавних компаній, поки дирекція Північної залізниці йому це не заборонила, тому що у приміщенні вокзалу і на перонах постійно відбувалися сутички і скандали між емігрантами. Нойманна поставлили перед вибором: або привокзальна ресторація, або агенція. Він обрав ресторан, однак агенцію офіційно передав Симону Герцу, залишившись таємним акціонером. Разом із шістьма компаньйонами в агенції задіяні ще два співробітники: Станіслав Галатек – бухгалтер і касир, і Карл Ґутман – відповідальний за кореспонденцію.

Як встановлює суд, на агенцію працює маленька армія субагентів і підсобників або за фіксовану платню, або за комісійні, отримуючи гроші за кожного знайденого емігранта.

У Вадовіце перед суддею стоїть ціла юрба таких субагентів, попереду Йозеф Айнтрахт із Кракова, Соломон Ерліх із Подґуже, що біля Кракова, Францішек Красуцький також звідтам, Йозеф Шьонер, вокзальний ресторатор у Сухій, Вольф Айхгорн, Соломон Лахс і Хаїм Манґель із Нового Сонча (Ной Сандец) та багато інших.

Освенцімських підсобників можна назвати силовиками агенції: озброєні міцними кийками, вони дбають про те, аби емігранти, приїхавши, потрапляли саме в «Гамбурзьку агенцію» і купували квитки на корабель до Америки тут, а не у «Північнонімецького Ллойда», розташованого неподалік; останній, між іншим, також має

своїх підсобників. Поруч з обома великими конторами біля вокзалу вештається ціла купа дрібних «самостійних» агентів, які намагаються збути емігрантам квитки на корабель. Прислужники агенцій мусять захищати емігрантів і від таких. Газети пишуть, що більшість підсобників ще раніше служили в Герца і Льовенберґа, а саме – погонщиками худоби, що, вочевидь, стало прекрасною школою того, як поводитися з бідолашними, неосвіченими емігрантами. Як видно з розрахункових книжок, більшість підсобників отримують постійну зарплату.

Проте бухгалтерські книжки виявляються неповними: під час процесу з'ясовується, що, попри раптову облаву, обвинувачені зуміли вчасно сховати низку важливих документів із найактуальнішими записами. Як вони це зробили, – можливо, отримали сигнал від якоїсь найвищої інстанції – залишається нерозкритим.

Друга велика еміграційна агенція в Освенцімі працює на «Північнонімецький Ллойд» у Бремені і заснована лише у травні 1888 року. Дозвіл на неї оформлено на 27-річного поміщика Вінценца (Вінцентія) Цвілінґа. Однак Цвілінґ – це підставна особа, насправді ж конторою керують Крістіан Айкемаєр, 45 років, із Бремена, і канцелярист Адольф Льов, 29 років. Цвілінґ, Айкемаєр і Льов значаться серед обвинувачених, як і Герман Цайтінґер, у чиєму приміщенні в Бжезінці розміщувалася контора. До того Цайтінґер працював на Герца, проте після відкриття «Бременської агенції» він запропонував свої послуги їй, тому що вона пообіцяла йому кращі умови. Вправні агенти знають, як нажитися на конкуренції судноплавних компаній і вміють нацьковувати їх одна на одну.

«Бременська агенція» в Освенцімі також має щільну мережу субагентів і посібників по всій Галичині, їхнє завдання – завербувати якомога більше емігрантів і відправити їх до Освенціма.

Обидві контори виявились справжнім золотим дном. З 1 травня 1887 до 23 липня 1888 року «Гамбурзька еміграційна агенція» перевезла до Америки 12 406 осіб. А молодша «Бременська агенція» зуміла з 10 травня до 24 липня 1888 перевезти 615 осіб. Це офіційні дані; до них треба додати тіньові показники – емігрантів, яких контрабандисти переправили через кордон нелегально. За згаданий період «Гамбурзька еміграційна агенція» надсилає до міста на Альстері суму у розмірі 595 461 гульденів за продані квитки на кораблі (відрахувавши свої комісійні). Вочевидь, десь таку саму кількість грошей проведено по тіньових каналах.

На процесі з'ясовуються сенсаційні речі. Найперше те, що представництво «Гамбурзької агенції» Симона Герца сягає найдальших галицьких хуторів. Зазвичай сільським корчмарям нескладно переконати легковірних селян емігрувати. Вони знають, які в кого слабини і які в кого статки. Шинкарям приплачують субагенти. Вони їздять від села до села, вдягнені по-міському, з товстими золотими ланцюжками і монетами, якими щедро розкидаються за горілку, пригощаючи селян на доказ багатства, яке кожен у кліп ока може здобути в Америці. На додачу вони мають при собі проспекти з фотографіями, щоб ілюструвати свої розповіді, а також листи від емігрантів, у яких ті щиросердно і найкращими словами вихваляють агенцію та свою теперішню нову батьківщину. Листи вербувальники або пишуть самі, або отримують від судноплавних агенцій із Гамбурґа, а ті беруть їх у селян перед від'їздом.

Як усе працює, зрозуміло з листа одного гамбурзького агента до Клауснера, який вилучили під час арешту. «Сьогодні перед відправкою корабля я організував написання гарного листа подяки до Герца від імені багатьох словаків, під яким багато поставили підписи», – йдеться у листі.

Чи ж словацькі і галицькі селяни якісь особливо дурні й легковірні, що їх можна так безбожно обманювати? Не зовсім. Ошуканство процвітає не лише в Освенцімі – деінде також аж кишить крутіями і шахраями, на приманку яких ловляться навіть освічені люди, міщани і читачі газет, варто кинути магічне слово «Америка». На це й розраховують автори кучеряво написаних листів, у яких настійливо закликають вельмишановних адресатів переказати шістдесят гульденів такому собі Роберту Е. Мортону, Лондон, Вілтон Роуд, 5. «За ці гроші Ви отримаєте поштою годинник, виготовлений на американській годинниковій фабриці, який коштує удвічі дорожче».

Поки у Вадовіце триває суд, цей лист розсилається на численні адреси в Галичині. І хоч газети застерігають від очевидного шахрайства, багато адресатів приймають цю пропозицію і шлють відповідну суму в Лондон. Шістдесят гульденів – сума немала, стільки коштує – якщо тобі пощастить і ти вмієш торгуватися – проїзд до Америки на середній палубі. Звісно, обдурені не отримали своїх годинників. Селян чи поденників серед них немає – такі екстравагантні вибрики вони собі дозволити не можуть.

Якщо селяни таки зважуються (чи їх умовили) на поїздку в Америку, то часто-густо мусять продати все майно, аби нашкребти на дорогу. А що вдієш: вони і так їдуть звідси, чого жаліти за обдертою хатиною і кавальчиком поля! Часто хатку і землю купує той самий корчмар чи агент, який переконав селян емігрувати. Дешево придбану землю посередник може використовувати сам або перепродати за вищу ціну.

Особливу роль у хитромудрій організації еміграційного бізнесу відіграють співробітники залізниці. У Вадовіце перед судом постало дванадцять кондукторів Державної залізниці К. і. К.: Ігнацій Жмуджинський із Затора, Йозеф Зримка з Бохнії, Йозеф Мєрославський

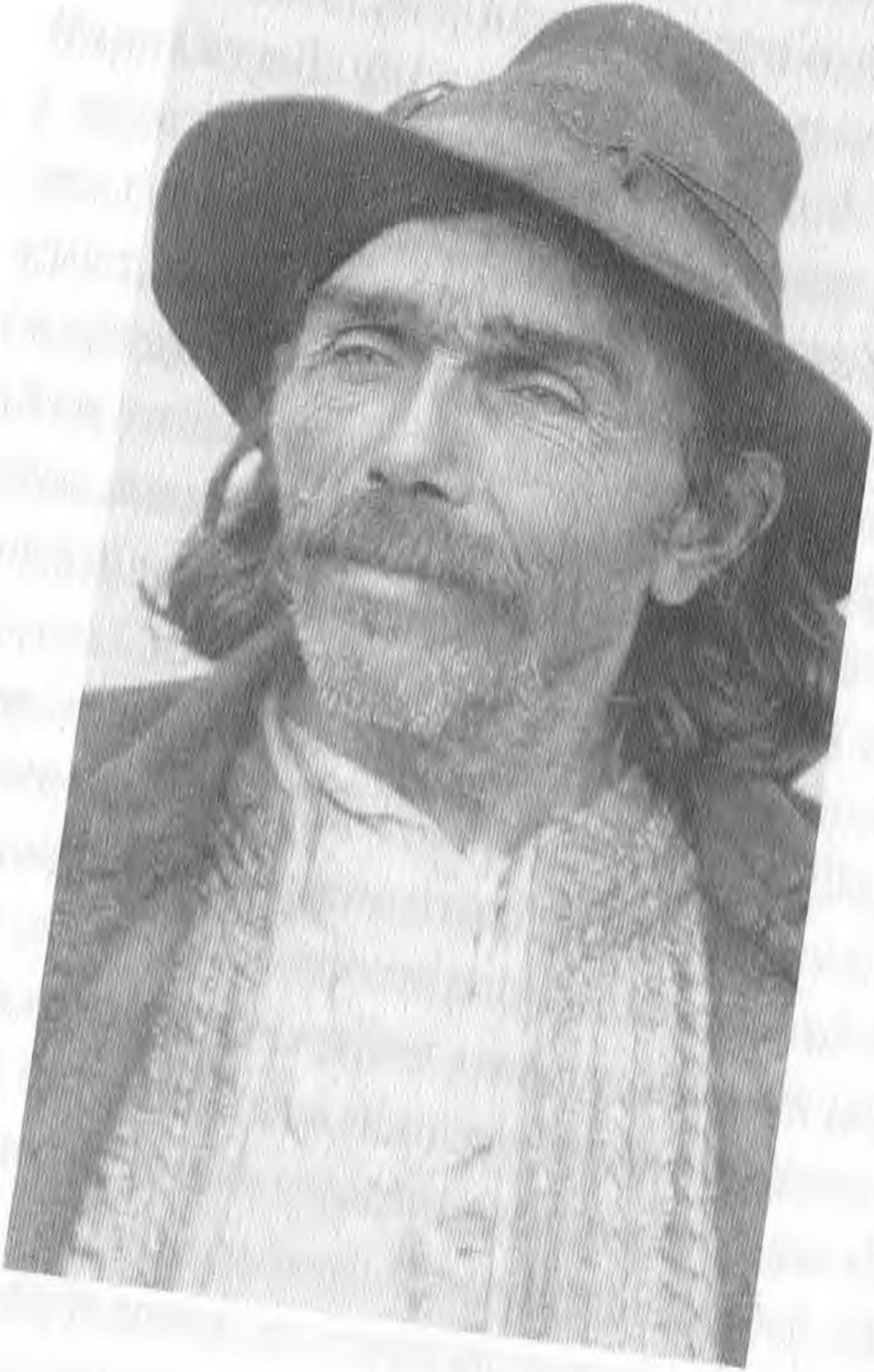

з Кракова, Ґервазій Вавковинський з Кракова, Владислав Вовотарський з Радґоща та інші. Всіх їх тимчасово усунули з посад, проте під час суду дозволяють перебувати на волі. Їхнє матеріальне становище жалюгідне. Дехто мусить годувати багатодітні сім'ї, мізерних заощаджень вистачає ненадовго. Щоб не витрачатися, обвинувачені кондуктори скидаються на дві немебльовані кімнати у Вадовіце, де ночують на соломі. Коли справа затягується, вони звертаються до голови суду з проханням посадити їх до кінця процесу у тюрму, мовляв, краще бути ув'язненими, ніж померти від голоду. Державний судовий радник Липка відхиляє запит, однак наказує видавати кожному з них по сорок крейцерів на день із судової каси.

Одному з присяжних, такому собі Мєдзибродському, пощастило більше. Він родом з хутірця біля Вадовіце і так бідує, що не може винайняти навіть найдешевшу кімнатку, через що просить, щоб держава надала йому притулок. Єдина можливість для цього – слідчий ізолятор, в якому йому виділяють камеру.

Залізничних кондукторів звинувачують у пособництві агентам у шахрайстві, мовляв, вони спонукали, а то й змушували емігрантів їхати через Освенцім та купувати квитки на корабель у конторі Герца. Під час поїздок кондуктори переконували емігрантів, що квитки треба купувати лише у «Гамбурзькій агенції», яка буцім єдина має право на продаж, а всі інші – всуціль ошуканці й дурисвіти, їх слід остерігатися.

Звісно, такі слова із вуст людини в мундирі з державними символами справляли велике враження на простих емігрантів.

Однією з найважливіших залізничних станцій для «Гамбурзької еміграційної агенції» є станція Суха, розташована на Галицькій трансверсальній залізниці, куди з'їжджаються мігранти зі словацьких районів Верхньої

Угорщини; теоретично звідси вони можуть двома різними маршрутами добиратися до Німеччини: через Скавіну, Подгуже й Освенцім або ж через Жив'єць, Бялу і Дзєдзіце. Обидва шляхи ведуть до станції Мисловіц у Пруссії.

Другий маршрут трохи коротший. Однак подорожні, які вирішили їхати через Жив'єць, – втрачені для освенцімської агенції. Тому Герц і Льовенберґ організовують у Сухій великий опорний пункт, де задіяні досвідчені співробітники: агент Маєр Енох Барбер, вокзальний ресторатор Йозеф Шьонер, начальник станції Йозеф Гойман, залізничник Ян Відух і Карл Шрам, місцевий канцелярист. А також командир жандармського посту к. і. к. у Сухій – Ян Губені, вокзальний портьє Йозеф Щурек і нарешті залізничний касир Станіслав Яворський стоять на службі в агентстві Герца.

Усіма найвигадливішими способами вербувальники намагаються заманити мігрантів до Освенціма. Мовляв, дорога через Скавіну обійдеться дешевше, що неправда, і вона безпечніша, крім того, на іншому маршруті багато поліцейських і жандармських перевірок. Та не всіх так легко переконати. Тим часом галицькими й словацькими селами пішла поголоска, що в Освенцімі подорожнім напускають туману в очі. Хто не піддається на вмовляння або вже має квиток на інший маршрут, тих Шьонер і його спільники залякують жандармами. Емігрантів змушують купувати новий квиток, а старий нехай пропадає. Хто обурюється, того затримують і під конвоєм відправляють назад. Часом вистачає самої лише погрози чи раптової появи пригодованого представника держави в офіційному мундирі, аби емігранти слухняно йшли купувати квитки до Освенціма. Якщо на вокзальному посту немає нікого з жандармів, то непокірних силоміць тягнуть до жандармської казарми, де в них забирають

гроші, документи і зачиняють бунтарів. Начальник варти Ян Губені в таких випадках пояснює, що законом заборонено їхати через Жив'єць, а хто не хоче цьому вірити, нехай скніє в карцері, поки не візьметься за розум.

Навіть звичайних подорожніх, якщо їх поплутали з емігрантами, викидають із потяга на Жив'єць і пересаджують на той, що до Освенціма.

На судовому процесі у Вадовіце свідок Владислав Поллер із Кракова, колишній співробітник державної залізниці у Сухій, даючи свідчення про тамтешні порядки, розказує, що не раз бачив, як залізничний ресторатор Шьонер відправляв до Освенціма підозрілі телеграми: «Спаковано сорок ящиків», «Передано 120 штук» і так далі. Спочатку він не розумів, про що мова, поки хтось не пояснив, що таким чином повідомляється про партії емігрантів. Він також став свідком того, – каже Поллер, – як жандармський патруль Губені силою виштовхав з вагона емігрантів, які вже сиділи в поїзді до Жив'єця, й заарештував їх. За його словами, жандарми затримували виключно тих, хто хотів їхати до Жив'єця, а хто прямував до Освенціма, того ніхто не турбував, навіть якщо він був у призовному віці. Так само траплялося на всіх вузлових станціях на шляху до Освенціма.

Обвинувачений кондуктор із Кракова Йозеф Мєрославський, 33 роки, заявив під протокол, що його змусили перешкоджати емігрантам сходити з поїзда перед Освенцімом, за потреби він мусив вдаватися до насильства.

Мєрославський: «Якось на станції Двори-Пшецишув вісімнадцять емігрантів запитали мене, чи можна їм зійти з поїзда. Звісно, – відповів я, і вони вийшли. Це побачив підсобник Задґер, який супроводжував переселенців, підбіг і гарикнув на мене: "Вони не можуть тут виходити, вони належать мені!" Коли я відповів, що мене це не стосується, він здійняв сварку. До

нас підійшов начальник станції і заступився за мене. Задґер поклявся, що подбає, аби я і пан у червоній шапці, маючи на увазі начальника станції, недовго попрацювали на своїх посадах. Згодом, за кілька днів, мене викликали до дирекції у Кракові, де сказали: якщо таке ще раз повториться, мене виженуть із роботи».

Хто подорожує не залізницею, а возом або пішки, тому ведеться не краще. Дороги контролюють фурмани, найняті агенцією. Вони підбирають усіх мігрантів, котрих зустрічають дорогою, і за завищеними цінами підвозять до Освенціма. Якщо хтось відмовляється їхати, на нього зводять наклеп перед жандармами, і того завертають додому.

На вокзалі у Бжезінці з емігрантами поводяться ще гірше. Підсобники супроводжують «американців» від вокзальної платформи до агенції, або точніше, женуть їх, адже тих, хто не іде добровільно, підганяють «різницькими кийками», як норовливу худобу. До всього біля кожного прибулого потяга шикуються посіпаки від обох, розміщених в Освенцімі, агенцій і чубляться за приїжджих. Зустрічальники не церемоняться, тож емігрантам, яких конкуренти шарпають туди-сюди, також перепадає на горіхи. Перевірений метод посіпак: вирвати у людей, поки ті сходять з поїзда, клунки, пакунки, коробки і мчати з ними прямо в агенцію, тож власникам, занепокоєним долею своїх речей, не залишається нічого іншого, ніж бігти за ними слідом.

Бійки серед підсобників і брутальне ставлення до емігрантів викликає обурення у жителів міста, однак влада навмисно на це не зважає. Освенцімська управа виправдовується, буцім вокзал належить Бжезінці, тому в них руки зв'язані, а в Бжезінці ніхто цим не займається – усі знюхалися з агенціями, від фінансових служб, місцевої поліції, секретаря громади, писарів і до співробітників залізниці, починаючи від начальника і до чергового по станції. Усі гріють собі руки, дехто навіть отримує фіксовану зарплатню від «Гамбурзької еміграційної агенції», а якщо має кебету, то ще й від представництва «Північнонімецького Ллойда».

Багато емігрантів приїжджають з уже придбаними квитками на корабель – їм надіслали їх родичі з Аме-

рики, або й самі купили перед тим, як вирушити у дорогу, – в Галичині працює багато пунктів продажу квитків. У них немає причини купувати у Бжезінці ще один квиток. У таких випадках у гру вступає найважливіший помічник «Гамбурзької агенції», начальник митниці Марселій Іваніцький, якому також підпорядкована прикордонна поліція на вокзалі. При повній амуніції, сам чи з підлеглими Іваніцький підходить до поїздів, якими прибувають емігранти. Агенти, які його супроводжують, показують на тих, хто вже має квитки або збирається їхати до Бремена. Старший митник викликає їх до себе в кабінет, де забирає документи і квитки на корабель і пояснює, що ці папери недійсні, в Америку можна лише з квитками, придбаними у конторі Герца. Якщо емігранти вагаються, їх передають жандармам і відправляють назад. Якщо на вокзалі подорожні зуміли уникнути агенційних посіпак чи Іваніцького, він нацьковує на них своїх митників з наказом упіймати втікачів.

«Емігрантів, які купили квитки на корабель у Герца, Іваніцький безоглядно пускав у прусський поїзд, щоб їхали до Гамбурґа, байдуже, були вони військовими чи досягли призовного віку, – зазначено в обвинувальному висновку. – Адже Іваніцький дбав не про ввірену йому поліцію і не про інтереси держави, чиї збройні сили так відчутно ослабли через масову еміграцію, а керувався виключно своїм прагненням наживи, він думав тільки про те, як набити кишені».

На початку Іваніцький отримував один гульден винагороди за кожного емігранта, відправленого в агенцію Герца. Потім, зважаючи на зростання кількості емігрантів, його комісійні впали до сімдесяти, а далі й шістдесяти крейцерів. Попри це митник загрібав пристойні суми, що значно перевищували його службову зарплатню.

У касових книжках «Гамбурзької еміграційної агенції» зажерливий інспектор фігурує під різними, не надто винахідливими псевдонімами. Наприклад:

30 квітня 1888 року Івуш. 1815 × 60 кр. = 1089 гульденів.

30 травня Івуш 792 гульденів.

В інших місцях його писано як «Іванаж» або «Іван». Головний фінансовий інспектор к. і. к. в Освенцімі Адам Костецький, права рука Іваніцького, також працює на Герца, як і начальник митної служби Леон Сроковський. Костецького в облікових книгах називають «Костеком», Сроковського – «Сроковом» або «Срокерле». Обоє живуть на доволі скромні місячні зарплати, зате жиріють на суттєвих комісійних. Нижчі чини фінансових служб проходять у бухгалтерських книгах «Гамбурзької агенції» як «зелені» через колір мундирів, жандарми – як «плюмажі» або «пера», які вони носять на формених капелюхах мисливського фасону. У списку витрат на хабарі поліція зветься «цоліпія» або «лопіція».

Продажність держслужбовців у Галичині нікого не дивує, про корупцію в найбіднішій коронній землі ходять легенди. Однак коли головний обвинувачений Якоб Клауснер зізнається, що навіть найвищий посадовець, очільник Бяльського повіту, Фьодріх отримував зарплатню від «Гамбурзької еміграційної агенції», це стає сенсацією. Фьодріха тимчасово усувають з посади, проте, попри голосні протести захисників, суд відхиляє прохання долучити випадок корумпованого посадовця до справи. У цьому немає потреби, – коротко сповіщає голова засідання, вочевидь, відповідно до розпорядження з Відня. Високий державний чиновник на лаві обвинувачених разом із єврейськими еміграційними агентами – це вже занадто.

Щоби легше приборкувати простодушних емігрантів і в корені придушити будь-який опір, Герц і його

поплічники облаштували контору «Гамбурзької еміграційної агенції» на першому поверсі готелю «Затор» як службову канцелярію. Приміщення, в якому ведеться прийом, перегороджене дерев'яною стійкою, перед нею мусять чекати емігранти; за нею засідають агенти. На стіні навпроти входу висить великий портрет цісаря, біля нього – металева табличка з цісарським двоголовим орлом. Інші стіни прикрашають картини з кораблями, американськими містами й пейзажами.

Після того як емігрантів загнали у контору, перед дверима стає вартовий, аби ніхто не втік і зайві очі не стали свідками сцен, які розігруються всередині. Спочатку від емігрантів вимагають пред'явити документи, квитки і всі гроші. Зазвичай ті зашивають банкноти в облямівку пальт чи сердаків, у чоботи, пояс штанів, шапку. Вони мусять показати все – агенти знають кожну схованку. Якщо комусь не вірять, що це вже всі гроші, його детально обшукують. Документи та квитки конфіскують. Тепер емігранти віддані на волю агентів. Коли гроші забрано, подорожнім називають вартість залізничного квитка до Гамбурґа і квитка на рейс до Америки. Ціна варіюється: що більше грошей переселенець має з собою, то дорожчий його квиток.

Лише деяким емігрантам відомо, що компанія HAPAG має дві судноплавні лінії у Гамбурзі: разом із «Судноплавною акціонерною компанією» вона володіє ще й «Юніон-Лайн», проїзд на кораблях якої коштує дешевше. «Юніон-Лайн» виникла зі злиття двох гамбурзьких судноплавних компаній: підприємства Едварда Карра і фірми «Роб. М. Сломан & Со.»; обоє конкурували з HAPAG, поки та, очолена Альбертом Балліном, з яким зустріне свої найвеличніші часи, у 1888 році не викупила обох конкурентів. Кораблі «Юніон-Лайн» – переважно звичайні вантажні пароплави, що разом із вантажем на середній палубі перевозять пасажирів. Через те, що вони

повільніші й не такі комфортабельні, як так звані каютні кораблі HAPAG, проїзд із Гамбурґа до Нью-Йорка коштує на десять марок дешевше. Якщо кораблі акціонерної компанії витрачають на переїзд від десяти до чотирнадцяти днів, судна «Юніон-Лайн» перебувають в дорозі від тринадцяти до двадцяти днів. Каютні пароплави HAPAG чи «Юніон-Лайн» – освенцімські емігранти не мають зеленого поняття, у чому різниця, агенти користаються з їхньої необізнаності і виставляють кожному ціну на HAPAG, навіть якщо відправляють його пароплавом від «Юніон-Лайн». Так було простіше, – пояснюють вони суду.

Згідно з обвинувальним висновком, з травня 1887 до травня 1888 року агенція відправила «Юніон-Лайном» 3 210 дорослих емігрантів з Освенціма, яким поголовно нарахували ціну за квиток на каютне судно HAPAG, отже, на десять марок більше – а це загалом 32 100 марок, які лише з цієї частини ґешефту незаконно пішли в кишеню агентам.

В інших випадках ділки також щедрі у підрахунках і встановлюють ціни довільно: з одного беруть 60 гульденів, з другого – 65, далі 75 чи навіть 100 – залежно від того, як оцінили платоспроможність певного подорожнього і скільки він має при собі готівкою. Якщо хтось відмовляється платити за завищеною ціною, йому різко відповідають, що він перебуває у канцелярії Його Величності Цісаря, тут йому не цигани й ошуканці, розцінки такі – і крапка. Якщо і це не допомагає, то на сцену виходить «начальник повіту». Так називають Юліуса Льовенберґа, який іноді сидить за перегородкою в мундирі цісарського службовця. На суді свідки розказують, що Льовенберґ неодноразово бив непокірних мігрантів і лякав, що заарештує і передасть їх повітовій управі з метою примусового доправлення назад у їхні села. Зазвичай це діяло.

Варто селянам знятися з місця, як агенти і їхні підсобники втовкмачують їм, що в Австрії еміграція суворо заборонена, так що легковірні переселенці постійно бояться арешту. Багато хто має суттєві підстави для страху, особливо чоловіки у призовному віці або й навіть дезертири з війська. Таких налякати й обібрати взагалі легко.

Емігрантам, які хочуть їхати до Бремена, розповідають, що прусська влада це забороняє. Або що в Освенцімі немає «Бременської агенції», а іноді – що отут і є «Бременська агенція». Потім їм втелющують квитки на корабель HAPAG, запевняючи, що це на «Північнонімецький Ллойд». Через те, що більшість селян не вміє читати, агентам легко їх дурити. Іноді емігрант лише в Бремені виявляв, що тримає у руках квиток на Гамбург, і мусить за власний кошт діставатися туди, витрачаючи гроші й час.

Аби відбити в емігрантів бажання подорожувати самостійно, «Гамбурзька агенція» утримує вздовж кордону банди шпигунів, що повідомляють їм про людей, які потрапили до Пруссії манівцями. Герц і його поплічники доносять на них прусській поліції в Мисловіц, щоб та заарештовувала нелегалів і відправляла назад. З конфіскованих канцелярських книг видно, що «Гамбурзька еміграційна агенція» платила навіть прусським поліцейським. У Галичині звістку сприймають із певною зловтіхою, мовляв, прусські службовці не такі вже й непідкупні, хоч і виносяться перед галицькими колегами. От тобі й Пруссія – країна страху Божого і благопристойності, – кепкує Галичина, далі гірше: край страху Божого і шипастих шоломів[5]. Хай там як, Герц вочевидь має гарні контакти із прусськими можновладцями, адже емігранти, яким його контора організовує подорож, безперешкодно перетинають кордон.

[5] З 1843 року головний убір військових, а потім і поліцейських у Пруссії, символ німецького мілітаризму. – *Прим. перекл.*

Щодо чотирьох словаків, затриманих жандармами у Старих Ставах, можна припустити, що Герц чи хтось із його підручних заплатили місцевій владі і та дала їм утекти. Протокол допиту Герца від 29 травня 1888 року, проведеного митною службою за наказом повітової управи міста Бяла, підписав Марселій Іваніцький, тож не дивно, що на допиті нічого істотного виявлено не було. З його зв'язками Герцеві було завиграшки доставити словацьких утікачів через кордон під носом у влади.

Продаючи квитки, агенти охоче використовують своєрідний «телеграф». Ідеться про звичайний бляшаний будильник, яким опікується Абрагам Ландарер, знаний серед своїх спільників як «корабельний директор». Отож «корабельний директор» накручує будильник і дає йому подзеленчати – так він буцімто встановлює «телеграфний зв'язок» із Гамбурґом чи Америкою. Спочатку він запитує, чи є ще на кораблі вільні місця. Потім накручує будильник ще раз, щоб прийняти відповідь. За кожну таку «телеграму» емігрант мусить заплатити від чотирьох до шести гульденів. За допомогою будильника також надсилається запит в Америку, чи є там земля для такого й такого переселенця. Врешті у гру вступає «цісар Америки», в якого, також за допомогою бляшаного будильника, запитують, чи не був би він такий милостивий прийняти у своє королівство нових підлеглих.

Пронизливим звуком будильника упертюхів можна скрутити в баранячий ріг – таким Ландерер погрожує, що телеграфує до жандармів, аби ті арештували бунтарів. Здебільшого вистачає, щоби будильник продзеленчав один раз.

Русинський селянин Миколай Малиняк із хутора під Грибовом у Бескидах розповідає суду, що ніколи до того не бачив годинника, тому й повірив в ошуканство

з будильником. У багатьох галицьких селах годинників немає, селяни орієнтуються за сонцем, зірками, півнями.

Коли квиток на пароплав придбано, землю в Америці замовлено, милість «цісаря Америки» забезпечено, настає черга медичного обстеження: чи має емігрант фізичні вади, через які його можуть не пустити до Америки. Один з агентів вдає лікаря, який проводить повне «обстеження», для чого подорожній мусить роздягтися догола. Для представників «Гамбурзької еміграційної агенції» це ще одна нагода перевірити, чи він, бува, не заховав гроші десь в одязі чи на тілі. Якщо «лікар» нічого не знаходить, платити не треба, однак він морщить чоло і стурбовано хитає головою; один із агентів шепоче наляканому селянину на вухо, що треба би дати «лікареві», щоб він змінив свою думку.

Коли зачитують обвинувачення, Клауснер і Герц вигукують в один голос: «Та це ж історії з 1001 ночі...» – через що суддя робить їм суворі зауваження. Свідки підтверджують правдивість звинувачень. Вісімнадцятилітній поплічник Барух Бранд, за професією різник, описує, як «Гамбурська еміграційна агенція» поводилася з русинськими селянами:

«Їх на кілька днів замикали у хлівах. Моєму псу ліпше живеться, та й у мене тут, у в'язниці, краще життя, ніж велося емігрантам у Герца і його людей».

Ось так емігрантів обдирають до нитки, відбирають у них всю готівку. Коли всі формальності з агенцією залагоджено, «американські сичі», як між собою називають селян агенти, ще мають придбати «американську уніформу». Їх переконують, що не можна вирушати в подорож у їхніх хатніх робах, тужурках і кожухах з овчини, їх треба замінити на міський одяг. У готелі «Затор», одразу біля агенції, дуже зручно розміщено магазин «голови повіту» Юліуса Льовенберґа, де емігранти можуть вдягнутися.

Ціна за костюм із найдешевшої тканини – вісім гульденів, хоч коштує він щонайбільше три.

«Якщо хтось відмовлявся купувати запропонований костюм, – розповідає Барух Бранд, – то Льовенберґ бив його в обличчя».

Наприкінці емігрантів відправляють до ще одного підручного Герца, який робить їм «американську стрижку», без якої їх нібито не впустять на далеку землю обітовану.

Голова засідання (до Льовенберґа): «Що ви скажете на ці закиди?»

Льовенберґ: «На такі закиди мені нічого сказати. Це все брехня».

До відправлення поїзда емігрантів тримають у підвалі готелю «Затор» або у хлівах і стайнях, дехто проводить тут багато днів, бо їм забракло грошей для подальшої подорожі, тож мусять чекати, поки з дому щось передадуть. Протягом цього часу їм не можна виходити зі сховку, щоб не втрапити в руки жандармів, яким не приплачують «Гамбурзька» чи «Бременська» агенції. Проте навіть якщо невтаємничені жандарми їх схоплять і здадуть бжезінківській поліції – не біда: поліцейський, відповідальний за охорону бранців, отримає хабар від Герцових агентів, тому емігрантам буде нескладно вийти з відкритої камери й поспішити на потяг до Пруссії. Голова засідання зачитує лист Льовенберґа до Клауснера, в якому Льовенберґ вихваляється своїм «гусарським жартом» над жандармами, які шукали дезертирів на бжезінському вокзалі, поки ті, «двадцять троє, заховані, як сичі», сиділи в підвалі готелю «Затор».

Те, що коїться на освенцімському вокзалі, викликає серед населення таке обурення, що поважні громадяни міста вирішують надіслати петицію віденському райхс-

рату. Своє звернення вони не випадково адресують запеклому антисеміту Ґеорґу Ріттеру фон Шьонереру; його просять покласти край «зухвалим єврейським викрутасам». Петицію відправляють поштою, проте отримує її – очевидно, через дурний випадок – не Ріттер фон Шьонерер, а Йозеф Шьонер, вокзальний ресторатор у Сухій, підсобник Клауснера і Герца. На суді з'ясовується, що місцевий писар, один з найпалкіших прихильників петиції, спеціально відправив її не тому адресату, за що отримав від Герца сто гульденів винагороди.

Торговець деревом Мозес Лайб Мессіта з Хоростькова у травні 1888 року хотів зі знайомим поїхати до Гамбурґа у справах. На освенцімському вокзалі їх затримав Іваніцький і вимагав, щоб ті придбали у «Гамбурзькій агенції» квитки на рейс до Америки. «Продайте нам квитки на пароплав до Берліна, якщо можете, бо ми взагалі-то не збираємося їхати в Америку», – кепкував Мессіта. Тоді Іваніцький забрав у них документи й гроші і передав їх жандармам. Лише через чотирнадцять днів і численних протестів їм повернули конфісковане, і вони змогли продовжити перервану подорож.

У свідченнях раз по раз повторюється: лякали, погрожували й дурили. Жандармський вахмістр Охабович розказує на допиті, що до вересня 1888 року освенцімські правоохоронці керувалися розпорядженням заарештувати всіх емігрантів, перш за все молодих або тих, які не мають достатньо грошей для подальшої подорожі. У травні 1888 року голова управи Фьодріх усно наказав жандармерії в Освенцімі не перешкоджати діяльності агенції Герца і передати поліцейські заходи на вокзалі Іваніцькому та його митникам.

Німецький «американець»

Суду вдалося знайти кілька десятків потерпілих, які готові приїхати у Вадовіце, аби дати свідчення: деякі зголосилися самі, бо сподіваються на відшкодування збитків. Кілька емігрантів з різних причин повернулися з Америки додому, а інші туди взагалі ще не доїхали. Дорогою їх затримали правоохоронці і відправили назад. У тимчасовому залі суду у Вадовіце, наданому фізкультурним товариством *Sokół*, виступають євреї, українці, поляки, словаки, угорці та німці, вони свідчать проти Герца і його спільників.

Матіасу Моосу, селянину із Кранцберґа Самбірського повіту, останніми роками не щастило у господарюванні: дві корови захворіли на інфекційну хворобу, і хоч після кровопускання він промив їм роти теплим розведеним оцтом, змішаним із селітрою, і дав вдосталь сухого корму, їх так і не вдалося врятувати. На нову худобу грошей не вистачало, а без корів селянинові ніяк господарювати. Та ще й останній врожай виявився поганим. Тоді Матіас Моос зважився поїхати до Америки, аби там заробити якусь копійчину для придбання необхідного і сплати податків.

Німецька колонія Кранцберґ розміщена біля Галицької трансверсальної залізниці, на півдорозі від Дрогобича до Самбора, тут навіть зупиняються поїзди: станція називається Дубляни – Кранцберґ. Дубляни – найближче більше містечко за півтори милі від Кранцберґа. Побожні кранцберзці ходять туди на службу і в дощ, і в завірюху, бо в їхньому селі церкви немає, лише

капличка, однак Кранцберґ має школу на один клас, що в Галичині на той час аж ніяк не звично. Кранцберґ – село католицьке, майже всі його жителі займаються сільським господарством, кілька володіють великими господарками з більшими полями, городами, клаптем лісу і чималим поголів'ям худоби, за що їх називають заможними ґаздами. Проте більшість із них – бідні поденники зі скромною хатчиною, садом і кількома сотками поля, якраз доста, аби перебиватися з дня на день. Багато з них підробляють ще й ремісниками. Матіас Моос один із таких.

Німецькі поселення на Галичині приблизно наполовину євангелістські, наполовину – католицькі. Під час перепису населення 1880 року у всій коронній землі налічується близько 324 000 німців, з огляду на те, що населення загалом тут всього шість мільйонів, німці складають десь понад п'ять відсотків. Ця цифра, певна річ, неправдива, тому що у 1880 році багатьох євреїв ще зараховують до німців. Перепис враховує мовний критерій, а що їдиш мовою не вважається, то євреї мусять обрати між німецькою, польською чи русинською. Можна виходити з того, що щонайменше дві третини із налічених 1880 року понад 300 000 німців – євреї, які вже через кілька років переважно зараховуватимуть себе до поляків.

У травні 1887 року Матіас Моос із чотирма іншими чоловіками зі свого села вирушають до Америки. Один раз він уже побував за океаном, і його всі застерігали від освенцімських шахраїв, тому він із товаришами вирішують купувати квитки на пароплав аж у Гамбурзі. Коли вони приїжджають до Освенціма, їх зупиняє якийсь службовець у мундирі (Моос дає свідчення одразу після своєї другої поїздки до Америки, тому називає його «*policeman*») і наказує пройти в агенцію Герца. Коли вони відмовляються, «*policeman*» погрожує їм арештом. Він

супроводжує їх до агенції, де їм показують герб із цісарським орлом і пояснюють, що вони буцім перебувають у цісарському суді і тут ніхто нікого не дурить. Але якщо вони відмовляться придбати квитки, то негайно загримлять назад у Кранцберґ. Тоді все, що вони витратили, виявиться марним, не кажучи вже про кпини односельців.

Тому бравим кранцберзцям не залишається нічого іншого, як віддати з кожного по шістнадцять гульденів завдатку за квитки до Америки, а до них ще й оплатити проїзд до Гамбурґа. Після того, як вони виконали вимоги агентів, п'ятьох чоловіків закривають на ніч у хліву біля готелю «Затор». Наступного дня їх садять на потяг до Пруссії. У Гамбурзі вони дізнаються, що передоплата, яку вони внесли в Освенцімі, не дійсна, і вони мусять сплатити повну суму за пароплав. Отак п'ятьох емігрантів ошукали щонайменше на вісімдесят гульденів – великі гроші для бідних селян, за таку суму вони могли б придбати собі кілька голів худоби.

Коли суд пред'являє Симону Герцу свідчення Матіаса Мооса, Герц відкидає будь-які обвинувачення: «Пан глибоко помиляється, до того ж я не несу відповідальності за те, чим там люди займаються в Гамбурзі».

Матіас Моос і його супутники Йоганн Лілл, Якоб Вольф, Томас Турковський та Гірш Ґомперт, усі з Кранцберґа, 17 травня сідають у Гамбурзі на англійський корабель до Ліверпуля, а звідти – на рейсовий пароплав до Америки. Поїздка триває дещо довше, проте обходиться дешевше. Через три тижні після виїзду з Гамбурґа Моос, Вольф і Лілл прибувають до Філадельфії. Гірш Ґомперт їде у Бостон.

Матіас Моос – невтомна і заповзятлива людина, чи це злидні безжально женуть його у світи? Перед судом він стверджує, що вперше поїхав до Америки у 1885 році. А в 1887 році подався за океан удруге. Щоразу до

Філадельфії. І щоразу – через Англію, то через Ліверпуль, то через Ґлазґо. Він завжди знаходить найдешевше сполучення. У 1889 році Матіас Моос втретє вирушає до США. Тим часом йому виповнюється п'ятдесят. У реєстрі пасажирів він вказує фах: робітник. У Кранцберзі він був дрібним землеробом, як і більшість німецьких колоністів. Однак довго в Америці він не сидить і вже незабаром знову повертається назад. Його мучить туга за домом? Родина залишається у Кранцберзі. У 1862 році він одружився там із Ґертрудою Фохт, на рік старшою за нього. За даними з недостовірних джерел, вони мають щонайменше двох дітей, народжених у 1862 та 1872 роках. Чи намагався Матіас Моос прижитися в Америці? Чи він щоразу їде туди на короткий час, аби заробити грошей, які вкладає у своє дрібне господарство?

1891 року він знову замовляє квиток до Америки, з Гамбурґа через Ліверпуль до Нью-Йорка; однак у списку пасажирів навпроти його прізвища стоїть: проїзд до Філадельфії. Там він добре орієнтується, знає, де шукати роботу. Цього разу Моос їде не сам, а в супроводі молодого чоловіка, Йозефа Добжинського, 20 років, родом із Дублян. Імовірно, батьки попросили досвідченого подорожнього взяти сина під своє крило. Матіас Моос і Йозеф Добжинський, звісно, їдуть на середній палубі, схоже, бідний поденник із Кранцберґа великого статку в Америці не нажив.

Філадельфія – центр німецької імміграції, тут багато німецьких закладів і підприємств, передусім броварень, завдяки німцям місто стає центром американської пивної індустрії. Міцна німецька громада полегшує землякам, зокрема і з Галичини, пошук роботи.

1895 року ми востаннє знаходимо Матіаса Мооса у реєстрі пасажирів до Америки: він їде пароплавом компанії HAPAG «Бреслау» з Гамбурґа через Ґлазґо до

Філадельфії. Йому вже 56 років – старий, спрацьований чоловік, якщо взяти до уваги тодішні умови життя: тяжка праця у Кранцберзі і в Америці, бідність і тут, і там, зрештою – мінімальне медичне забезпечення. Однак у Матіаса Мооса ще доста енергії, щоб витримати тяготи подорожі, звісно, знову на середній палубі, з сотнями інших емігрантів. За минулі роки він назбирав багато досвіду, йому вже ніхто локшини не навішає, він знає, що й до чого на емігрантському кораблі: як роздобути добру койку близько до люка, щоб вхопити трохи свіжого повітря; і він знає Америку, він уже стерпно розмовляє англійською і більше не вважається зеленим новоприбульцем. У Кранцберзі його захоплено величають «американцем». Моосова родина вже там. Родичі виїхали і лишилися в Америці.

Приклад Матіаса Мооса наслідує вся німецька колонія, заснована Йозефом II 1784 року.

1889 року 34-річний Вільгельм Моос, виходець із Кранцберґа, їде із Гамбурґа до Америки.

1892 року пароплавом із Гамбурґа до Нью-Йорка вирушає інший Вільгельм Моос, на рік старший за свого тезку, і не з Кранцберґа, а з сусіднього Самбора.

1892 року Йозеф Моос, 38 років, їде із Кранцберґа у Сполучені Штати. Його супроводжують п'ятеро інших кранцберзців, усі в розквіті літ. В офіційних паперах всі пишуться робітниками, хоч насправді вони землероби. У Кранцберзі немає робітників, щонайбільше – ремісники й наймити. А Мооси з діда-прадіда були селянами.

У квітні 1893 року вісімнадцятирічний Андреас Моос, за професією робітник, вирушає у Новий Світ. Він їде рейсовим пароплавом «Данія» з Гамбурґа до Нью-Йорка. Своїм місцем проживання Андреас Моос вказує не Кранцберґ, а село Озимину, що за милю на південь.

1896 року Марґарета Моос із Кранцберґа, вісімнад-

цяти років, неодружена, виїздить до Америки. Професію не вказала, подорожує сама. Чи в поїзді до Гамбурґа, у порту, на пароплаві «Пруссія» до неї залицяються елегантно вдягнені, красномовні пани із напомадженим волоссям, аби збити дівчину з чесного шляху? Про це нам нічого не відомо.

1900 року 23-річна також неодружена Міхаліна Моос їде із Кранцберґа до Америки.

11 грудня 1904 року 24-річна Кароліна Моос зі своїми двома дочками, трирічною Франціškою і дворічною Юлією, прибуває в Нью-Йорк.

У лютому 1905 року за нею слідом приїжджає п'ятдесятирічна Марґарета Моос разом із трьома дітьми: Анною, сімнадцяти, Йоганном, тринадцяти, та Андреасом, одинадцяти років.

Перших емігрантів із Кранцберґа проводжало півсела: родичі, друзі, знайомі. Всі прощалися зі сльозами на очах. Від'їзд «американців» був великою подією, про яку ще тижнями говорили; пізніше сільчани звикли, що той чи цей їде за океан і через кілька років повертається додому, як і заробітчани з Угорщини чи Пруссії. Еміграція до Америки втратила свій винятковий статус, стала майже буденною подією, на яку в селі більше особливо не зважали.

Протягом менш ніж двадцяти років дванадцять осіб із прізвищем Моос, які були, вочевидь, родичами чи породичалися через шлюби, залишили галицький хутір Кранцберґ і подалися в Америку. Якщо зарахувати сюди Вільгельма Мооса із Самбора і Андреаса Мооса із Озимини, то вийде чотирнадцять. До того ж списки пасажирів аж ніяк не були повними. Також існує імовірність, що того чи того Мооса записали як Мосса, як це сталося з Матіасом Моосом у 1891 році; можливо також, що кровопускання, яке пережила німецька колонія через

еміграцію в Америку, було іще більшим, якщо судити бодай із цього прізвища.

Галицькі німці застерігають, що еміграція принесе негативні наслідки для національної меншини, яка й без того потерпає. Якщо німець продає свою землю в Кранцберзі, то її зазвичай купує поляк. Німці дедалі більше остерігаються, що їх можуть витіснити, а страхи своєю чергою підживлюють еміграцію. Пастор німецької євангелістської громади Станіслау (польською – Станіславов, українською – Станіславів) Теодор Цьоклер, один із видатних галицьких німців, вбачає у зростанні польського націоналізму важливу причину того, що німці дедалі більше готові покидати свою батьківщину на Сході:

«Що більшим ставав тиск з польського боку без відповідного опору німецьких кіл, то більше ті, хто любили свою німецьку приналежність, відчували утиск, постійну гіркоту. Це сприяло еміграції».

Матіас Моос щоразу повертався у Кранцберг. Він їздив у Сполучені Штати, щоб заробити там пару доларів і допомогти своїй сім'ї, як він висловився 21 грудня 1889 року на судовому процесі у Вадовіце. Ким він працював у Америці, ми не знаємо. Інші залишилися за океаном, осіли там, про що свідчать переїзди матерів і дітей – їхні чоловіки покликали їх до себе. Американські галицькі німці надсилають додому гроші, час від часу фотографії, здебільшого студійні знімки на твердому картоні: чоловіки у костюмах, білих сорочках із високими комірцями, з облич видно, що цей одяг – святковий, незвичний і незручний. Іноді трапляються й світлини зі святкових нагод: чоловіки без піджаків, лиш у самих сорочках у пивному садку, з піднятими кухлями, жінки у сукнях із тафти й шовку, діти охайно вмиті, – аби показати тим, хто лишився вдома, що у них усе добре і як вони розбагатіли у своїй новій батьківщині.

Джонстаунівське жахіття

З чотирьох словаків, які в березні 1888 року втрапили у руки жандармів у Старих Ставах біля Освенціма, а згодом, вочевидь, не без допомоги Симона Герца втекли і змогли продовжити свою подорож до Америки, ніхто не сидить у Вадовіце на лаві для свідків. Вони всі у Сполучених Штатах – і, можливо, Міхай Поповіч, Пал Поповіч, Матіас Комара та інші зовсім не почуваються потерпілими і говорили б лише хороше про еміграційних агентів?

16 квітня 1888 року вони прибули до Нью-Йорка на рейсовому пароплаві «Ругія» компанії HAPAG і вирушили найкоротшим шляхом до Пенсильванії. Вони добре знають, куди їм треба, адже вони не перші переселенці зі спишського села Брутовце. До них інші вже їздили за океан у пошуках роботи.

Поряд з італійцями та ірландцями у гірничій та промисловій зоні Пенсильванії працює дедалі більше селян та поденників зі Східної Європи. Новоприбульців, переважно неосвічених робітників, які не розмовляють англійською, ставлять на найтяжчу і найнебезпечнішу роботу – на кар'єрах, доменних печах, прокладанні залізничних колій. Тяжкі нещасні випадки – звична річ на шахтах і в молодих галузях промисловості загалом: пожежі у рудниках, обвали штолень і вибухи на плавильних і коксових печах забирають життя безлічі іммігрантів. На прокладанні залізниці керівництво часто не знає імен та прізвищ постраждалих робітників. Тому що їх взяли на роботу через *contractor*, підрядчика, який реєструє їх під номерами і не потребує жодної іншої інформації:

ані прізвищ, ані адрес, ані даних про родичів, здебільшого він і порозумітися з ними не може. Кращі, не такі небезпечні, непогано оплачувані місця з можливістю кар'єрного росту пропонують насамперед тим, хто народився американцем.

Словаків також доправляють у Пенсильванію як дешеву робочу силу, нерідко й для того, щоб використати їх як штрейкбрехерів. У сімдесятих і вісімдесятих роках XIX століття Сполучені Штати переживають справжні трудові війни, запеклі сутички між підприємцями та організованими робітниками, доходить до локаутів і страйків, часто страшенно затятих, із застосуванням сили з обох боків. Власники заводів приставляють до штрейкбрехерів, яких робітники зневажливо називають *scabs*, короста, озброєні захисні загони і навіть армію. Особливо погану славу здобуло «Національне детективне агентство Пінкертона». Воно відправляє уніформованих, важко озброєних наглядачів на підприємства, де назрівають заворушення; робітники відповідають захопленням будівель, замахами на життя і вибухівкою.

Конфлікт досягає точки кипіння у легендарній бійці під час Гомстедського страйку у червні 1892 року. У Гомстеді, Пенсильванія, відбувається найзапекліша сутичка між робітничими організаціями та керівництвом металургійної компанії *Carnegie Steelworks*. Ідеться про урізання зарплат, проти чого люто борються кваліфіковані робітники, які належать до бойової «Об'єднаної профспілки робітників металургійної промисловості». Керівництво заводу привозить штрейкбрехерів і розміщує їх у містечку за сім миль на південний схід від Піттсбурґа, навколо заводу зводять високий паркан; робітники організовуються за прикладом військових і виставляють озброєні страйкпости. Зрештою дирекція кличе на допомогу пінкертонів. Триста наглядачів намагаються під

покровом ранішніх сутінків на річкових баржах непомітно пробратися в місто, проте їх викривають і обстрілюють з берега, вступає легка артилерія, з обох сторін є загиблі. Робітникам вдається відкинути пінкертонів, однак через три дні бунтарське місто захоплює Національна гвардія, викликана металургійним магнатом Ендрю Карнегі.

Словаки, які потоком прибувають у Пенсильванію, переважно селянського походження і, передусім у ці перші роки, не розуміють бойовий робітничий рух чи й виступають проти нього. Вони беруться за будь-яку запропоновану роботу – до революції їм діла немає. Попри це їм доводиться постійно боятися за свої місця: якщо економічне становище погіршиться, замовлень поменшає, і вони разом із чорними першими опиняться на вулиці.

Міхай Поповіч і його компаньйони знаходять роботу у Джонстауні, штат Пенсильванія, за сімдесят миль на схід від Піттсбурґа. В цій місцевості великі поклади вугілля, залізної руди і вапняку – ідеальні передумови для виробництва заліза і сталі. У місті, заснованому 1800 року виходцем з Німеччини, працює багато великих заводів, передусім металургійна компанія *Cambria Iron Works*, пізніше перейменована на *Cambria Steel Company* і зрештою поглинута гігантом *Bethlehem Steel Corporation*.

Своїм стрімким розвитком Джонстаун завдячує металургійній промисловості, а з нею і східноєвропейським іммігрантам. У 1870-ті роки містечко на річці Конемо стає найважливішим металургійним центром у Сполучених Штатах. *Cambria Iron* веде перед у виробництві залізничних колій. На заводі *Gautier Works* виробляють плуги та іншу сталеву та металеву продукцію, передовсім колючий дріт для сільського господарства. Тваринницькі ферми на Середньому Заході потребують незліченну кількість колючого дроту, щоб обгородити

свої величезні володіння, перш за все, аби обмежити доступ до пасовищ великим стадам бізонів, які мігрують преріями. Це створює у Джонстауні робочі місця.

Частина робітників *Cambria Iron Works* проживає у власному кварталі, Камбрія-Сіті: кілька довгих вулиць, сполучених за принципом шахівниці, із облупленими дерев'яними халупами, втиснуті між річкою Конемо і коліями Пенсильванської залізниці; завод стоїть одразу за річкою.

Чоловіки із Брутовце мають куди податися у Камбрія-Сіті: вони зупиняються у Йозефа Комари, брата другої дружини Міхая Поповіча Анни. Комара переїхав до Джонстауна кілька років тому, однак не працює на металургійному заводі, а створив свій бізнес – тримає салун, тобто кнайпу, і здає робітникам житло в оренду. Комара – заповзятливий і діловий чоловік. 1887 року за тисячу доларів він викупив в одного німецького емігранта будинок на Честнат-стріт у Камбрія-Сіті, в якому почав селити земляків. Можливо, Міхай Поповіч і його супутники попервах мешкають саме в будинку Комари.

Можна сказати, їм пощастило – мають на чужині хоч якусь підтримку: Йозеф Комара вважає за необхідне підставити плече людям зі свого рідного села. Міхай Поповіч – його шваґро, Матіас і Якоб Комари, Міхаєві компаньйони, – його близькі родичі. Однак новоприбулим все одно непросто адаптуватися у Камбрія-Сіті. Тут усе незвичне, інакше, ніж удома. Вони живуть як *boarder*, пансіонери, у вузьких, задушливих приміщеннях, по п'ять-шість осіб в одній кімнаті, переважно чоловічим товариством – більшість робітників неодружені або залишили жінок удома. Отже, спілкування тут досить грубе, кнайпи, розміщені між заводом і поселенням, процвітають. Дерев'яні будинки робітників тісно тулять-ся один до одного, немощені дороги чорні від кіптяви й

вугільного пилу, густі звої диму від металургійного заводу неподалік затуляють небо, під час дощу все потопає в болоті. Туалети – звичайні дірки в підлозі у порожніх, продувних сараях, напнутих над вигрібними ямами без стоку; неподалік викопано криниці. Це суворе, нездорове життя. Дитяча смертність у робітничих кварталах висока, як і в Галичині; згідно з тодішнім дослідженням, у робітничих, заселених східними європейцями, кварталах промислових зон Пенсильванії помирає кожна третя дитина віком до двох років – причиною смерті часто вказують «виснаження, викликане недостатнім харчуванням».

Умови життя у Брутовце були невибагливими, навіть примітивними, однак у порівнянні із тими, які чекають на селян у Камбрія-Сіті, вони здаються майже райськими. Такою Америку Міхай Поповіч і його друзі собі не уявляли.

Однак вони зносять усе без нарікань і скарг: виснажливу небезпечну роботу, палючу спеку біля доменної печі, їдкий чад, довгий робочий день, переповнені помешкання, труднощі у порозумінні із несловацьким оточенням, цілковите неприйняття зусібіч. Місцеві американці вбачають у них підозрілих іноземців, із чужою мовою і нетиповими звичаями. Небажані чужинці. Це вони відчувають на своїй шкірі. Місцеві прозивають чужих найманців *bohunks* або *hunkies* (від слів *bohemian*, цигани, та *hungarian*, угорці) – зневажливими сленговими словечками, якими називають усіх скопом – русинів, словаків, поляків, чехів, угорців, тобто всіх, хто приїхав зі Східної Європи і не привіз із собою нічого, крім волі до тяжкої праці.

Селяни з Брутовце смиренно терплять. Вони приїхали сюди, щоб заробити, – середня зарплата некваліфікованого робітника становить один долар за день.

Спочатку їм здається, що це багато, однак треба платити за ночівлю і харчі, окремо за білизну, час від часу їм потрібні нові куртки, штани і черевики, *Cambria Iron Works* робочого одягу не видає. Проте у них таки виходить відкладати дещицю грошей і відправляти додому, хоча це зовсім непросто. Банківська справа ще нерозвинута, та й словацькі робітники ніколи не мали справ із банком. Свої накопичення вони зберігають, як ведеться у селі, коли випадає відкласти якусь копійчину, – тримають під солом'яним матрацом чи в якійсь іншій простій схованці. А коли хочуть надіслати свої кілька доларів до Брутовце, то йдуть не на пошту, в банк або до *American Express Company*, що має у Джонстауні свій філіал, а до знайомого, який їде додому, чи до так званого таємного банкіра. Ними часто є переселенці, які вже тривалий час живуть в Америці і допетрали, що гроші можна здобувати не тільки чесною працею, але й дилерськими ґешефтами, всіляким посередництвом – привозити найманих працівників чи організовувати їм робочі місця, бути маклерами нерухомості та земельних ділянок, торговцями і, власне, банкірами, якщо знайдеться такий, хто довірить їм свої гірко зароблені грошенята. Сфера нова, тому в ній немає усталених правил. Часто до неї вдаються власники салунів, які додатково промишляють таємним банкірством. Проте Йозеф Комара тримається подалі від таких ділків, він має гарну репутацію.

Словаки – не єдині, хто охочіше передає свої долари додому з оказією або через таємного банкіра, ніж через *American Express*. Так чинять поляки, русини, росіяни й румуни, хоча часто-густо трапляється так, що гроші осідають десь у темних закутках, розтрачуються чи дивним чином губляться; якщо відправник неправильно вказав адресу, то грошам каюк, як кажуть банкіри. Проте робітники більше довіряють корчмареві, в якого час від часу

п'ють пиво, особливо якщо він ще й розмовляє однією з ними мовою і ходить у ту саму церкву, аніж установі, в якій до них ставляться зверхньо тільки тому, що вони не носять краваток і заледве можуть стулити кілька слів іноземною мовою.

Із необізнаності іммігрантів користаються всілякі ненадійні посередники, в Камбрія-Сіті таких кілька. Коли у суботу виплачують зарплатню, сумнівні типи вже тиняються перед заводом, пропонуючи свої послуги. Як і еміграційні агенти в Галичині, вони використовують заохочувальні подарунки: польський клієнт отримує дешевий молитовник – на одній сторінці псалом, на іншій – анонс; словакам дістаються яскраві настінні календарі з побожними висловами.

Одного дня Матіас Комара випадково дізнається, що «банкір», який узявся доправити його гроші додому, запропонував чехові, з яким Матіас працює разом, вигідніший курс обміну, ніж йому, і це його страшенно розлютило. Коли він надсилає десять доларів, його дружина Марія отримує в гульденах менше, ніж дружина чеха, якій чоловік переказує таку саму суму через того самого посередника. Русинам дають іще гірший курс – навіть в обдурюванні бідних і неосвічених існує своя ієрархія. Така практика діє скрізь і всюди. Ніхто не чув про фіксовані курси обміну валюти, що відкриває широкі можливості для шахраїв та аферистів.

Двічі на рік словаки традиційно надсилають додому додаткові гроші, листом, перед Різдвом і Великоднем. Це ще один ризик, адже вкладені банкноти можуть дивовижним чином зникнути. Конверт приходить акуратний, заклеєний, тільки грошей у ньому немає. Це тривало, аж допоки Міхаєва дружина нарешті не переказала йому через знайомого, щоб більше не надсилав гроші у листах.

Про великий судовий процес у Вадовіце словаки із Джонстауна не знають: вони не розмовляють англійською й не вміють читати, а навіть якби й уміли, то місцева газета *Cambria Freeman* пише здебільшого лише про місцеві події, наприклад, що Стара Пет, кобила Джона Овенса, померла у віці 35 років – вона була найстаршою кобилицею у містечку Ебенсбруґ; що Лулу Їнґлінґ, заповзятливу дівчину із *Cambria County*, детективи Келлі і Рілі спіймали у *Smoky City* [6], коли вона в одній крамниці пакувала товар у принесену з собою валізу, щоб дати драла, не заплативши; або що Вільяма Едвардса, чорношкірого, кинули у в'язницю містечка Нантиґло за те, що він під дією алкоголю влаштував жахливу стрілянину у барі Досса Кемера, під час якої, на щастя, ніхто не постраждав. Ані згадки про демонічну аферу Симона Герца, жодного слова про Вадовіце чи Освенцім – місто металургів не цікавиться подіями в Європі, воно має інші клопоти.

У травні 1889 року Джонстаун спіткала катастрофа величезного масштабу. За чотирнадцять миль на північ від міста є штучне озеро Коннема-Лейк, утворене високою греблею. Ним володіє мисливський і рибальський клуб для сильних світу цього, приміром, його членом є металургійний король Ендрю Карнеґі, один із найбагатших людей планети. Заможні мисливці і рибалки дбають перш за все про свої розваги і мало переймаються станом дамби, яку описують як занедбану і всю в дірках. 31 травня 1889 року після тривалих дощів і сильної бурі занехаяну греблю прорвало, і гігантський потік ринув на Джонстаун. 1600 будинків зруйновано водою, лише у Камбрія-Сіті восьмиметрова хвиля знесла дві третини будинків, серед них і хату Йозефа Комари на

[6] *Smoky City* (Задимлене місто) – так називають Піттсбурґ через значне забруднення повітря внаслідок діяльності підприємств металургійної галузі. – *Прим. ред.*

ECONOMY
CUT
DRUG STORE
PATENT MEDICINES
ELASTIC GOODS
TOBACCO
RESTAURA

Честнат-стріт. 2 209 осіб загинуло у воді та від пожеж, які виникли внаслідок катастрофи, тіла змило аж до Цинциннаті, останні знайдуть у далекій, важко доступній місцевості лише 1911 року. 750 жертв не вдалося ідентифікувати, їх ховають у безіменних могилах, серед них багато іммігрантів, які недавно прибули в Америку і не мають родин.

Коли у спустошеному Джонстауні доходить до мародерства, розгнівана громадськість звинувачує іноземців, які тут працюють, передусім угорців, до яких зараховують і словаків – вони належать до найбідніших із бідних і стають ідеальними цапами-відбувайлами. Обурена спільнота угорців Сполучених Штатів вимагає залучити слідчу комісію, яка доходить висновку, що угорські й словацькі робітники до пограбувань не причетні, «вони загалом є дуже пристойним класом людей».

Чи перебували Міхай Поповіч і його супутники у Камбрія-Сіті на момент нещастя – невідомо, в кожному разі, ніхто з них, здається, не загинув у «Джонстаунівському жахітті», як прозвали велику повінь.

Міхай Поповіч затримується в Америці ненадовго. Можливо, його покликали додому, до господарства, бо ж дружина лишилася сама із цілою купою дітей; може, джонстаунівська трагедія зміцнила його рішучість повернутися у Спиш. Десь у 1890 році він повертається додому, у Штатах він пробув лише два роки. У квітні 1891 року у нього в Брутовце народжується син, якого назвали Філіпус, Філіп.

Однак американська лихоманка заразила родину. З одинадцятьох Міхаєвих дітей щонайменше шестеро їдуть до Америки, хоча б на якийсь час, усі спочатку прямують у Джонстаун, Пенсильванія, тут у них родичі і друзі. Пізніше деякі переїжджають до Янґстауна, Огайо, також

центру металургійної промисловості. Початок цьому поклав найстарший син Міхая від першого шлюбу, Томас, у 1898 чи 1899 році. Однак він їде не сам, а з дружиною Листиною і дочкою. Часи змінилися, Америка більше не здається такою далекою і чужою, люди із Брутовце тепер почуваються у Джонстауні, як удома: тут є словацькі кнайпи, словацькі магазини, словацький м'ясник, багато хто розмовляє на домашньому діалекті. 1891 року у Камбрія-Сіті виникає словацька церковна громада, парафія Св. Стефана, першу церкву будують із дерева, як і більшість житлових будинків. Того ж року засновано Перший католицький музичний гурт словаків, капела грає на процесіях і святах, як у Брутовце.

У переписі населення США від 1900 року ми знаходимо сім'ю Поповічів у Камбрія-Сіті, Джонстаун, за адресою Честнат-стріт, 403. Томаса записано як *head*, голову сім'ї. Одноповерхову дерев'яну хату із літньою кухнею і хлівчиком на подвір'ї він орендує у свого дядька Йозефа Комари. Той відбудував хату на місці тієї, яку забрала повінь, ще й прикупив дві інші, одну одразу за цією, що на Честнат-стріт: Бральєр-плейс, 403. Цей будинок він також здає робітникам. Йозеф Комара – важлива людина у словацькій громаді: він довів, що тяжкою, чесною працею іммігрант може-таки чогось досягнути.

Щоб покращити свої фінанси, Томас Попович і його жінка Листина прийняли п'ятьох пансіонерів, країною свого походження ті називають Угорщину, однак з їхніх прізвищ видно, що це словаки. Серед *boarders*, пансіонерів, вказано також такого собі Блазіуса Поповіча, можливо, далекого родича. Щоби покращити раціон і зменшити навантаження на бюджет, Листина, як і колись удома, вирощує за хатою овочі: капусту, цибулю, петрушку, моркву. Вона готує для чоловіків, пере, латає і шиє, прибирає, доглядає за дочкою – працює ще більше,

ніж у Брутовце. Харчі вона бере в кредит у крамниці на розі. Пансіонери платять за постій раз на чотирнадцять днів, іноді не без скандалів.

Вони – прості робітники в *Cambria Iron Company*, на доменних печах та в інших місцях, які працюють цілодобово. Робота позмінна: два тижні нічної по чотирнадцять годин, а потім два тижні денної по десять, в інших цехах зміни коротші, однак там немає словаків. Згідно з переписом 1900 року, Томас Поповіч і його пансіонери не вміють читати-писати і не розмовляють англійською, як і багато їхніх сусідів на Честнат-стріт. Вони складають тісно згуртовану словацьку громаду. Своїм місцем роботи вони називають доменні печі, металургійні та сталеплавильні заводи, вугільні шахти. Зі спишських селян і землеробів вони перетворилися на американських сталеварів і гірняків.

У переписі населення США від 1910 року Томас Поповіч все ще зареєстрований у Камбрія-Сіті; у них народилася дочка, і вони переїхали на Бірч-авеню. Томас і далі працює в *Cambria Iron*, однак будинок, у якому вони мешкають, належить їм, пансіонерів не відмічено, а це значить – більше місця, більше комфорту. Він і Листина кажуть, що вже вміють читати, писати і розмовляти англійською. Вони інтегрувалися у нову батьківщину. Історія успіху.

Діти Томаса і Листини ще розмовляють словацькою, онуки – вже ні. Зв'язок із колишньою батьківщиною слабшає, проте ніколи повністю не переривається. Мова забулася, та деякі спогади збереглися – розпливчасті картини села серед лісистих гір, селянське життя, історії про стару батьківщину; пізніші покоління будуть більше цікавитися своїми *roots*, коренями.

Ошуканці та мисливці на селян

Під час судового процесу у Вадовіце неодноразово зазначається, що емігрантів обдурювали і погано поводилися з ними не тільки на Галичині, але й на наступних етапах: у Берліні, Гамбурзі і після прибуття у Сполучені Штати. Коли подорожній купує квиток на корабель в Освенцімі, його запевняють, що ця ціна покриває усі подальші витрати на харчування і житло в порту аж до відбуття судна, що пасажир може ні про що більше не турбуватися, йому забезпечать найкращі умови. По прибуттю в Гамбург з'ясовується, що все це порожні обіцянки, у судноплавній компанії нічого й слухати не хочуть. В окремих випадках виявлється, що навіть придбані в Освенцімі квитки були грубою підробкою.

Адольф Фолькарт, який заробляє малюванням вивісок, із групою інших емігрантів купує у Юліуса Нойманна квитки на пароплав за ціною вісімдесят марок з особи. У Гамбурзі вони довідуються, що Нойманн, замість квитка на корабель, утелющив їм нічого не варті папірці з адресою якоїсь судноплавної компанії, прикрашені малюнком пароплава. Фолькарту і його компаньйонам не залишається нічого іншого, як купити нові квитки.

Голова судового процесу (до Нойманна): «Що Ви скажете про цей обман?»

Нойманн: «Цей свідок – п'яниця, він уже сидів за це у тюрмі».

Фолькарт (розлючено): «Боже праведний, та це ж мерзотний наклеп».

Голова засідання закликає обвинуваченого не вдаватися до образ, такого суд не потерпить за жодних обставин.

Йозеф Лапа із Жабно, маленького містечка на річці Дунаєць, неподалік від Тарнова, у травні 1888 року їде до Америки. Його, як і Матіаса Мооса, перед поїздкою також застерігають від агентів. Тому в Освенцімі він каже «мисливцям», що прямує до Пруссії на сезонну роботу. Однак йому не вірять і тягнуть до «Гамбурзької агенції», де влаштовують обшук. Йому розпорюють одяг і знаходять 92 гульдени 62 крейцери. Незважаючи на умовляння, у Лапи забирають усі гроші до останнього крейцера, натомість дають квиток на корабель до Америки і квитки на потяг до Відня, а звідти до Гамбурґа. З яких причин його відсилають до Гамбурґа таким кружним шляхом, Лапі не повідомляють. Коли він благає агентів лишити йому хоча б трохи грошей на довгу подорож і на прожиття у Відні та Гамбурзі, з нього насміхаються й кажуть, що йому не треба ані копійки, все оплачено наперед. Порожні обіцянки. Вже у Відні Йозеф Лапа змушений продати свій зимовий одяг за один гульден, аби оплатити ночівлю. Під час подорожі він віддає одежину за одежиною, щоб забезпечити свої найнеобхідніші потреби, так що, за його власними свідченнями, до Америки прибуває майже голий.

Лапа перебуває у Сполучених Штатах п'ятнадцять місяців і привозить звідти триста гульденів.

Свідок Ґедальє Фукс із села Монастериська Бучацького повіту 1888 року справді збирається їхати лише до Німеччини, щоб шукати там роботу. Однак і його в Освенцімі примушують купити квиток до Америки, хоч він клянеться й божиться, що навіть не думав емігрувати. Герцові вербувальники залишаються невблаганними

і погрожують арештом, та й гроші, мовляв, він втратить так чи так. Зрештою Фукс припиняє опиратися і в червні 1888 року вирушає на борту пароплава «Моравія» до Нью-Йорка, звідки через кілька місяців повертається назад, якраз вчасно, аби у Вадовіце свідчити як потерпілий.

Ґедальє Фукс повідомляє, що, не кажучи вже про інші напасті, пред від'їздом із Гамбурґа його три дні тримали під замком у нічліжці Луї Фрая. Можливо, агенція таким чином хотіла завадити присилуваному емігранту звернутися до поліції і поскаржитися на насильницьке поводження. За несправедливість і заподіяні йому збитки Фукс вимагає відшкодування у сумі щонайменше трьохсот гульденів.

Пансіонат *Louis Fries & Co.* – один із найбільших у Гамбурзі. Уповноважені інстанції постійно реєструють скарги на тамтешні різноманітні порушення прав та ошукування емігрантів. Фрая не надто тішить, що назва його фірми фігурує в обвинувальному висновку у Вадовіце, про що стає відомо і гамбурзькій владі. Він надсилає усім присяжним однакові листи, в яких запевняє їх у своїй непричетності до справи і скаржиться, що його чесне ім'я очорнили на судовому процесі, внаслідок чого фірма потерпає від великих збитків і дискредитується вся еміграційна справа у портовому місті.

Недобру славу у Гамбурзі мають і так звані «ліцери» – завжди готові допомогти чоловіки, які одразу на вокзалах підстерігають емігрантів, щоби провести їх у начебто особливо зручні й недорогі, насправді ж – за завищеною ціною і брудні помешкання, від власників яких отримують комісійні. У Гамбурзі ніхто й слухати не хоче про те, що квиток на корабель включає харчування і ночівлю аж до відправлення судна. Деякі власники нічліжок правлять з емігрантів неймовірно високі гроші за брудні комірчини й на додачу втелющують їм

дешевий крам, нібито так потрібний у дорозі: бляшаний посуд, подерті матраци і ковдри, спиртівки і дешевий ром як надійний засіб проти морської хвороби – все за цінами, завищеними у кілька разів. Якщо хтось вагається приймати таку доброчинність, його примушують.

Точнісінько так, як в Освенцімі.

Хоч Ґедальє Фукс не хотів їхати до Америки, все ж там він здобув, вочевидь, непоганий досвід, бо навесні 1890 року знову вирушає до Нью-Йорка. Проте цього разу він завбачливо обирає шлях через Бремен.

Ґедальє Фукс із Монастериськ не єдиний, кого проти власної волі «спровадили» за океан. Подібне відбувається і з селянкою-русинкою Серафіною Пласкон. Вона їде до Пруссії, щоб там, як і щороку, найнятися збирати врожай. Згідно з її свідченнями, на вокзалі в Освенцімі її ловлять кілька «зухвалих чолов'яг» і тягнуть в агенцію Герца, де всілякими погрозами змушують купити квиток до Америки за 72 гульдени. У Гамбурзі в неї видурюють ще п'ять гульденів за кухонне начиння. Серафіна їде якимось повільним кораблем «Юніон-Лайн» до Америки, куди вона зовсім не хоче, бо нікого там не знає і не розуміє, що їй там робити. Переїзд триває дев'ятнадцять днів, хоч їй порахували ціну за швидкісний каютний пароплав HAPAG.

У Нью-Йорку Серафіна Пласкон береться за першу-ліпшу роботу і, щойно випадає нагода, повертається назад в Галичину.

Українець Семен Вархолак змушений в Освенцімі взяти квиток на корабель за 85 гульденів. У цю суму, як йому клялися й божилися, входять і всі витрати в Гамбурзі. Однак там йому рахують по сім гульденів за добу у брудній і занедбаній нічліжці. На додачу його змушують купити бляшані миски і прибори, «незамінні у подорожі», за десять гульденів.

У ролі свідка суд також викликав у Вадовіце директора «Гамбурзько-американської акціонерної судноплавної компанії» Альберта Балліна. Однак надзвичайно зайнятий керівник HAPAG навіть і не думає їхати у галицьку глушину і гаяти свій дорогоцінний час у провінційному суді. Де взагалі те Вадовіце? Та все ж він виявляє свою готовність у повітому суді Гамбурґа відповісти на доправлені туди запитання слідчого судді і під присягою дати свідчення під протокол. Їх і зачитують у суді. Баллін роз'яснює, що компанія HAPAG ніколи не стверджувала, буцім у вартість квитка на пароплав, який купує емігрант, входять витрати на харчування і житло в Гамбурзі аж до відправлення судна. «Тільки іноді траплялося, що ми власним коштом утримували бідних емігрантів, які без крейцера за душею опинилися у Гамбурзі, поки їхній корабель не відчалював».

Польський селянин Томаш Рапач із села Рдзавка, що біля Нового Тарґа, сам не їздив до Америки, однак зачитує у суді зворушливого листа свого сина Ігнація, який подорожував у Сполучені Штати через Освенцім. Ігнацій проклинає той день, коли вирішив емігрувати, і просить батька йому пробачити. В Америці, попри обіцянки вербувальників, він зазнав лише злиднів і поневірянь. Ігнацій детально описує, як в Освенцімі його притягли у «єврейську контору», де змусили за квиток на корабель віддати 139 гульденів і тридцять крейцерів. Та в Гамбурзі йому знову доводиться платити, так що він прибуває до Америки без гроша. Там його спіткають найгірші нещастя, і хвала Господу Богу, що він взагалі лишився живим. «Скажи усім, хто хоче їхати до Америки, щоб вони і не думали. Бо тут життя дуже тяжке. Любий мій тату! Кожна часточка мого серця тужить за рідною домівкою. Господи праведний, як би я знову хотів опинитися біля Тебе вдома, аби поцілувати Твою руку».

Чи справді Ігнацій у листі до батька писав про «єврейську контору», чи то польська газета сама від себе втулила її у репортаж про судовий процес? Безсумнівним є те, що бульварна преса не минає жодної нагоди наголосити на єврейському походженні більшості обвинувачуваних еміграційних агентів.

Філемон Федорчак, Йозеф Вілач, Ян Кульчицький, Кальман Гельфер, Якоб Ніжьолек, Матіас Фрідріх, Ян Чєшла, Миколай Малиняк та інші одностайно розповідають, що у Бремені і Гамбурзі їх на кожному кроці дурили і поводилися, як із худобою.

Але простих селян не завжди легко зрозуміти.

Миколай Малиняк, той самий, який в агенції Герца вперше у своєму житті побачив годинник, говорить таким складним українським діалектом, що суд і слухачі не розуміють майже нічого, окрім «дзяндар», тобто жандарм, і голосного, безперервно повторюваного «Гей! Гей!», яким Малиняк закінчує кожне речення. Вперше Малиняк хотів поїхати до Америки у 1884 році, однак тоді його затримали жандарми і відправили назад. Через три роки йому пощастило більше, і він, хоч і обскубаний, таки дістався своєї мети. Він виїхав, тому що не мав власного клаптя землі і не міг вдома знайти роботу.

Симон Герц незворушно слухає скарги і ремствування ошуканого емігранта: «Який ми маємо до того стосунок, що люди робили з ними у Гамбурзі?»

В Америці недосвідчені емігранти, які не знають цієї країни та її звичаїв, мусять постійно бути на сторожі. У порту Нью-Йорка аж кишить від ошуканців, мисливців на селян-утікачів, аферистів усіх видів і калібрів, які спеціалізуються на різних групах і національностях: польських робітниках, українських поселенцях, словацьких селянах, набожних російських і галицьких євреях.

Їх заманюють зворушливими історіями, привабливими пропозиціями, надійними ґешефтами, найкраще оплачуваними робочими місцями; один набивається з дешевим житлом, інший попонує гроші, привезені іммігрантами з дому, обміняти за найвигіднішим курсом. Кожен хоче у новоприбулих, яким і так паморочиться в голові від навали нових вражень, витягнути з кишень останні монети. До того ж у натовпі чигають сутенери і видивляються вродливих дівчат, які подорожують самі.

Вам потрібне житло, моя панночко? Охайне й дешеве.

Шукаєте добре оплачувану роботу няні? Солідно й надійно.

Деякі шахраї, зробивши кар'єру, вже мають власну контору, посередницьку агенцію. Вони дають оголошення у польські, єврейські, українські газети, яких вдоста виходить в Америці, вивішують повідомлення у популярних кнайпах і перед церквами іммігрантів. Однією з таких агенцій у Нью-Йорку керує такий собі містер Парсон. Він влаштовує польських селян на роботу до американських фермерів. Газета *Orzeł Biała*, яка виходить в Америці польською мовою, повідомляє про гіркий досвід наївного польського селянина із містером Парсоном. Щойно прибувши, він підписав у конторі Парсона контракт з одним фермером, згідно з яким має отримувати десять доларів за місяць, а його дружина – вісім. Через три місяці тяжкої праці фермер тицьнув подружжю в руки по три долари і розірвав договір; решта грошей пішла на їжу і нічліг, а також агентові, містеру Парсону, – сказав фермер і показав на двері. Коли обдурені поляки за порадою земляків звертаються до поліції, з'ясовується, що Парсон регулярно укладає такі угоди, за які щоразу отримує свої посередницькі десять доларів, тоді як найняті селяни – майже завжди дулю з маком. Інший польський іммігрант

працював на фермі без оплати цілих п'ять років, отримуючи лише їжу і житло. Фермер переконав простодушного поляка, що буцім у Сполучених Штатах суворо заборонено вимагати платню, навіть якщо перед тим про неї було домовлено; хто порушить цей непохитний американський закон, того негайно вишлють із країни.

У газеті *Orzeł Biała* надруковано листи польських емігрантів до родичів на батьківщині, в одному є настійливе застереження щодо Освенціма:

«Коли поїдеш із дому, одразу оплати дорогу від Жешува до Освенціма і від Освенціма до Гамбурґа. А коли дістанешся до Освенціма, будь обережним, щоби тебе не обманули, тому що там є доста людей, які хочуть витягти гроші з твоєї кишені. Тож не дай собі задурити голову і лишайся при тверезому розумі».

У галицьких газетах є чимало повідомлень про гірку долю польських та українських емігрантів в Америці, а про їхні позитивні враження – майже жодного. У них не знайти ні натяку на розповідь про неймовірний успіх простих людей, які починали із миття посуду, аж раптом з Івана в пана – і стали мільйонерами, немає казочок про золоті гори, про медові та молочні ріки. Натомість із газет можна дедалі частіше прочитати про тяжкі умови життя в Америці, про жалюгідні невдачі, безробіття та експлуатацію, розбиті надії. Реальність справді така похмура, чи за цим стоїть виховна мета? Сумні й невтішні історії мають лякати і застерігати від виїзду тих, хто залишився вдома, і вилікувати їх від еміграційної лихоманки? Якщо і в Америці повсюди панують голод і злидні, то навіщо ж наражатися на знегоди такої далекої подорожі?

Насправді багато повертанців їдуть додому із порожніми руками, без валіз і пакунків, не маючи навіть клунка з одягом – лише те, що на них. У селі це добре помічають і обговорюють, нічого не привезти з Америки

вважається великим соромом. Дехто з емігрантів так більше й не дає про себе знати, зникає у морі безіменних бурлак і волоцюг. Часто жінку, залишену з дітьми і малою господаркою, односельчани співчутливо звуть «американською вдовою», а та й сама не знає, вдова вона чи ні. Може, то її чоловік, отой безіменний робітник, який загинув на будівництві Пенсильванської залізниці?

У березні 1889 року у потязі з голландського міста Генґело до Бентгайма у провінції Ганновер знайдено неопізнане тіло. Молодий чоловік приблизно двадцяти років, жахливо худий, у порваному одязі і подертому взутті. Ймовірно, він помер від виснаження, можливо, від голоду. У нього немає при собі документів, лише кілька нічого не вартих дрібничок, серед них молитовник польською мовою, квиток на корабель із Нью-Йорка до Амстердама і квиток на потяг з Амстердама через Ляйпциґ до Освенціма. У молитовнику стоїть ім'я Йозеф Бісак. Можна припустити, що так звати померлого і що він походить із Галичини, звідки саме – встановити неможливо. Невідомого ховають у Бентгаймі в одній із могил для бідних.

Це повідомлення розміщує *Gazeta Lwowska*, на додачу до нього – заклик до можливих родичів зв'язатися із владою у Бентгаймі, якщо хтось претендує на убоге добро померлого.

Проте такі похмурі звістки не в змозі стримати еміграційну повінь. Так само як і численні газетні повідомлення про «судовий процес над еміграційними агентами» не відлякують емігрантів. 29 жовтня 1889 року у Вадовіце проводяться останні приготування до великої події, зал у будівлі польського фізкультурного товариства *Sokół* облаштовують для судового засідання: розставляють лавки, столи і крісла. Того ж таки 29 жовтня поліція в Кракові затримує такого собі Оціаша Мюллера із Соколова.

Соколов – заспане містечко неподалік від Жешува, про яке багато не розкажеш, хіба тільки про те, що в ньому є гарна дерев'яна церква XVIII століття і приблизно 4 000 жителів, десь половина з яких євреї. Мюллер привертає увагу вартових на вокзалі, бо подорожує разом із двома молодими селянами. Селяни, згідно з посвідками, звуться Томаш Срока та Марек Іваніцький, обоє родом із хутора Вола-Зарчицька. Мюллер заявляє, що він торговець кіньми з Америки і їздить по Галичині, аби тут вивчати конярство, однак пред'явити американські документи не може й англійською знає лише кілька слів. Селяни кажуть, що їхній супровідник умовив їх поїхати до Америки, перед подорожжю забрав у них усі гроші, нап'ялив на них куртки і пообіцяв доправити до Гамбурґа і там забезпечити квитками на корабель до Америки. Тож Оціаша Мюллера затримують через підбурювання до еміграції, а Томаша Сроку і Марека Іваніцького *szupasem*, під конвоєм, відправляють назад у рідне село.

У супровідних документах вказано ім'я та прізвище, а також місце народження переміщеної особи, як називають цих людей канцелярською мовою, причину переміщення, місце, звідки його переводять, і зрештою, край, повіт і село, куди його мають доправити. У такий спосіб Сроку та Іваніцького конвоюють з одного місця на інше, поки ті знову не опиняються у Волі-Зарчицькій.

Торгівля людьми

Впродовж усього процесу, який триває чотири тижні, суд у Вадовіце докладає всіх зусиль, аби евакуювати з поля бою вплутаних у скандал високопосадовців. Їх не можна виставляти перед громадськістю, від цього може постраждати репутація держави – а вона в коронній землі Галичина й так не бездоганна. Перш за все, найбільшого захисту потребує голова Бяльського повіту, попри те, що під час процесу стає ясно як день, що він по вуха устряг у злочинну аферу. Найвищий службовець повіту роками активно підтримував працівників «Гамбурзької агенції» і старанно прикривав їх перед своїм начальством у Лемберзі та Відні, за що отримував щедрі винагороди.

У намісництво Лемберґа надходили численні скарги щодо афер в Освенцімі, які щоразу перенаправляли на розгляд до відповідної інстанції – до повітової управи в місті Бяла на чолі із Фьодріхом. І не дивно, що всі скарги наче тануть у повітрі. Фьодріх постійно звітує лемберзькому начальству, що обвинувачення – це частина змови проти агенції Клауснера і Герца, «а саме від осіб, вороже налаштованих до цієї агенції, до яких належать і прусські службовці». Голова повіту виходить із того, що очорнення німецьких сусідів у Лемберзі сприйняли б на ура, адже ослабла Австро-Угорщина із заздрістю й підозрою спостерігає за зростанням німецької моці. Оскільки скарги приходять анонімно, то їх взагалі не варто сприймати серйозно, – щоразу запевняв намісника голова Бяльського повіту.

Наскільки близькими були стосунки між представником державної влади і гамбурзькими агентами в Освенцімі, стає зрозуміло із зачитаних обвинувачем на судовому процесі листів. Так Льовенберґ 17 січня 1888 року пише до Клауснера, що снідав із «Заддіком» – Заддік (в юдаїзмі так називають праведного і мудрого) було прізвисько голови повітової управи. «Між іншим, сніданок мені загалом коштував шість гульденів і сімдесят крейцерів», – педантично додає Льовенберґ.

Захисники знову і знову вимагають від голови судового засідання викликати тимчасово усуненого від службових обов'язків посадовця як свідка. Судовий радник Липка щоразу відхиляє ці запити, вочевидь, слухняно виконуючи наказ із Лемберґа чи Відня, де не раді бачити представника держави замішаним у корупційній афері. Проте гріхи повністю не приховати. Незадовго до завершення процесу голова суду таки піддається тиску і надсилає підозрюваному голові повіту повістку. Однак Фьодріх так і не з'являється на засіданні: одні клянуться, що він уже на Божій дорозі, інші стверджують, що він утік до російської Польщі.

У своїй заключній промові прокурор також посилається на корумпованого посадовця, якому, як і багатьом іншим помічникам, «Гамбурзька агенція» виплачувала місячну зарплату, яку легко можна було знайти у бухгалтерських книгах під шифром «Бяла».

За словами Оґнєвського, кожен знав, що ці гроші були призначені для голови повіту, який фактично отримував зарплату від агенції.

Прокурор Оґнєвський: «Будь-які видатки, будь-яка сплачена обвинувачуваними сума мали своє призначення. Кожен отримував комісійні: починаючи від поліцейського в Бжезінці аж до чергового на найменшій залізничній станції. Ці виплати були налагоджені, як го-

динниковий механізм. Емігранта, навіть на найзабутішій станції в імперії, ловили за барки і негайно відправляли до агенції в Освенцім».

На завершення громадський обвинувач висловлює сподівання, що судовий процес посприяє скороченню еміграції з Галичини і припиненню найогидніших явищ – «торгівлі людьми у прямому значенні цього слова». Більшість емігрантів, які все ще обирають маршрут через Освенцім, походять з Росії чи Румунії.

Судове слухання закривають у лютому 1890 року. Процес, з деякими перервами, протривав чотири місяці. Перш ніж піти на нараду, присяжні слухають Божу службу у парафіяльній церкві Вадовіце і просять у Господа просвітлення – на службу запрошено також суддів, обвинувача, захисників, а також журналістів. У день оголошення вироку тимчасове судове приміщення оточують солдати, мовляв, існує небезпека нападів на обвинувачених. Однак усе проходить спокійно.

Після багатоденних обговорень дванадцять присяжних засідателів 31 із 66 обвинувачених визнають винними, решту відпускають на волю. Судовий радник Липка зачитує вироки: Льовенберґ і Ландарер отримують по чотири з половиною роки ув'язнення, Герц – чотири, Нойманн і Клауснер – по три, інші агенти, серед них Шьонер із Сухої, по два роки, митний інспектор Іваніцький засуджений на півтора.

Під час оголошення присудів Симон Герц ридає рид-ма, інші слухають мовчки.

Вже через рік більшості із засуджених, серед них Клауснеру і Герцу, термін ув'язнення милостиво скорочують.

Сподівання галицької влади, що «процес над монстрами», який тижнями і місяцями не сходив зі шпальт, може відбити у людей охоту до еміграції, виявляються

марними. Еміграція з Галичини триває й далі в не меншому обсязі, судовий процес і вироки кільком десяткам агентів та їхніх поплічників не можуть змінити її причин.

Роздрібнення малих господарств прогресує, і це штовхає все більше селян у руки ненадійних сільських банкірів, до лихварів і здирницьких позикових кас, де вони позичають гроші під наступний урожай, так що після жнив їм майже не залишається на прожиття, не кажучи вже про необхідні інвестиції у сільське господарство. Стає звичним, що змучені нестачею грошей селяни все, що мають, несуть до лихваря, шинкаря чи багатого сусіда: худобу, збіжжя, чоботи, кожухи, прикраси (особливо улюблені серед галицьких селянок коралі зі скла, бурштину, рідше – справжні), домоткане полотно, льон, серпи, коси, навіть плуг. З усього – в буквальному сенсі – роблять гроші. Пересічний лихварський процент становить від одного до двох крейцерів за гульден на тиждень. Якщо селянин не може сплачувати вчасно, а це трапляється нерідко, то втрачає заставу. Тоді боржник мусить відкуповувати у позичальника свою часто незамінну для нього річ – серпи, необхідні для жнив, чи худобу, що, звісно, заганяє його у ще більші борги. Лихвар тим часом може позичати будь-кому предмети застави, так що поки боржник знаходить гроші, аби викупити свій кожух, пару чобіт чи плуг, то отримує їх назад уже поношеними, за що йому ніхто не відшкодовує. Убогий завжди платить більше.

Дрібні селяни, яких називають ще напівселянами, на відміну від великих селян, котрі мають двадцять-тридцять морґів землі, обробляють свою і без того неродючу землю в екстенсивний спосіб, що, безумовно, знижує урожайність. Якщо селянин не може сплатити борги чи податки, тоді карликове господарство розпродують, через що багато селян змушені емігрувати. Їхнє й без того прикре становище погіршується через численні

стихійні лиха, повені, гради, нашестя мишей, неврожай, яким бідняки віддані на поталу без найменшої державної підтримки. Село дедалі убожіє, негоди виживають селян із їхньої землі.

Еміграція і надалі лишається гарним бізнесом: кораблі, що курсують до Америки, мають найбільший зиск від пасажирів середньої палуби і водночас від послуг агентів, які вербують емігрантів на Галичині. У вересні 1890 року австрійський намісник у Лемберзі, Казімєж граф Бадені, розсилає циркуляр усім повітовим управам, у якому зазначає, що закордонні агенції, перш за все контора *Fischer & Behmer* у Бремені, останнім часом постійно надсилають листи різноманітним персонам у Галичині, передусім сільським вчителям, із проханням закликати людей до еміграції. За кожну дорослу особу контора обіцяє винагороду в сумі чотирьох гульденів. Намісник нагадує головам повітів про їхній обов'язок активно протидіяти таким ділкам і з «усією суворістю чинного законодавства» застосувати силу проти нелегальних вербувальників.

30 жовтня 1891 року, коли судовий процес у Вадовіце ще на пам'яті, *Kurjer Lwowski* повідомляє про великий успіх комісара поліції Владислава Сволкєна з Кракова у боротьбі проти злочинів еміграційних агентів. У співпраці з іншими службовими установами енергійному комісару вдалося ліквідувати у Кракові банду контрабандистів, серед яких – Марчін Карча і Францішек Зєлінські. Обоє розробили цілу мережу, аби за допомогою добре продуманої системи переправляти через Галичину передусім емігрантів призовного віку: з допомогою багатьох спільників їх проводять з одного місця до іншого чи радше – передають далі, допоки місцеві селяни нелегально переправлять їх через прусську границю. Судячи з прізвищ, усі затримані контрабандисти – поляки, серед них немає жодного єврея.

Гори конячих трупів

Влітку 1889 року Галичину охоплює справжнісінька біблійна посуха. У цілих повітах тижнями не випадає дощ, на полях тріскається земля, вітер носить над полем цілі хмари пилу, зерно засихає на колосках, струмки й криниці пересихають, трава передчасно жовкне і вигорає під палючим сонцем. Від довготривалої посухи потерпають також Східні Бескиди.

Краю загрожує голод.

Засухи на Галичині не рідкість, однак такої катастрофи ніхто не пам'ятає. Як завжди під час спустошливих природних катаклізмів, старі люди стверджують, що такого вони ще ніколи не переживали: ні вони, ні їхні батьки, ані їхні діди, взагалі – ніхто. І в церковних хроніках немає згадки про аж таку кару Божу.

Особливо погано нестача корму позначається на худобі. Вівса, сіна, буряків, картоплі – всього цього бракує селянам. Уже на початку зими багато хто змушений збувати свою худобу, бо закінчується збіжжя. Хліви і стайні стоять порожніми. А грошей, аби придбати сіно й овес, у селян немає, вони також не можуть отримати кредит. Бо як вони мають його сплачувати у такі чорні часи? По селах їздять гендлярі і скуповують у злиденних власників худобу за безцінь. За дужого робочого коня, який зазвичай коштує від п'ятнадцяти до двадцяти гульденів, вони платять два гульдени, кілька місяців пізніше – трохи більше п'ятдесяти крейцерів, а потім лише тридцять. Однак селяни не мають іншого виходу – хай як це не гірко – ніж віддати худобу за безцінь. Чи треба заморити її

голодом? Перші на черзі коні, корови бодай ще трішки дають молока, хоча тієї зими і їх багато здихає з голоду.

Часто маржину ріжуть на місці, на пасовищі за селом. Різник здирає з неї шкуру (гендлярі беруть лише її), а туші лишаються лежати. І так по всьому краю. Іноді торговці ще беруть кістки, щоб здати на млин, де їх перемелють на борошно для виробництва клею і добрива. Порошок із кісток через великий вміст фосфору і калію – це ще й мінеральне добриво, що користується великим попитом. По-сучасному обладнаний млин для кісток є у селищі Клімковка біля Риманова. Він гордо називається «Першим американським паровим млином для кісток».

Торговці – переважно євреї. Так званий єврей-шкуродер добре відомий селянам, бо існував завжди, приходив у село, аби купити шкури забитих тварин: тут коня, там корови чи овече хутро. Але цього разу спалахує поголівний забій худоби. У багатьох місцевостях ідуть під ніж майже всі коні. Застосування знаходять лише шкурам і кісткам, м'ясо ж лишається гнити. Тієї зими на Галичині забивають сотні, тисячі коней, скрізь – на полях, у лісах – з'являються могильники. Кінські цвинтарі існували й раніше, але там закопували здохлих тварин, щоби не розповсюджувались заразні хвороби. Та хто тепер має закопувати ці гори м'яса? Як пишуть газети, бідні створіння часом мусять днями чекати на бійнях, без корму й води, ще й споглядати насильницьку смерть своїх братів по стражданню, доки шкуродер нарешті і їх прикінчить. Різники ніяк не встигають зі своєю роботою.

Між Вербовче і Звинячем, двома подільськими селами, лежить гора із кількох сотень оббілованих конячих туш, які заражають місцевість. Здохлятина приманює вовків, лисиць, борсуків, собак, ворон та інших птахів, але й також цілі стада свиней, які відгодовуються на

відходах. Люди з жахом запитують, чи безпечно потім їсти м'ясо цих тварин.

Неподалік від села Заремба біля Літовищів, у Східних Бескидах, біля угорського кордону, за повідомленням русинської газети «Діло», циган і християнин облаштовують місце для забою коней, куди господарі зганяють тварин з усієї околиці. Шкури і кістки ділки продають євреям. Поблизу хутора Березка на південь від Ліско у лісі є могильник із 200-300 тушами мертвих коней. Швець Мендель Бек на своєму шляху через села щоразу минає те місце: їдкий нестерпний сморід, рої мух, їхні чорні дзизкучі хмари вказують дорогу. А коней і далі приводять до місця забою. Мендель Бек зустрічає чоловіків, які ведуть за повід худих, що аж світяться, шкап, здається, що тварини справді з самих кісток та шкури, вони понуро тюпають за своїми господарями.

Чому Бек повернувся з Америки, ми не знаємо. Можливо, через ностальгію або з туги за спокійним життям у маленькому містечку? З погляду фінансів, це невдале рішення, як не крути, адже тієї голодної зими він ніде вдома не знаходить роботу, а гроші, які привіз з Америки, дуже скоро проїв.

Туші, які Мендель Бек щоразу, йдучи Березкою в пошуку роботи, обходить десятою дорогою, так і валяються цілу зиму: купа скелетів і черепів, від якої навіть у найлютіші морози тхне падлом, що аж дух забиває, справляє гнітюче враження. Куди і як зникає та гора трупів, чи їх нарешті спалюють, а чи, може, закопують – не повідомляє жодна хроніка.

Скільки треба часу, щоб зігнив один кінь? Десять коней? Сотня? Чи влада нарешті усвідомила небезпеку і віддає розпорядження знищити трупи? Чи вона подбала про те, аби зогнилі гори м'яса посипати негашеним вапном, щоб запобігти епідеміям? Взимку ще

півбіди: люті морози перешкоджають найгіршому. Але що буде навесні, коли потеплішає і почнеться відлига?

А що робити селянам без тяглової худоби, без коней, яких вони з горя позбулися? Чим їм орати? Кого запрягати у віз? На Галичині зазвичай не обробляють землю коровами чи волами – це вже наслідок прогресу, який повільно приживається у селах. Хто не має коня, мусить позичати у багатшого сусіда, позику зазвичай відробляють у полі на жнивах. Однак часи такі скрутні, що навіть у більших господарствах ґазди мусять збуватися своїх коней. У деяких селах після тієї зими у стайнях немає жодної коняки.

Якщо всю велику худобу розпродано і забито, то чим тоді навесні селянам удобрювати свої поля?

Бодай для цієї проблеми катастрофа, здавалося, сама пропонує вигідне рішення. Експерти роз'яснюють, що м'ясо забитих коней можна легко переробити на поживний компост. Кінь, за якого селянин у ті голодні часи отримує щонайбільше півгульдена, вартує, якщо перевести на компост, двадцяти гульденів, з огляду на ціну добрива, яке господар таким чином зекономить. Рецепт абсолютно простий: потрібно насипати приблизно тридцятисантиметровий шар землі, на нього накласти такий самий пласт дрібно порубаного кінського м'яса, покрити його десь п'ятисантиметровим шаром свіжо гашеного вапна, а потім знову шар землі – і так доки купа не досягне висоти від одного до одного з чвертю метра. Через три місяці необхідно ретельно перемішати цю купу і трохи згодом щонайменше ще раз повторити процедуру. Ось і готовий добротний компост. Більші кістки, які не розклалися, можна визбирати і продати на млин.

Ідею підхоплюють передусім власники великих земельних наділів, як, наприклад, польський землевласник Авґустинович. Він скуповує за безцінь тисячі коней і на

околиці своїх маєтків у Щежеці, українською Щирець, забиває їх, щоб удобрити свої широкі поля. Однак сніг і мороз грають із ним лихий жарт, бо м'ясо, замерзле на камінь, не змішується з землею, так що, за повідомленнями очевидців, скрізь на полях лежать «справжні гори конячих трупів», їх видно здалеку і чути теж – через каркання тисяч ворон і круків, які над ними кружляють. Особливо небезпечними стають зграї наполовину здичавілих, приваблених здохлятиною собак, «чиє страшне виття заповнює повітря і які накидаються на кожного, хто наважується наблизитися хоч на крок».

Прості селяни зовсім не сприймають цих ідей, бо в селі ніколи й не чули, що із мертвечини можна виробляти цінне добриво. Ґазди та їхні родини потерпають від голоду, як потерпали від голоду їхні діди-прадіди. Тієї зими багато мруть від виснаження чи голодного тифу, який стрімко поширюється, передовсім його жертвами стають діти і старі. Нікому й на гадку не спадає їсти м'ясо вбитих коней. Краще вже най старі й діти вмирають з голоду. Кореспондент *Kurjer Lwowski* після відвідин Яворова із жахом повідомляє про людей, які, мов ті привиди, сновигають по селу, «поки діти лежать бліді, німі й худі, як тріски».

З огляду на зростання масштабів лиха органи влади намагаються призвичаїти сільське населення Галичини до кінського м'яса. У газетних статтях пишуть, що м'ясо молодих коней смакує, як гусяча грудка, до того ж багате на різноманітні корисні речовини. Конятину, сиру чи приготовану, можна зберігати довше, ніж будь-яке інше м'ясо, і в коней менше небезпечних для людини хвороб, ніж у рогатої худоби чи свиней, паразитичних трихінел і ціп'яків у них не виявляли. По селах якась дрібка людей вміє читати. Але й вони нічого не чули про дегустації конятини, які в той самий час за вказівкою влади

організовують у Німеччині, щоби переконати населення у перевагах цього незвичного, однак начебто делікатесного продукту.

На Галичині споживання кінського м'яса не приживається, можливо, через те, що категорично проти цього виступає церква. Заборона конятини приходить разом із навернення до християнства. У язичницькі часи було абсолютно прийнятним забивати і їсти коней, які до цього були робочою худобою чи тваринами для верхової їзди.

Скуповують майже заморених голодом коней, зазвичай, євреї, які з релігійних причин також не вживають конятини. Юдеям дозволяється вживати у їжу лише м'ясо жуйних парнокопитних тварин. Ось що мовиться про це у П'ятій книзі Мойсеєвій Старого Завіту, 14, 4-6: «Оце та худоба, що ви будете їсти: віл, кожне з овець і кожне з кіз, олень, і сарна, і буйвіл, і ланя, і зубр, і антилопа, і жирафа. Кожну з худоби, що має розділені копита та що має копита, роздвоєні розривом, що жує жуйку між худобою, – те будете їсти»[7]. Їсти коней набожним євреям суворо заборонено.

Влаштована коням різанина – йдеться найперше про тих, які пішли під ніж у ту голодну зиму 1889–1890, хоча й поголів'я великої рогатої худоби зазнає тоді чималих втрат – набуває такого розмаху, що намісник у Лемберзі, Казимир граф Бадені, вважає за необхідне втрутитися. Бадені надсилає циркуляр усім головам повітів із наказом покласти край масовому забою худоби. Без коней, пише намісник, не може існувати жодне сільське господарство. Окрім того, скорочення поголів'я коней послаблює обороноздатність краю. Звідки армія отримає необхідну кількість кінного війська, якщо всіх коней буде вирізано? Далі Бадені нагадує усім чиновникам повітів, що держава обіцяє знедоленим селянам

[7] Переклад Біблії Івана Огієнка. – *Прим. ред.*

вигідні кредити; окрім того, із державних солеварень міста Величка галицьким і буковинським селянам має бути доставлено велику кількість безкоштовної кам'яної солі для покращення ситуації з нестачею кормів. Намісник вимагає від місцевих органів влади організувати роздачу державної солі.

Але ж чим допоможе з державної милості роздана сіль, якщо селяни не мають ні сіна, ані вівса, аби годувати маржину? Однією сіллю не визимуєш коня на Галичині. Окрім того, щедро вділена сіль виявляється загіркою, так що корови її не хочуть, а коли якась і полиже державний дарунок, то одразу на цілий тиждень втрачає молоко, скаржаться люди. Врешті-решт селяни самі починають споживати сіль з Величка – аби нею покращити смак свого борщу.

Галицький уряд ледачий і повільний, нерішучі заходи із соціальної допомоги – лише крапля води на розпечений камінь. До багатьох дрібних землеробів, власників типових для коронної землі карликових господарств, допомога приходить запізно.

У своїй біді багато селян продають усе, за що можна отримати гроші: свої хатки, поля і таке-сяке домашнє начиння, – і йдуть на звабливий поклик неофіційних агентів. В Америці навіть коти і пси їдять кращий хліб, ніж самі пани на Галичині, – розповідають їм ті, а газети хай собі скільки хочуть лементують про «Малерику», як зневажливо називають Америку, і тамтешні умови, про емігрантів, які жебраками повертаються додому або ж на зворотному шляху жалюгідно гинуть, і нехай священики ще галасливіше проповідують мужньо триматися рідної домівки і гідно, як побожні християни, нести свій хрест, який кожному дав Господь.

Прості люди не мають жодного уявлення, де та Америка і як туди дістатися. Дехто каже, що туди можна і

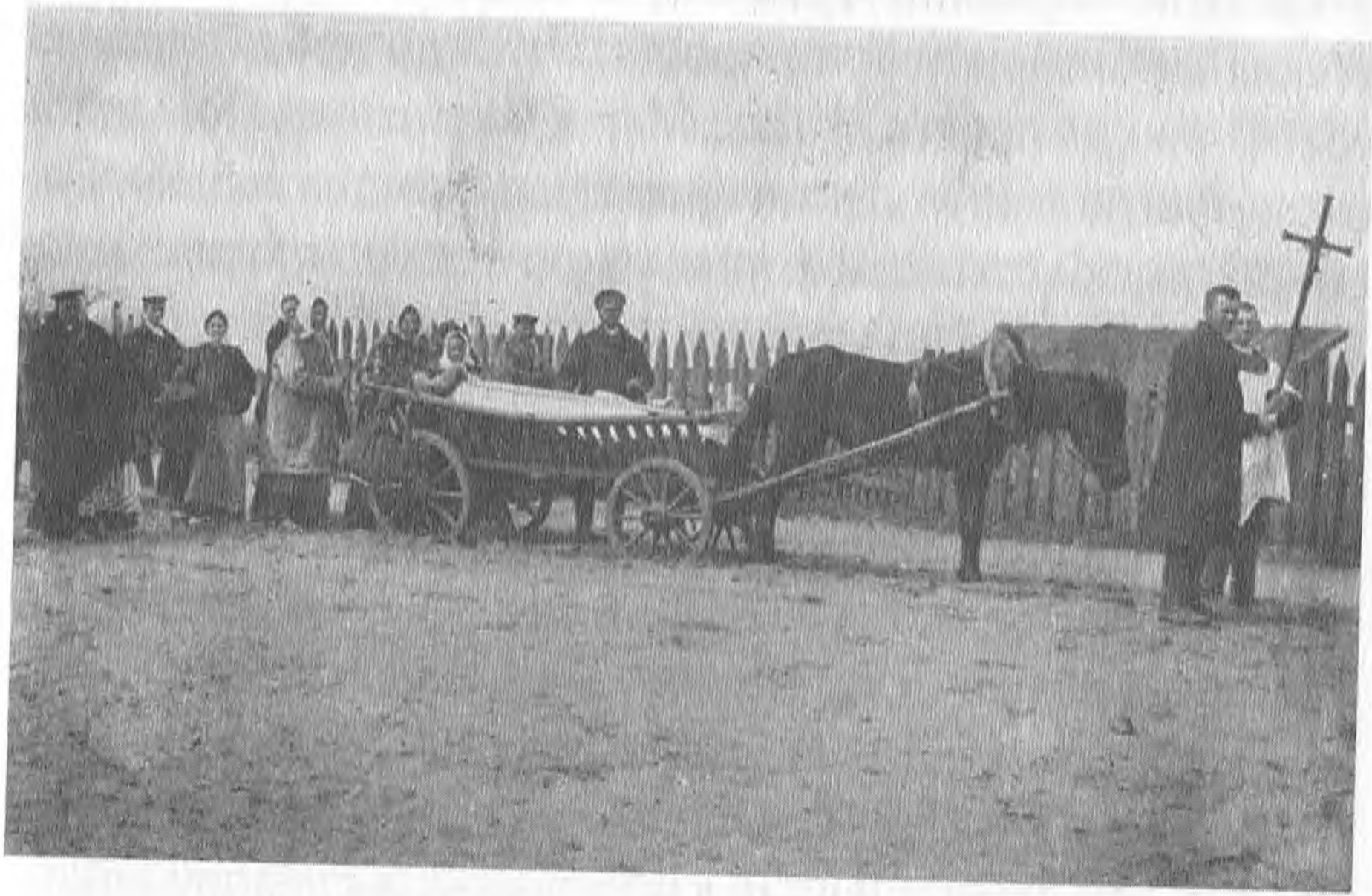

возом доїхати, проте така подорож триватиме кілька місяців і для цього потрібні сильні, витривалі коні, а ще добрий десяток міхів із вівсом, аби тримати тварин в силі. Вербувальники, які ходять селами, звісно, завжди мають для кожного пораду і показують побитим долею селянам фотографії величних кораблів, якими ті можуть поплисти за океан, і обіцяють всі зорі з неба.

На одній зі світлин можна побачити порт великого міста, куди прибувають судна з Європи. На тлі будинків над водою височіє величезна жіноча фігура, заввишки з багатоповерховий будинок, із вінком із променів на голові і факелом у руці, простягнутій до неба. То свята Матір Божа і пречиста Діва Марія, захисниця Польщі, – розказують агенти легковірним селянам, – з відкритими обіймами і ласкавою усмішкою вона запрошує своїх улюблених поляків (і русинів, звісно, теж).

Тікайте звідси геть

5 лютого 1890 року, коли судовий процес у Вадовіце наближається до кінця, останні свідки дали свідчення, прокурор і захисники готують свої заключні промови – на головному вокзалі Кракова заримують сімох чоловіків. Вони одягнені в міське вбрання – дешеві костюми, капелюхи, тонкі пальта, занадто холодні для такої пори року, – і мають із собою клунки й чемодани. Поліцейські на вокзалі одразу підозрюють у них емігрантів, які хочуть проскочити, як звичайні подорожні. На такі трюки правоохоронці мають собачий нюх і після розкриття кримінальних махінацій в Освенцімі виявляють особливу пильність.

Ватажок групи, молодий чоловік, представляється Менделем Беком, шевцем із Ліско. Той самий Мендель Бек, який у травні 1888 року їхав рейсовим пароплавом «Суевія» «Гамбурзько-американської суднoплавної акціонерної компанії» до Нью-Йорка. Його супутники – дрібні українські землероби з околиць міста на Сяні: їхні обпалені на сонці обличчя і руки, зачіски, мова, рухи видають сільське походження, якого не в змозі приховати костюми і капелюхи. На допиті вони зізнаються, що за вказівкою Бека вдягнулися по-міському, аби дорогою до Америки не одразу було видно, що вони з села.

Селяни сказали, що заплатили Беку в Ліско по сімнадцять гульденів, аби він їх провів до Освенціма. Їдуть вони в основному залізницею, коротші відстані долають пішки, у Кракові просто захотіли зробити зупинку. Мендель Бек обіцяв таємно перевести їх через кордон

поблизу Освенціма і на німецькій території, в Мисловіце, знову посадити на поїзд. З Мисловіце вони збиралися їхати до Гамбурґа і купити там квитки на корабель до Америки. Збирався Мендель Бек тільки супроводжувати їх до судна чи хотів також їхати до Америки, – у звіті не згадується. Під час допиту налякані селяни проговорилися, що їхня група насправді складається з восьми осіб, двоє чоловіків ще добираються до Кракова у супроводі Бекового компаньйона, такого собі Ісаака Арома, також уродженця Ліско, за професією кравця. Як і Бек, Аром уже раз побував в Америці.

Менше, ніж за два роки, з емігранта Менделя Бека зробився еміграційний агент, точніше вербувальник, бо ні він, ні його компаньйон не мають концесії від місцевої влади на переправу емігрантів і посередницьку діяльність. Чи вербували вони до еміграції українських селян, з якими Менделя Бека впіймали у Кракові? Чи розписували вони їм високі зарплати у Сполучених Штатах, легке збагачення, доступне кожному, чи переконували залишити все вдома і поїхати за океан? Можливо, цього зовсім не треба було робити, і селяни самі звернулися до Менделя Бека, аби той був їхнім провідником. У Ліско та ближніх селах таких людей, як Бек і Аром, знають усі, їх називають «американцями», бо кожному відомо, що ті повернулися з Америки, гладко виголені і «по-американськи» зодягнені: костюм, коротка куртка, капелюх, черевики, все американське, чим Бек і Аром пишаються, охоче рядяться в це вбрання до єврейської молитовні і на прогулянки по Рінґпляц. І радо розказують про ті краї, про неймовірні речі, багатства, про чудернацьких людей, яких вони бачили в Америці, у Нью-Йорку.

Чи група, з якою його затримують у Кракові, перша, яку Мендель Бек хоче вивезти з країни, а чи він

уже якийсь час займається переправою емігрантів? Чи то його нова професія, а про шевське ремесло він вже й не згадує? Чи за ним уже давно стежить влада?

Про це у звіті ані слова.

Там також немає інформації про те, чи Мендель Бек діє на свій страх і ризик, а чи за чиїмось дорученням – якогось більшого галицького агента чи одного з гамбурзьких експедиторів, від якого він отримує гроші «за голову» кожного відправленого емігранта.

Тим не менше, цей епізод свідчить, що еміграція з Галичини, попри посилення контролю з боку влади, нітрохи не зменшує обертів. Відправники і неофіційні агенти і далі займаються своєю справою, так, ніби нічого й не трапилося, хоча лемберзький намісник повторно розсилає усім повітовим управам циркуляр із закликом рішуче протистояти всім незаконним діям. Як приклад хитрості та підступності агентів, граф Бадені цитує з листа відомого бременського експедитора Фрідріха Місслера, який знайшли в однієї польської агентки. В ньому Місслер пропонує галицьким та угорським емігрантам начебто цілком надійний маршрут, щоби уникнути суворої інспекції на вокзалі Кракова:

Якщо вони прибудуть поїздом до Подґуже під Краковом, най там виходять і їдуть фіакром до Забежува. Із Забежува знову залізницею до Хелмека. З Хелмека пішки до Явішовіце, це всього кілька кілометрів, там вони знову спокійно зможуть сісти на поїзд до Освенціма.

Мендель Бек вів свою групу через Краків, прямісінько в руки поліцейських, які вартували на вокзалі. Очевидно, що він був не досвідченим провідником, а початківцем, якому ще потрібно було багато вчитися.

Досвідчені провідники емігрантів по-справжньому граються із владою в кота й мишу: щойно викрито один маршрут, вони відразу ж вигадують інший. Експедитор

Моріц Моравец, який працює у Гамбурзі, пропонує галицьким емігрантам особливо складний і витратний шлях, щоб ті без перешкод могли дістатися до міста.

«Купіть собі чорний піджак, абисте виглядали, як шляхтичі, і не їдьте прямо до мене, а через Краків, Пршеров, Прагу, Маґдебурґ; купуйте квитки тільки на певні відрізки дороги, а саме – до Пршерова на швидкісний потяг. Лише з Маґдебурґа Ви можете їхати четвертим класом. Якщо перед Краковом у Вас запитають, куди Ви прямуєте, то кажіть, що до Кракова. А за Краковом відповідайте, що їдете на заробітки до Праги. Як минете Прагу, то можете абсолютно спокійно їхати далі, там паспорт буде зовсім не потрібний».

Поліція скаржиться, що їй бракує персоналу, аби оперативно зупиняти лиходійство агентів, які вже перейшли всі межі дозволеного. Комісар поліції Владислав Сволкєн із Кракова, експерт у боротьбі з контрабандою, нарікає, що деякі вокзали на Галичині через свої архітектурні особливості, численні виходи і підземні переходи, темні закутки якраз ідеально підходять для лихих намірів неофіційних агентів. Щоби, наприклад, дієво контролювати вокзал Лемберґа, потрібен цілий полк поліцейських.

Не завжди метою емігрантів є Сполучені Штати. У розпачі сільське населення вирушає абикуди, лиш подалі від Галичини, геть із голодних сіл. Галицькі німці та русини в дев'яностих роках відкривають для себе Канаду як нову землю обітовану, чиї безлюдні простори лише на те й чекають, поки по них підуть плуги.

Однак до 1895 року лише окремі русини дістаються Канади і то радше випадково. До того часу канадський уряд надає перевагу іммігрантам із Західної Європи і Сполучених Штатів. Вихідці зі Східної й Центральної

Європи, отже, також з Австро-Угорщини, вважаються *undesirable*, небажаними – їх пропускають до країни, і вони навіть отримують землю, однак, на відміну від іммігрантів із західноєвропейських країн, не можуть сподіватися на підтримку з боку уряду. Більшість депутатів у парламенті Оттави голосує проти підтримки еміграції з цих регіонів. Передусім слов'ян сприймають за некультурних, ледачих, вважають такими, які погано асимілюються. Побоюються, що вони створять країні більше проблем, ніж принесуть користі. На галицьких німців, здається, такі упередження не розповсюджуються – ймовірно, у Канаді вважають, що німець є німцем, байдуже, звідки він приїхав.

Перші два українці приїжджають до Канади начебто у 1891 році. Родом вони із села Небилів, що неподалік від повітового містечка Калуш, і звуться Іван Філліпів та Василь Єленяк. Один українсько-канадський історик взяв інтерв'ю у Філліпіва в 1937 році і записав його історію. Отож Філліпів вперше дізнався про Канаду і Сполучені Штати у школі, вчитель розповідав про далекі країни. Другий раз він почув про Канаду, коли сплавляв ліс на річці Ломниці. Один галицький німець, який працював разом із ним, розказував про величезні ліси і безкраї прерії, які немовби було створено для голодних на землю селян. Діти того німця, син і дочка, були в Канаді. Філліпів взяв їхню адресу і написав їм, чи, бува, нема там місця і для нього.

«Я отримав таку відповідь на свій лист: "Лишай ці гори і долини і їдь сюди". – "Так, я приїду", – відписав я».

Отак просто. Філліпіву, 1859 року народження, не треба жодних агентів і провідників, які би переконували його емігрувати і супроводжували до Гамбурґа. Він заповзятливий, сміливий, працьовитий, розумний – і незадоволений своєю долею. Він тримає невелике гос-

подарство, яке дісталося від батьків його дружини, вміє читати й писати і трохи знає німецьку, однак розуміє, що в Небилові йому це ніколи не знадобиться. Він тут так і залишиться бідним селянином, без землі, до того ж приречений, крім свого господарства, горбатитися на лісосплавах чи сезонних роботах, аби прогодувати свою сім'ю.

Він продає пару коней і двійко волів, а коли цього не вистачає, то ще й клапоть землі, щоб купити квиток. Спочатку влада в Калуші створює перешкоди для видачі закордонного паспорта, однак після безкінечних прохань і молінь (і, вірогідно, хабара) Філліпів отримує потрібний документ. За порадою батька він вирішує спочатку поїхати сам у незнаний край, без дружини і трьох дітей, аби роздивитися й побачити, чи зможе там прижитися.

У дорогу вирушають утрьох. Іван Філліпів, Василь Єленяк і Юрко Панішак, шваґер Івана. Їдуть залізницею з Калуша через Стрий і Перемишль до Освенціма, де їх перевіряє поліція: чи в порядку документи і скільки грошей у них із собою. Філліпів має десь понад 140 крон, однак на кордоні мусить пред'явити 150, тож решту позичає у Єленяка. Панішак має замало грошей: його не пропускають далі і садять в Освенцімі на найближчий потяг додому.

Двоє в Гамбурзі 26 вересня піднімаються на борт корабля «Штубенгук» німецької судноплавної компанії (sic!) «Ганза», який має доправити їх до Монреаля, звісно, вони подорожують на середній палубі. Рейс триває 22 дні. Через рік судноплавну компанію «Ганза» продають «Гамбурзько-американській акціонерній судноплавній компанії» (HAPAG), якою керує Альберт Баллін. Однак назва для канадського напрямку лишається.

Тим самим рейсом до Монреаля їде ціла сім'я галицьких німців із євангелістської общини Ляндестрой Калуського повіту: Йоганн і Марія Шаперт, 38 і 32 роки, із чотирма малими дітьми, найстаршій дочці – п'ять.

Можливо, Йоганн Шаперт сплавляв ліс разом з Іваном Філліпівим по бурхливій Ломниці?

У день прибуття Філліпів і Єленяк сідають у Монреалі на потяг і два з половиною дні їдуть через Канаду до Вінніпеґа. Як про це пізніше пише Філліпів, подорож для них не була чимось надзвичайним – можливо, він, згадуючи, прикрашає ту поїздку, а чи річ у тім, що, працюючи на сплаві, він досить далеко мандрував, іноді аж до Одеси. У Вінніпезі вони обживаються, і кожен купує по клаптику землі. Однак Філліпіву там не подобається, тому вони їдуть далі. Канада – велетенська, він хоче розвідати, як ведеться в інших місцях, чи є деінде кращі землі. Їхня наступна зупинка – Альберта.

«Там ми зустріли євреїв з Росії, які нам сказали: "Їдьте до Ґретни, що в Манітобі, недалеко звідти ви знайдете гарну землю"», – розповідає Філліпів десятиліття потому.

Отож вони вирушають до Манітоби, де зустрічають галицьких німців, котрі трохи розмовляють українською. В одного з них вони наймаються на роботу. Філліпів у захопленні від широких можливостей, від родючих нив, лісів, тому вирішує повернутися до Галичини і забрати з собою дружину і чотирьох дітей. На початку 1892 року він знову з'являється в Небилові.

«Люди мене питали, де я був і що бачив. Я розповів їм про Канаду і сказав: "Тікайте. Тікайте звідси геть. Тут ви нічого не маєте. А там є доста вільної землі. Тут ви слуги, а там будете самі собі пани". Але люди були дурні. "Та йой, то так далеко за морем", – казали вони. Одна мати ремствувала і голосила. Вона мала дев'ятеро дітей, але не хотіла нікуди рипатися. Вона воліла заморити їх голодом, але не їхати. Селяни приходили до мене додому, постійно було повно людей, і кожен усе запитував мене: "Де ти був?" Вони не могли зрозуміти, як це

можливо, що за морем є вільна земля, яка не належить нікому, земля, яку можна отримати майже задарма».

На зворотному шляху Філліпів домовляється в Гамбурзі з одним експедитором на ім'я Вольфф постачати йому емігрантів з Небилова і навколишніх сіл, Вольфф обіцяє йому п'ять гульденів за кожну сім'ю. Таким чином, Іван Філліпів, сам того не розуміючи, стає неофіційним вербувальником. У шинку за пивом люди його питають, як виглядає далекий край, що зветься Канадою.

«Я розповідав їм те, що вони хотіли чути. Я казав їм: "Тікайте. Тікайте звідси геть. Тут ви не маєте і клаптя землі, а там її доста"».

Лише у самому Небилові дванадцять сімей вирішують прислухатися до його заклику. Вони продають свою землю, отримують паспорти і вирушають в дорогу. Філліпів допомагає їм з підготовкою і бере за це плату; в Канаді він навчився, що час – це гроші, зрештою люди таки забирають у нього час. А ті ще й вдячні йому за послуги. Ці справи не оминає увагою влада. Намісник у Лемберзі вкотре попереджає відповідні інстанції пильнувати такі інтриги і вчасно й з усією суворістю їм протидіяти.

Жандарм доправляє Філліпіва до Калуша. Там заарештований невинно пред'являє лист гамбурзького агента, в якому йому обіцяно п'ять гульденів за сім'ю. З Калуша Філліпіва відправляють до Станіславова, де він стає перед судом. У своїх спогадах він описує судовий процес, який тривав лише три години.

«Суддя сказав до мене: "Нащо тобі земля? Тобі мало своєї?"

Я відповів: "У нас мало землі".

Суддя вів далі: "Ти підбурюєш людей втікати звідси".

Я йому на те: "Ні, вони самі хочуть податися звідси".

Суддя до мене: "Чому би тобі не припнути язика? Хочеш – їдь сам, а людей не тягни за собою. Ти продавав

людей агентові. А найшляхетніший цісар якраз допоміг тридцятьом родинам повернутися з Аргентини. А ти хочеш, аби цісар ще раз спорожнив кишені, якщо хтось потрапить у біду"».

Івана Філліпіва засуджують на місяць ув'язнення за незаконну еміграційну пропаганду. Після відбуття покарання він не має достатньо грошей, аби поїхати з сім'єю до Канади, тож заключає договір з одним торговцем лісом постачати деревину до Одеси. Разом із помічниками він валить дерева, звозить їх кіньми до Ломниці і сплавляє до Дністра, а звідти в Одесу.

Заповзятий, сміливий чоловік. 1893 року він знову збирається в подорож до Канади. Цього разу з дружиною і чотирма дітьми, наймолодшій дитині – шість місяців. З ними їдуть дві інші сім'ї, також із діточками. Вони не якісь там «американці», які хочуть кілька років попрацювати за кордоном, а потім повернутися назад. Вони хочуть залишитися там назавжди, зробити Канаду своєю новою батьківщиною. В Канаді Філліпів спершу знову об'їжджає місцевість у пошуку доброї орної землі та сприятливих кліматичних умов. Він працює то там, то тут, обдивляється, шукаючи ідеальне місце. У Вінніпезі він купує двох волів, корову, плуг, по кілька мішків борошна, цукру, солі і з цією фермою *en miniature* подорожує залізницею по країні: в Канаді це звично. За перевезення худоби й реманенту Філліпів платить сорок доларів, сам їде безкоштовно. Нарешті він знаходить у селі Стар провінції Альберта гарну місцину, яка йому подобається. Він розбиває там свою ферму, будує хату, всі необхідні господарські приміщення, все з дерева, власними руками. На Галичині він був будівельником, лісорубом і сплавником, тому знає, як обходитися з сокирою і пилкою, а тут будівельної деревини скільки хочеш, тільки рубай та розпилюй.

У наступні роки Філліпів розширює свою ферму, водночас купує і продає землю в Едмонтоні, у Вінніпезі. І разом із кількома земляками тримає українську крамницю, яка, проте, більше приносить їм збитків. Він невтомний, повний ідей і задумів. Успішна історія першопроходця.

У своїх спогадах Філліпів хвалить свободу, яку українці отримують у Канаді, економічну, але також і політичну – у рідній Галичині вони натомість пригноблені. Він в курсі всього, що відбувається на колишній батьківщині: читає газети, пише листи додому, він знає, що діється на Галичині. Після Першої світової війни Галичину стирають із географічних карт, її привласнює щойно утворена Польща. Сподівання русинів, – тепер вони називають себе українцями, – на власну державу розтоптують польські війська.

«На колишній батьківщині недобре. І стає дедалі гірше для наших людей. Нарід каже і газети пишуть, що людей там б'ють, як у часи кріпацтва. Поляки хочуть, аби ми лишалися неписьменними. Молодь, яка тут народилася, не знає цього, однак ті, які родом зі Старої Батьківщини, пригадують, як то було, коли поляки нами командували. Скільки ще часу має таке тривати?»

Пішоходці

Такі чоловіки, як Іван Філліпів, не дадуть собі пропасти, скрізь можуть пробитися, досягти успіху і впоратися з труднощами. Однак багато емігрантів дають безсоромним ділкам себе обдурити й використати, зробити з себе дурнів і звести на манівці. І так не лише в Освенцімі.

В Коломиї судять такого собі Ушера Мошковича, обвинуваченого у заманюванні шістдесяти українських поденників із сіл довкола Коломиї до Румунії. Він обіцяв кожному дванадцять гульденів оплати за місяць і контракт на три місяці. Коли люди під його супроводом перетинають румунський кордон, на них там уже чекають. Добрий десяток озброєних чоловіків оточує наляканих українців і форсованим маршем жене їх у глиб країни, пізніше ніхто не може сказати, куди. Вони лише знають, що опинилися у великому помісті і з ними обходяться, як із рабами: вони мають цілий день гарувати на полях. Вночі їх замикають у хліві, перед яким стоїть озброєна варта. Вони сплять на гнилій соломі і їдять лише кукурудзяну кашу, іноді – водянисту зупу. За таке забезпечення мусять гарувати ще більше. Коли робота на полі закінчується, галичан відправляють додому без оплати, яку, вірогідно, агент уже поклав собі у кишеню.

Після того, як обдурені збирачі врожаю без гроша в кишенях і заледве живі прибиваються додому, вони пишуть скаргу на посередника.

Нашого Мошковича засуджують до трьох місяців арешту.

У квітні 1890 року лемберзькі й краківські газети б'ють на сполох, тому що бідні селяни й найманці з Галичини масово покидають села й організованими групами мандрують пішки до російської Польщі, аби знайти роботу у Варшаві та інших більших містах. Дехто, вочевидь, наймається у варшавських садових господарствах, де радо приймають дешеву робочу силу з Галичини, інші мандрують далі, аж до Литви й Білорусі.

Піші переходи емігрантів, які часто тривають по кілька днів чи навіть тижнів, – не рідкість. Сезонні робітники щороку вирушають в дорогу, зазвичай пішки, зі своїх сіл до Німеччини, Румунії або й Данії, щоби від весни до осені трудитися у великих маєтках, а потім із заощадженими грошима повернутися додому. Якщо діти достатньо дорослі, щоб працювати і заробляти якусь копійку, їх беруть із собою або віддають у найми до багатих селян. Натомість молодшу дітву беруть до себе й годують родичі або знайомі, на що, безумовно, піде частина і так мізерних заробітків.

У Румунії на порубіжжі століть виникає така організована форма еміграції євреїв, як *per pedes,* на своїх двох. У 1899 році далекі регіони охоплює масовий голод, у чому, як завжди, місцева влада звинувачує «єврейських кровопивць». Наслідком цього стають криваві безчинства проти євреїв. В 1899 році місто Ясси, де мешкає найбільша у Молдові єврейська громада, переживає справжній погром. Євреїв виганяють із цілих районів міста. Погром у Яссах і антиєврейські накази влади дають поштовх спонтанній хвилі еміграції, відомій як «вихід евреїв із Румунії», очолений так званими «пішоходцями» – молодими євреями, в основному ремісниками і робітниками (серед них і жінки), які спонтанно об'єднуються у групи, іноді понад сотню осіб, і йдуть пішки у напрям-

ку до Гамбурґа. Вони долають тисячі кілометрів і більше. Під час пішої ходи, що може тривати кілька місяців, вони роздають заздалегідь надруковані «газети», співають пісень і грають маленькі, власноруч написані театральні п'єси, аби покращити свою подорожню касу.

«Піші мандрівники 1899 року відрізняються від попередніх емігрантів, – пише Йозеф Кіссман, історик румунських євреїв. – Людська маса складалася не з бідних, зморених і виснажених мандрівних торговців, а з молодих, здорових людей, здебільшого ремісників і робітників... Те, в який спосіб ці групи зорганізувалися, свідчить про ідеалізм і юнацьку романтику».

З ідеалізмом і романтикою еміграція з Галичини має небагато спільного. Її живлять злидні й біди, і віра, що будь-де життя має бути кращим, ніж удома. В Америці ніч краща, ніж день у Галичині – так тоді говорять.

З Одеси повідомляють, що туди прийшли сотні робітників з Галичини та Угорщини. Буцімто російська чорноморська верф у Миколаєві шукає робітників. Там якраз закладають на стапелі броненосець «Дванадцять апостолів» – старшого брата славнозвісного «Потьомкіна». Проте більшість галичан і словаків із Верхньої Угорщини, які з радістю й надією мігрували до Одеси, повертають додому з порожніми руками: у царській імперії і без них не бракує некваліфікованої робочої сили.

Трапляється, що ранком великий землевласник із жахом зауважує, що всі селяни із сусідніх сіл подалися хто куди: в Америку, Бразилію, Росію, в російську Польщу, Румунію. На носі жнива, а працьовиті «руки» – слуги і челядь, поденники і безземельні селяни – незамінні, хоч мізерно оплачувані помічники, кудись безслідно зникли. Хто має тепер жати пшеницю, копати картоплю, косити й сушити сіно, збирати, молотити, годувати й поїти худобу?

Багаті поміщики б'ють на сполох, закликають владу, жандармів, солдатів, аби ті силою, настромленими багнетами, тримали людей у селах, стерегли кордон, а шановне намісництво в Лемберзі най буде ласкаве дати розпорядження про заборону еміграції. Натомість у Галичину, Броди і Тернополь бредуть юрби збідованих, обдертих селян із російського прикордонного регіону Волині. Через кордон їх переводять контрабандисти. Пунктом призначення вони називають Гамбург. А потім, звісно, Америку. Про Америку в них дуже приблизні уявлення, багато хто знає лише, що вона лежить по той бік океану. Можливо, причину такої хвилі еміграції сільського населення Волині потрібно шукати в тому, що дедалі більше німецьких колоністів переселяються у російську провінцію, де «витісняють корінних селян із їхньої землі і забирають в них роботу», – як застережливо пише одна польська газета, що виходить у Лемберзі. Також на Галичині деякі кола вважають німецьких колоністів загрозою для польської громади, хоча німці оселилися тут уже понад сотню років тому.

«Волинський селянин, у якого німці загарбали землю, відібрали заробітки і спричинили економічний тиск, у цій ситуації лише підставляє вуха оманливим розповідям агента про Америку, де буцім є досхочу землі, великі доходи і таке інше. Привабленний такими перспективами селянин покидає рідну домівку і зазнає великих поневірянь на чужині, перш ніж знайти кавальчик хліба на прожиття. Зрештою багато хто – нахабно, до останньої нитки обібраний агентами, – повертається додому жебраком».

Еміграція до Америки через Освенцім триває так само жваво – як легальна, так і нелегальна. За офіційними даними, у листопаді 1890 року 231 особа перетинає прикордонний пункт Освенцім із наміром дістатися

до Америки. 168 родом з Галичини, 58 – з Угорщини, п'ятеро – з Буковини. Водночас поліція завертає назад з Освенціма 38 осіб, тому що вони не мають із собою достатніх коштів та необхідних документів для подальшої подорожі. Їх відправляють назад у їхні села. Дев'ятьох із них беруть під варту, бо, емігруючи, вони хотіли ухилитися від армії. Скільком емігрантам у той час вдається перейти кордон в Освенцімі чи поблизу нього, на свій страх і ризик чи під наглядом тамтешніх контрабандистів, які беруть за це велику плату, – не знає жодна статистика. Звісно, як і про те, скільки із 231 переселенця поляків, українців, словаків, євреїв. Також статистика реєструє лише австро-угорських громадян, які перетинають кордон, але не росіян і російських євреїв, багато з яких вибирають маршрут до Гамбурґа чи Бремена через Освенцім.

Єврейські емігранти з Росії є втіленням нещасної долі. Вони втікають від нових погромів: на возах, запряжених ледь живими шкапами, нагромаджені убогі рештки їхнього майна, на яких зверху телімбаються діти і старі, багато плентаються через кордон пішки. Згідно з повідомленнями російських газет, бідні неосвічені євреї, як і селяни й землероби, просто надто охоче вірять усім можливим чуткам і обіцянкам. Сюди додається ще й їхній страх за своє життя – погроми стають дедалі брутальнішими, число жертв зростає. Коли Арнольд Вайт, англійський посланець єврейського філантропа Барона Гірша, подорожує Росією, щоби довідатися про взаємовідносини серед єврейського населення і можливості поселення в Аргентині, вже сама новина про його подорож пробуджує фантастичні очікування. Начебто у портових містах Європи на єврейських емігрантів з Росії очікують цілі флоти пароплавів, вистелених пуховими перинами, і на цих кораблях подаватимуть найвишуканіші страви,

жирні курячі бульйони, смажені коропи і фаршировані щуки – делікатеси, про які більшість знає лише з чуток. Реальність менш райдужна. Насправді єврейських емігрантів до Аргентини очікують великі труднощі. Організатори розраховують на єврейських землеробів, проте таких у Росії одиниці. Багато російських євреїв, які виїздять, змушені тижнями чекати в Галичині на подальшу подорож. Бідолашні євреї-втікачі викликають страх і осуд, підживлюють антиєврейські настрої. Від влади з усіх боків вимагають якомога хутчіш позбутися небажаних чужинців, щоб вони не могли асимілюватися з місцевим населенням, вислати їх назад, до Росії чи Німеччини, куди завгодно, лишень подалі за кордон.

Поліція на вокзалі Кракова відтепер видивляється й бідних єврейських емігрантів з Росії. Їх нескладно розпізнати серед маси звичних подорожніх: вони в пошарпаному одязі й налякані, багато хто пережив жахливі події. Над тими, кого затримують без необхідних документів чи коштів для дальшої подорожі, нависає загроза депортації назад до Росії. Представники єврейських комітетів із надання допомоги намагаються запобігти найгіршому. В липні 1891 року до Кракова прибуває німецький письменник, виходець зі східногалицького міста Чортків, Карл Еміль Францос, щоб на місці скласти картину скрутного становища російських євреїв.

У червні 1891 року рабин Абрагам Шнур із Освенціма за дорученням Центрального комітету з підтримки бідних російських євреїв у Берліні організовує у прикордонному місті благодійний комітет, «щоби тих бідних російських емігрантів, які перетинають тутешній кордон, захистити від можливої експлуатації та шахрайств безсовісних судноплавних агентів».

І надалі в Освенцім прибувають партії російських євреїв, яких прусська влада відсилає назад, бо ті не мають

потрібних коштів для подальшої подорожі. Лемберзький намісник у листі до управи міста Бяла висловлює занепокоєння з приводу того, що ці втікачі, більшість із яких без копійки й документів, залишаться на Галичині і стануть тягарем для місцевого населення та добробуту громади, чого за жодних обставин не можна допустити. Біженців без документів і коштів на прожиття негайно треба відправити звідти. І насправді голова повітової управи Бяли повідомляє до Лемберґа, що під час інспекційної подорожі до Освенціма він зустрів там «приблизно п'ятсот російських євреїв з найбідніших верств населення, які перебивалися у бараках і хлівах біля вокзалу північної залізниці. І число цих юдеїв буде, ймовірно, щодня зростати».

Єврейські благодійні комітети що є сили захищають біженців від галицької влади, яка найліпше відразу відіслала б їх назад до Росії. Комітети займаються реєстрацією втікачів, забезпечують їх найнеобхіднішим і якомога швидше відправляють за межі Галичини. Представники благодійних комітетів багато чого навчилися з часів перших потоків біженців, які ринули у Броди в 1881 році: зважаючи на численні труднощі, вони робилять свою справу пречудово, що визнають навіть у Галичині.

Лемберзькі і краківські газети задоволено повідомляють, що російські євреї переправляються через Галичину за рахунок коштів єврейських комітетів: «До цього часу організації чудесно справлялися зі своїм завданням, усі побоювання, що єврейські біженці російського підданства можуть залишитися у нас, виявилися безпідставними».

Єврейським утікачам із Росії в Галичині влаштовують справжні допити: чи направду їхнє життя вдома було під загрозою, чи вони втікали з економічних причин, бажаючи знайти в Америці кращу долю? Як можна було довести, що комусь п'яні «хулігани» вибили шиби

з вікон, винесли весь крам із магазину і погрожували підпалити хату? Як можна комусь, хто живе в безпеці, пояснити, що дружина й діти від страху більше не можуть спати і постійно плачуть?

Лише той, кому щастить потрапити під опіку благодійних комітетів, може сподіватися на подальшу подорож до Німеччини і нарешті до Америки. Багатьох без зволікань і жалю відправляють назад через російський кордон.

Бразильська лихоманка

У декого єврейські втікачі з Росії викликають співчуття, але в більшості – таки відразу і притлумлені страхи. Бо вони чужинці, до того ж – євреї, і приходять жалюгідними й злиденними. А що, якщо вони захочуть залишитися тут, у Галичині, де ми самі потопаємо у злиднях і нестатках, нам що – доведеться ще цих голодранців підгодовувати? Чи не відберуть вони у нас роботу, яку і так годі знайти, бо пристануть на ще мізернішу платню, ніж наші?

Те саме чують емігранти з Галичини, коли їдуть до Німеччини. Їх також рідко зустрічають із розкритими обіймами. Багато буквально животіють, бо витратили всі гроші на дорогу і змушені жебракувати або красти, якщо не хочуть померти з голоду. Групи дивно вбраних людей сунуть вулицями, збираються поблизу вокзалів, чоловіки у смердючих овечих кожухах засмоктаним хутром нагору, жінки замотані у великі хустки. Вони заледве можуть порозумітися з німцями і ніяк не второпають, що написано на табличках: «Не плювати!», «Вода не для пиття!», «Не розпалювати вогонь!». Вони порушують добрі звичаї і традиції вже тим, що їх надто багато, одне це робить їх підозрілими для німців.

У 1890-ті роки на горизонті з'являється новий пункт еміграції, що вабить безмірними статками й багатством: Бразилія. І знову в дорогу рушають цілі села, спочатку до Німеччини, де багато хто й лишається. У Гамбург і Бремен прибувають цілі поїзди «бразильців із Польщі», як німці саркастично називають емігран-

тів. Деякі з них мусять днями, а то й тижнями чекати на транспорт через Атлантику: залізниця і судноплавні компанії теж виявляються неготовими до такого шаленого напливу пасажирів.

Краківський журнал *Nowa Reforma* відсилає кореспондента до Берліна, аби той вів репортажі прямо звідти.

«На Центральному берлінському вокзалі (Лертерському вокзалі) розігруються справжні трагедії Данте, пекло людських злиднів. Перевезення емігрантів схоже на транспортування худоби. Не знаючи мети поїздки, долі, яка на них чекає по той бік океану, чи країн, куди їх привезуть, люди сліпо віддаються в руки найжахливішим шахраям, які перевозять їх, як вантаж, а найбідніших, голодних і замерзлих запихають у вагони четвертого класу. Вагон для худоби здається розкішним купе у порівнянні з тим ущерть заповненим, під стелю напханим людьми, клунками і міхами з усіляким мотлохом вагоном четвертого класу. Люди їдуть одне на одному, на пірамідах із торб і коробок лежать немовлята, кілька запханих у куток дітей голосно рюмсають, бо змерзли й голодні, он прямо на підлозі лежать хворі жінки, а діти сидять зверху на матерях. Тіснява неймовірна, не розбереш, де чиї руки і ноги. І головне: жахливий сморід! І так вони їдуть, як оселедці в діжці, днями і ночами, без перерви і спочинку: куди? Вони самі цього не знають. Чому? Вони не знають – щоб знайти лихо по той бік океану...»

«Американська чума», від якої так наполегливо застерігали противники еміграції, ще не досягла свого піку, а на континент уже насувається нова епідемія – «бразильська лихоманка».

І знову еміграційну чуму розносять агенти. Найважливіші з них працюють на бразильський уряд. Бразилія потребує іммігрантів з Європи, аби заселити людьми далекі пустища, викорчувати лісові хащі і

висушити болота. Спочатку бразильський уряд укладає договори з великими агентами. Один із найвідоміших – бразилець Антоніо да Сільва-Прадо, колишній міністр сільського господарства, який мешкає в Парижі. А ще португалець Хосе Антунес дос Сантос, власник контор у Ліссабоні й Мадриді, звідки він вербує емігрантів не лише по всій Європі, в Італії і Португалії, але й у Східній Європі, передусім у російській Польщі та Галичині.

Більшість східних європейців переправляють до Бразилії кораблями через Бремен і Гамбург, інші шляхи ведуть через Трієст або Ґеную. Горезвісним агентом є італієць Сільвіо Нодарі з Удіне. Разом зі своїм братом Людовіко він їздить по Галичині та Угорщині, користується перевіреним методом – розгалуженою мережею вербувальників, яким дістається винагорода п'ять гульденів за кожного емігранта, за неповнолітніх – половина суми. Брати Нодарі вербують емігрантів для Канади, Аргентини і Техасу, пізніше також і для Бразилії. Вони, за дорученням бразильського уряду, постачають галицьких селян у ті регіони, які через убивчий клімат, епідемії жовтої лихоманки та інші злигодні європейці, зазвичай, оминають.

Дос Сантос, Нодарі і їхні поплічники покладаються на допомогу красномовних вербувальників, завдання яких полягає в тому, аби переконати селян виїхати: місцеві писарчуки отримують срібний годинник на ланцюжку із чудотворною іконкою Матері Божої Ченстоховської на підвісці за роздачу в селі заохочувальних листівок. Послання, в яких змальовано «бразильський рай», завжди починаються із побожних привітань: «Любі брати і сестри у Христі!» чи «Слава Ісусу Христу, що наситив благами голодних!» – аби одразу розвіяти всілякі підозри щодо обману.

У липні 1891 року в Пйотркуві на території російської Польщі за обман і заборонену пропаганду еміграції

судять і визнають винними трьох агентів, які працюють на Дос Сантоса. Вони ходять від села до села і пропонують людям за невелику оплату «записатися» емігрантами і безкоштовно поїхати до Бразилії, де кожна родина має отримати велику ферму. Аби позбавити людей страху перед чужим краєм, про який вони ще ніколи не чули, агенти роздають медальйони з образом Богородиці Діви і написом *Opiekunka Brazylji,* Опікунка Бразилії. Мати Божа – вона ж бо є й заступницею Польщі. Після прибуття, замість дати емігрантам обіцяні ферми, їх відсилають до бразильських землевласників як дешеву робочу силу.

Пізніше, залежно від потреб, іммігрантів вербують окремі бразильські штати. Новоприбульцям обіцяють неймовірні вигоди: мовляв, їм не потрібно платити ані копійки за переїзд, усі витрати покриває держава, вони отримають на руки чималу суму і на додачу, для початку, – добрий клаптик землі із живим інвентарем. На практиці обіцянки виявляються лише порожніми словами. Іммігрантів тимчасово селять в обшарпані халупи, і вони мусять місяцями чекати на розподіл обіцяної землі. Тим часом їх примушують батрачити на тамтешніх плантаторів, а чи на державу, на будівництві доріг, каналів, залізниці. Часто до них ставляться не краще, ніж до рабів, воно й не дивно: у Бразилії рабство скасували тільки у 1888 році. Праця тяжка і шкідлива, люди у незвичному кліматі мруть як мухи. Жовта лихоманка та інші тропічні хвороби косять іммігрантів.

Агентів цікавить лиш те, аби завербувати якомога більше людей і заповнити кораблі. Вони добре знають, як спіймати селян на гачок. Для кожного – свій особливий метод: поляки, українці і євреї – всі отримують історії на свій смак. У польських селах агенти розповідають, що Господь велів справжнім католикам під страхом кари покинути свою країну і вирушити до Бразилії. Польські

землі скоро будуть знищені катастрофами. Земля більше не родитиме, і всі люди, які не пішли на позов Його і залишилися у селах, помруть старшною голодною смертю.

У Кракові поліція затримує цілу групу селян з російської Польщі, бо вони подорожують, не маючи ні копійки. Ті пояснюють, що хочуть до Бразилії, бо вдома їм було сказано, що їхній християнський обов'язок їхати і поширювати справжню віру серед диких людей. Що російський цар отримав з Рима наказ відправити своїх поляків за океан зі святою метою. У Бремені, так було сказано, цар поверне їм усі витрати за дорогу, і, крім того, вони отримають папери на великі наділи землі у Бразилії.

Хто їм таке наговорив?

Та вони напевне й не скажуть, звістка ширилася селами, як вогонь по сухій соломі.

На Галичині агенти ходять по русинських селах і розповідають історії, зворушливі до сліз, про улюбленого кронпринца Рудольфа. Він не наклав на себе руки в Майєрлінґу разом із красунею Марією Вечера, а поїхав до Бразилії, аби заснувати там велику імперію, яку хоче заселити своїми любими русинами. Тож гайда до Бразилії! Новий бразильський цісар Рудольф розкриє обійми їм назустріч, щоб віддячити за їхню вірність і відданість. (Кронпринц Рудольф часто зупинявся на Галичині, його тут дуже любили, передусім українці.) Його батько, цісар у Відні, пообіцяв синові допомогти переправити нових підданих через океан.

Після такого юрби селян і поденників вирушають пішки до сільських управ, аби засвідчити свою готовність до виїзду. «Слава Господу всемогутньому, що не забуває про свій бідний нарід! Ми тут, везіть нас до Бразилії!»

Деякі агенти вбираються у службову уніформу і з барабанами ходять по селах, щоб зачитати «наказ»

кронпринца Рудольфа, за яким селяни негайно мають кидати варене й печене і їхати до Бразилії, де на них чекає рай земний, бо там повсюди ростуть молочні дерева, їх варто лише надрізати, і звідти потече свіже молоко. Тому там немає корів, не треба доїти і чистити хліви. Обтяжливу хатню роботу – прибирання, куховаріння й прання – роблять мавпи, які, звісно, не просять за це платні, хіба що кілька свіжих фруктів, які ростуть прямо перед хатніми дверима. У Бразилії не потрібно сіяти, там одразу можна збирати врожай. Золото там повсюди, куди не ступиш: потрібно лише трохи копнути. Агенти показують враженим людям золоті монети і кажуть, що отримали їх у подарунок від «панів з Бразилії», там цього добра вдосталь.

Еміграційне божевілля розповсюджується. Поселенців прагне і Аргентина, манячи до себе емігрантів з Галичини. Виїжджають цілі села. Із Олеська Золочівського повіту повідомляють, що майже всі жителі сіл Соколівка і Переволочна подалися до Бразилії. Селяни продають господарства, поля і худобу, дехто просто лишає свої бідні хижі стояти пусткою, складає майно і дітей на вози й рушає у дорогу до найближчого вокзалу. Лише кілька старих людей і *matołki*, сільські дурники, лишаються на місці. Організатором бразильської поїздки був такий собі Москалевський, який купив селянам квитки на корабель.

Такий приклад наслідують. З інших місць повідомляють про схожі випадки. Всі хочуть до Бронзилії, Бризолії чи Арантини або ще Аґрипини – селяни не мають зеленого поняття, як називаються країни, куди вони їдуть.

Знову з'являється привид нестачі робочої сили. Поміщики б'ють на сполох, боячись, що за одну ніч можуть втратити дешеву робочу силу; вони оббивають пороги управ і вимагають вилікувати бідних легковірних се-

лян і поденників від «бразильської лихоманки», якщо треба – то силоміць. Місцева влада і справді відмовляє багатьом злиденним селянам, які бажають емігрувати, у наданні необхідних документів для виїзду, а ті тоді звертаються до агентів. Агенти, як завжди, вміють допомогти у скруті. Починається масове використання підроблених паспортів, або ж у продажних чиновників купують справжні паспортні формуляри, писарчуки вправно вписують потрібне ім'я та прізвище, печатка також знаходиться миттю. Ця практика стає такою розповсюдженою, що врешті-решт намісник граф Бадені змушений надіслати всім повітовим підвідомчим установам циркуляр із вимогою повідомити в Лемберґ, скільки паспортів вони видали з 1 січня 1890 року до 31 травня 1892 року і скільки ще у них паспортних формулярів залишилося. Високе начальство дає прочухана підлеглим службовцям, бо ті недбало, а то й узагалі не вели статистику, надалі з них вимагають «суворо стежити за видачею паспортів», щорічно надаючи дані до Лемберґа.

Для бідних селян і найманців, у яких не було грошей на фальшиві документи, хитрі порадники теж мають вихід. Вони переводять людей через російський кордон, втовкмачуючи їм, що добратися звідти до «Розилії», як ще в народі називали Бразилію, – дитяча забавка. Хто народився в сорочці, той через якийсь час повертається назад голодранцем на кпини односельців, які не виїжджали; багато хто гине в далекій Росії – цим шляхом до Бразилії не дістається ніхто. Та все одно еміграційна лихоманка нестримно поширюється далі.

У сільській управі Камйонки люди ні про що інше не говорять, як про безкраї плантації по той бік океану, які їм пообіцяв молодий цісар Бразилії Рудольф. Кожен має отримати необхідні для поїздки гроші, чотири морґи орної землі, пасовища і трохи лісу, а ще дві голови

рогатої худоби і коня. Бідніші селяни, а таких було більшість, біжать до найближчої контори в Дмитрув, аби писарчук вніс їх до списку емігрантів, який він начебто веде. Один селянин, у якого в сім'ї шестеро людей, не знає, що відповісти на запитання, чому хоче їхати до Бразилії, і каже просто: «Інші люди їдуть, то й ми не хочемо пасти задніх: гірших злиднів, ніж тут, уже ніде не може бути».

Омана. У Бразилії на багатьох емігрантів чекають злидні ще гірші, ніж у Галичині. Зневірені переселенці пишуть про жахливі умови життя на новій батьківщині. «Якщо хтось хоче знати, як страждав Спаситель на хресті, той має приїхати в Бразилію, тут він на власній шкірі це відчує».

Тривожні звістки із Південної Америки викликають у польських землях зростаючу тривогу. Газети публікують листи ошуканих емігрантів, пастори говорять у проповідях, що то тяжкий гріх – зрікатися батьківщини, проте еміграційний потік не зупиняється. У листопаді 1890 року польський письменник Адольф Диґасинський, відомий своїми проникливими описами сільського життя, за дорученням газети *Kurjer Warszawski* вирушає до Бразилії, щоби розвідати, що насправді стоїть за тривожними повідомленнями. Дорогою він надсилає до редакції нотатки, які друкуються також і на Галичині. Диґасинський подорожує як звичайний емігрант, спочатку залізницею четвертим класом до Берліна, а звідти далі до Бремена.

У Бремені поблизу вокзалу будь-коли можна зустріти групи польських селян, «з жінками і дітьми», у пошуку ночівлі чи дешевої їжі. Повсюди магазини з вивісками «Бляшаний посуд для емігрантів», де сільському люду за завищеними у кілька разів цінами продають кухлі, ложки, виделки і каструлі, нібито такі необхідні під час подорожі кораблем. Диґасинський інспектує переважно напхані поляками нічліжки – «Для емігранта»,

«Місто Мінден», «Місто Варшава», брудні лігвиська, безбожно переповнені, де люди сплять по троє-четверо на одному ліжку, а то й на підлозі, як оселедці. Проте більшість емігрантів товчуться на старому вокзалі Бремена, що роками стоїть порожнім, там вони можуть переночувати безкоштовно. Легіон мандрівних безхатченків.

«Сумна, надзвичайно сумна картина! Кілька сотень людей лежать у бруді, в який навіть ступити страшно. Скрізь панує невимовний безлад. У напіврозваленій будівлі кишить людьми, які розмовляють по-польськи. Переповнене все, не тільки зали, але й коридори і всі закутки, тому що кожен день поїздами прибувають усе нові люди».

Диґасинський нажаханий умовами, однак знаходить слова похвали для благодійних комітетів: вони забезпечують найбідніших їжею та одягом. 5 листопада 1890 року він пливе на борту «Мюнхена», еміграційного пароплава «Північнонімецького Ллойда», до Бразилії, разом із 2 500 пасажирами середньої палуби: поляками, українцями та євреями. Найслабші помирають уже під час подорожі, перш за все діти. Жодного лікаря на палубі немає. Протягом перших семи днів тіла шістьох дітей і однієї жінки віддають морю. Подорож триває двадцять днів.

У Бразилії Диґасинський знаходить підтвердження найгіршим очікуванням. Більшість іммігрантів не мають найменшого уявлення, куди їх переправляють. Після прибуття у них ніхто не питає, чого вони хочуть: здебільшого їх, проти їхньої волі, відправляють не у землеробські штати, а у так звані кавові. Якщо *fazendeiros*, великі землевласники у штаті Ріу-Ґранді-ду-Сул, потребують робочої сили, туди організовують транспортування польських родин. Там поляків розганяють по обшарпаних халупах і примушують працювати на плантаціях, валити дерева у джунглях, осушувати болотисті місцевості.

Вони благають «посланця» з батьківщини звільнити їх, за будь-яку ціну повернути назад в російську Польщу, в Галичину чи принаймні застерегти тих, хто лишився вдома, щоб вони так легковажно не кидалися у вир бразильської пригоди.

«Жодній людині на цім світі не ведеться гірше, ніж нам: ми тут живемо у найбільших злиднях. Господь Бог немилосердно покарав нас за наші гріхи!» – скаржиться письменнику один польський емігрант про своє лихо.

Також у 1891 році католицький священик і журналіст Зиґмунд Хельницький, редактор однієї варшавської щоденної газети, їде до Бразилії, щоби писати про недолю емігрантів. Хельницький намагається за допомогою пожертв відправити збідовані родини назад на батьківщину. У Галичині, як пишуть у газетах, після повернення нещасних додому розігруються неймовірні сцени: ось змучений парубок кидається до ніг сивого старого, обіймає його коліна і розказує батькові крізь сльози, що Марихна більше не повернеться: вона померла ще під час подорожі; а там на дорозі юрба селян у подертому одязі молиться на колінах і співає перед хрестом із ликом Божої Матері, а один молодий селянин цілує землю і безмежно дякує Богородиці, що вона зволила йому знову побачити батьківщину. «Тепер ми тебе більше ніколи не покинемо. Ми будемо ревно і в поті чола працювати, ставити хрести біля доріг на згадку про те, що ти нас визволила із бразильського рабства».

Polacas

Еміграційні кораблі доправляють до Бразилії та Аргентини ще й дівчат із Галичини. На відміну від своїх земляків, які скніють на середній палубі, вони подорожують комфортабельним першим або другим класом, у супроводі елегантно одягнених панів у шовкових жилетках, дорогому взутті, із блискучими булавками на краватках і у важких золотих перснях. Торговці дівчатами зі свіжим товаром. Вони їздять у Європу двічі-тричі на рік, під різними прізвищами, з фальшивими паспортами, щоб не викликати небажаних підозр – раніше багато хто з них займався цим ремеслом на старому континенті, і ті зв'язки ніколи не обривалися. На зворотному шляху їх супроводжують молоді дівчата, у списку пасажирів вони значаться як дружини чи доньки. Часто дівчата дізнаються, яка доля на них чекає, лише під час подорожі або й навіть після прибуття. Без грошей і документів, без знання мови, одні-однісінькі, вони залишаються на поталу сутенеру.

Проституток із польських земель у Бразилії та Аргентині називають *polacas*, полячками, навіть якщо вони походять з Росії, Румунії чи Угорщини. Жінки, здебільшого єврейки, родом з маленьких штетлів Галичини та Росії, зі злиденних кварталів Лемберґа, Одеси, Варшави, Лодзя, Кракова... Згідно з повідомленнями у газетах, перший корабель з галицькими дівчатами прибув до Бразилії вже у 1867 році, маючи на борту 69 єврейок. Усіх їх примушують до проституції – європейські жінки користуються великим попитом.

Торговці, сутенери і власники борделів теж в основному походять зі Східної Європи. Якщо когось із них заарештовують, що трапляється вкрай рідко, він виправдовується, мовляв, йому було страшенно жаль дівчат, він просто хотів їх звільнити від бід і злиднів та показати дорогу у краще майбутнє. Поліція Бразилії та Аргентини, двох найзначніших латиноамериканських споживачів торгівлі дівчатами, не надто сувора, багато поліцейських охоче погоджуються з фінансовими аргументами й зовсім не від того, аби безкоштовно користатися послугами дівчат.

У 1892 році співзасновник Польської соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії Ігнаци Дашинський, якого австрійська влада посадила за ґрати за бунтівну статтю в газеті, знайомиться у краківській в'язниці з торговцем дівчатами на ім'я Фрідманн: вони якийсь час сидять в одній камері. Фрідманн обурюється щодо знущань влади над соціал-демократами і пропонує Ігнаци викрасти дочку прокурора та продати її у бордель Буенос-Айреса. Дашинський ввічливо відмовляється. Він навіть не знає, чи прокурор взагалі одружений і чи має дочку.

Через кілька років Дашинський, на той час депутат віденського райхсрату, і Фрідманн, який і далі займається своїм ремеслом, зустрічаються знову. Одна австрійська правозахисниця звертається до польського соціаліста із проханням скласти меморандум для конгресу в Манчестері про ганебну торгівлю дівчатами у Галичині. Дашинський згадує про колишнього товариша по камері. Фрідманн приходить на зустріч у супроводі трьох добродіїв у чорних піджаках, білосніжних сорочках із накрохмаленими комірцями. Вони пояснюють Дашинському теорію, етику і практику своєї діяльності, яку називають благодіянням, за яке суспільство ще й має їм дякувати.

«Пане депутате, – каже Фрідманн, – у нас на Галичині таке дурне дівча не завжди має навіть кавалок чорного хліба і мусить ходити у дранті. А якщо я його гарно вимию і скупаю, одягну в коштовності і шовк і відправлю до Буенос-Айреса, то воно там зможе не просто впиватися шампанським, скільки хоче, а п'яніти тільки від його випарів».

Дашинському кортить знати, що він має на увазі під випарами шампанського.

І Фрідманн пояснює: аргентинський уряд за великі гроші найняв англійських інженерів, аби побудувати в горах залізничну колію, і ці інженери час від часу приїздять до Буенос-Айреса, де відпочивають від тяжкої праці і розважаються, що зазвичай закінчується візитом у дорогий бордель. Там вони замовляють, щоб велику ванну налили французьким шампанським, а потім дивляться, як там хлюпаються дівчата і п'яніють не від самого шампанського, а від його випарів.

Через кілька днів після відвідин Ігнаци Дашинського торговець дівчатами раптово помирає. У некролозі пишуть, що він у молоді роки почав свою кар'єру кишеньковим злодієм.

Такий собі Самуель Фрідман – цей пишеться з однією «н» – у квітні 1889 року був заарештований у Кракові як ватажок однієї з банд, що торгувала дівчатами з Росії, Польщі та Галичини і, згідно з повідомленнями краківських газет, доставляла своїх жертв до Америки. Разом із Фрідманом затримали його спільницю на ім'я Анна Кюнстліх. До того Фрідмана роками розшукували різні поліцейські підрозділи Австро-Угорщини та Росії через крадіжки, звідництво та торгівлю дівчатами.

Можна припустити, що Фрідманн і Самуель Фрідман – це одна й та сама особа, але фактично це не доведено.

Насправді доставлені в Бразилію та Аргентину галицькі дівчата рідко опиняються у ваннах, наповнених шампанським. Реальність набагато прозаїчніша. Якщо бідолашні відмовляються виконувати накази свого сутенера, їх ґвалтують і б'ють, щоб зробити покірними. Після прибуття у Бразилію їх тримають у борделі, як рабинь; за їжу і обшарпане помешкання власник борделю здирає таку плату, що вони ніколи не вибираються з боргів.

Вкрай рідко котрійсь із дівчат вдається викупитися і справді зажити в добробуті. Про один такий випадок повідомляє *Kurjer Lwowski* у червні 1890 року. Із хутора Любковце неподалік від Заболотова Снятинського повіту в Східній Галичині від своїх батьків Степана й Марії Маковчук, бідних українських селян, утікає така собі Єлена. В Коломиї вона потрапляє до борделю, звідти її відправляють до Лемберґа, а зрештою вона опиняється в далекій Гавані на Кубі. І знов у будинку розпусти. Як Єлені вдається вирватися з тенет торговця дівчатами, ми не знаємо, в кожному разі в Гавані вона стає власницею борделю і наживає чималих статків. Після своєї ранньої смерті ділова дама залишає 158 000 гульденів. Оскільки Єлена померла бездітною, гроші дістаються її батькові, на той час уже вдівцеві.

Звістка про казковий спадок має вражаючі наслідки. Зі Снятинського повіту за кілька тижнів і місяців потому зникають багато молодих дівчат, які їдуть до Америки, аби там, за прикладом Єлени, легко і просто розбагатіти.

Батькові ж статок блудної дочки не приносить ніякого блага. Він за кілька років розтринькує гроші і доживає свого віку по вуха у боргах, ще бідніший, ніж до того.

Торгівля дівчатами досягає таких масштабів, що в 1890 році торговці і власники борделів в Аргентині та Бразилії вирішують заснувати організацію, яка б залагоджувала конфлікти між окремими торговцями і

підтримувала необхідні контакти з органами влади. Спочатку організація називається «Варшавське товариство взаємної допомоги», хоча багато членів організації родом з Галичини. Її створюють за зразком єврейських організацій самодопомоги, так званих «братств», які працюють як приватні страхові компанії у разі хвороби, безробіття, втрати майна чи підприємства або у випадку смерті (відшкодування похоронних видатків і таке інше). Пізніше організація з головною конторою у Буенос-Айресі й філіалами в Бразилії, Сполучених Штатах, Південній Африці, Індії, Китаї, Польщі змінює свою назву на *Zwi Migdal*. Згідно з поліцейськими даними, лише в Аргентині *Zwi Migdal* нараховує понад чотириста членів, які утримують більш ніж 3 000 борделів.

Власники борделів у Стамбулі також мають свою організацію. Туреччина, поряд із Південною Америкою, є одним із найважливіших ринків міжнародної торгівлі «делікатним товаром».

Процес завжди однаковий. Дівчатам пропонують вигідну роботу за кордоном: куховарками, офіціантками, няньками, компаньйонками. У більших містах справа успішно розвивається завдяки посередницьким агенціям та оголошенням у газетах: «Шукаємо гарну і молоду покоївку». Щоби полегшити торговцям вибір, дівчата мусять, по можливості, надсилати фотографію. Багатьох перевіреним способом вербують прямо на вулиці.

Наприклад, Перлу Сальвер. До неї на площі Рінґпляц у Перемишлі звертається незнайомець. Ввічливий, вишукано одягнений пан представляється Хуне Зільбером, підприємцем, який подорожує у справах. Він шукає куховарку для своєї матері, яка живе у Стамбулі. Спочатку Перла нічого й слухати не хоче, однак чужинець наполегливий, уміє лестити, і коли підносить дівчині луїдор як завдаток за майбутню роботу, опір остаточно подолано.

Дівчина ще ніколи в житті не тримала в руках луїдор, не те щоб мати його. Чоловік наказує дівчині нічого не розповідати родині про золоту монету і роботу в Стамбулі.

Чи здогадується Перла Сальвер, хто насправді цей шляхетний пан і які в нього наміри? Не можна виключати, що багато дівчат принаймні підозрюють, що на них чекає, коли наймаються на роботу за кордон до незнайомців.

Наступного дня пара вирушає залізницею другим класом. На кордоні цих пасажирів перевіряють не так суворо. Прибувши в місто на Золотому Розі, Хуне Зільбер і справді приводить дівчину до своєї матері, мадам Ґольденберґ. Як виявляється, вона керує відомим будинком розпусти, в якому дівчина з Перемишля тепер мусить працювати. Протести й опір марні, Перла Сальвер не має ані гроша, ніяких документів, навіть одяг, який вона взяла у подорож, у неї забрали. Вона має лише поношене шовкове плаття з рюшиками, яке на неї напинають одразу після прибуття. Якийсь час вона залишається у будинку розпусти мадам Ґольденберґ. Згодом Хуне Зільбер продає її в інший бордель у Ґалаті. У 1892 році дівчину з Перемишля затримує поліція в Ґалаті. У відповідь на запит австро-угорського консула турецька влада здійснює широкомасштабний удар по торговцях дівчатами: у рамках цієї акції з борделів звільняють шістдесят австрійських молодих жінок, які в основному походять з Галичини, і передають посольству.

Перлу Сальвер і її товаришок доправляють у Лемберґ, щоби поліція допитала їх про галицьких торговців дівчатами і їхню нелегальну роботу в Туреччині. Розслідування веде Адам Кжибовський, який для цього приїжджає з Чернівців до Лемберґа, адже він вважається спеціалістом у справі міжнародної торгівлі дівчатами. Кжибовський має спокійну, приємну вдачу і вміє терпляче слухати. Він дає заляканим жінкам виговоритися і

не робить їм жодного докору. Йому важливо добратися до чоловіків, які стоять за всім цим. Перла Сальвер проймається до нього довірою і, заливаючись слізьми, розказує про свою долю. Вона присягається, що не знає, які наміри мав Хуне Зільбер, коли в Перемишлі наймав її на роботу. Такі запевнення слідчий чує постійно. Він не надає їм особливого значення: може, вони були правдиві, а може, й ні. Дівчата думають про те, що вони скажуть удома, в Перемишлі, Снятині чи Коломиї, батькам чи знайомим. Кжибановський цим не переймається, він терпляче записує свідчення за свідченням, деталь за деталлю, прізвище за прізвищем, аби зрештою покласти край махінаціям того чи того торговця дівчатами.

Операція турецької поліції кладе початок одному з найбільших судових процесів проти торговців дівчатами в Галичині наприкінці XIX століття. Загалом обвинувачено 27 осіб, серед них і Хуне Зільбера. Насправді він ніякий не підприємець, а кравець, який роками заробляє собі на життя сумнівним способом.

Як ватажка банди судять Ісаака Шеферштайна, відомого також під іменами Шефельштайн, Янкіль Кляйн, Ісаак Зіллер, Іцек Вайнтрауб чи Вайнґартен. На кожне ім'я в нього є фальшиві документи, необхідні для частих подорожей Галичиною, російською Польщею, Угорщиною, Туреччиною. Шеферштайну 61 рік, він торговець прикрасами родом з Лемберґа. Його обвинувачують у тому, що він разом із багатьма спільниками заманював багатьох дівчат, серед них і неповнолітніх, у Туреччину, щоб примусити їх до проституції або продати іншим торговцям. Як-от, наприклад, Естеру Гольц, названу Лорцією, і Хану Бойтель – обом було по шістнадцять років, одна з Лемберґа, а друга зі Стрия, або ж – Мар'ю Мойсовну з Чорткова. Мар'я працювала у Чернівцях покоївкою і після смерті господарів потрапила в тенета сутенера на ім'я

Шміль Маркман, який переконав її поїхати на роботу в Стамбул. Переїзд взяв на себе Ісаак Шеферштайн. Вони поїхали другим класом із Чернівців до Ґалати, а звідти далі до Стамбула, де в порту Мар'ю передали Вольфу Беднеру і його дружині. Беднер дав дівчині аванс за роботу – сорок турецьких лір, які Шеферштайн одразу ж видурив у неї як плату за дорогу. Потім Беднер забрав її у свій бордель, де вже працювало шестеро дівчат, усі з Галичини. Будучи їхнім сутенером, Беднер забирав у кожної дівчини половину заробітку, ще стільки ж вираховував за їжу і житло, так що дівчатам зрештою нічого не лишалося. Перед суддею Беднер намагається все заперечувати, навіть доводить, викликаючи загальне обурення, що Мойсовна винна йому ще триста гульденів.

Список торговців, які постали перед судом у Лемберзі, довгий, перелік їхніх жертв – іще довший: Перла Сальвер, Мар'я Мойсовна, Бліма Цінадер, Хава Германовна, Елька Яннер, Бетта Кіслеровна, Хана Теннер, Міндла Басс та інші... Дівчата в основному родом з Галичини і Буковини, багато з них неповнолітні, усі, за винятком кількох, єврейського походження. Як і торговці. На лаві підсудних сидять і жінки: Ройза Еренсдорфова, Фрайда Ельмерова, Рухла Вандель та інші. Торгівля «делікатним товаром» організована пречудово. Торговці діляться на три категорії: так звані «постачальники», завдання яких полягає у тому, щоб говорити з дівчатами й підбивати їх на подорож, «перевізники», які відповідають за транспортування свіжого товару з Галичини через пів-Європи, і нарешті «господарі», власники борделів і торговці у Стамбулі і Ґалаті. У місті на Золотому Розі вони мають власну організацію «Бунд», яка врегульовує суперечки і контролює ціни. «Бунд» піклується і про те, щоби турецька влада отримувала щедрий бакшиш і не пильнувала безперервний приплив молодих осіб із Галичини.

У листопаді 1892 року агенти їздять містами і селами Галичини та російської Польщі, щоб вербувати дівчат на Всесвітню виставку 1893 року в Чикаґо на роботу буфетницями, офіціантками і покоївками. *World's Columbian Exposition*, організована до 400-річного ювілею відкриття Америки Христофором Колумбом, що відбувається з травня до жовтня 1893 року, має особливу принаду, власний розважальний парк із першим, побудованим Ґеорґом Феррісом *Ferris Wheel*, Феррісовим колесом – прототипом віденського *Riesenrad*, велетенського колеса огляду. Світову виставку загалом відвідують 27 мільйонів людей, це відповідає приблизно половині тодішнього населення США – золота жила для дівчат легкої поведінки і сутенерів. Останні, як випливає з газетних повідомлень того часу, і є тими люб'язними панами, які скрізь розпитують про послужливих дівчат. Декого з них бере під варту поліція і висилає з країни. Однак багатьом вдається вийти сухими з води, бо їм немає що пред'явити. Скільки дівчат прямує за їхнім закликом до Чикаґо, не повідомляється.

Також у російській Польщі, Варшаві, Лодзі, Білостоку і в Росії переважно саме єврейські дівчата спокушаються на обіцянки підозрілих типів. Багато, без сумніву, знають, куди веде їхня подорож, вони приймають таку долю, аби тільки втекти від злиднів, голоду, безробіття і переслідувань. Страх перед антиєврейськими виступами, перед погромами глибоко засів у душах, багато людей тікають від нових заворушень, від брутального свавілля влади. Біженці перелякані і зневірені. Торговці дівчатами і сутенери без жодних докорів сумління користуються цією ситуацією.

Шкідливі елементи

На Галичині немає погромів, однак, як і в більшості земель Габсбурзької монархії, тут побутує глибоко вкорінений антисемітизм, який підживлюють представники різних таборів – католицьке й унітарне духовенство, польські й українські націоналісти, християнські комерсанти й орендарі, представники молодого селянського руху і не в останню чергу робітники, які відчувають загрозу від «єврейської конкуренції».

На початку березня 1891 року у Слободі Рунґурській відбуваються напади на євреїв. Проливається кров, є навіть одна жертва. Карпатське село неподалік від Печеніжина, у серці Гуцульщини, у вісімдесятих роках охоплює нафтова лихоманка. Спекулянти скуповують селянські луги й поля, немісцеві робітники зводять дерев'яні бурові вишки і прокладають нафтопроводи. Там, де ще кілька років тому випасали худобу, тепер простягаються нафтові поля. Все дико примітивне, майже допотопне, умови праці в молодій нафтовій промисловості Галичини жалюгідні, зарплати низькі, тривалість робочого дня ненормальна. Немає жодних заходів безпеки, нещасні випадки, часто летальні, стають звичними.

Відколи у селі починають видобувати нафту, воно розділяється на Слободу Рунґурську (село) та Слободу Рунґурську (копальню). Місцева залізниця сполучає нафтові поля із Коломиєю. 26 кілометрів дороги потяг, схожий радше на трамвай, долає цілих три години. На півдорозі лежить станція Печеніжин-Щепановський, де відомий першопроходець галицької газової інду-

стрії, Станіслав Щепановський, автор основоположного дослідження про галицькі злидні, вже у 1882 році будує нафтоперегінний завод, один із найбільших у Галичині.

Станіслав Антоній Прус Щепановський – повне ім'я промисловця, – походить із герцогства Позен. Після навчання на технічних та економічних спеціальностях у Відні, Парижі й Лондоні він подорожує по всій Європі, щоб завершити освіту текстильного й аграрного інженера. З 1870 до 1879 року працює у британському Міністерстві у справах Індії, потім вирушає на Галичину, де починає цікавитися тоді ще найпримітивнішими способами видобутку сирої нафти. Щепановський вбачає в нафті можливий каталізатор для давно назрілої трансформації не тільки галицької економіки, але й суспільства загалом, і щедро інвестує, переконаний, що бідна коронна земля може власними силами і власними засобами знайти вихід із відсталості й економічного занепаду.

«Для націй, які не чекають на провіщеного месію, а власними зусиллями намагаються виборсатися зі злиднів, є тільки один шлях – шлях одночасної економічної, соціальної та духовної трансформації», – пише Щепановський у передмові до книги «Галицькі злидні у цифрах і програма активного розвитку економіки краю». Дослідження, насичене статистичними даними, виходить 1888 року у лемберзькому приватному видавництві і викликає жваву дискусію в Галичині.

У найінтенсивніший період видобутку нафти у Слободі Рунґурській задіяно до п'ятисот робітників – непостійний, нестійкий елемент, на який легко впливати і який легко підбурити.

Саме нафтові робітники, здавалося б, через дурницю влаштовують заворушення у березні 1891 року. На виборах до віденського райхсрату від виборчого округу Коломия – Снятин – Бучач обрано Йозефа Самуеля

Блоха, рабина із Флорідсдорфа – робітничого передмістя Відня. Блох родом із Галичини, його батько – пекар у Дуклі, містечку в південно-західному передгір'ї Карпат. У єврейських колах він користується великим авторитетом, бо наважується відкрито виступити проти видатного поборника лже-доктрини про ритуальні вбивства, теолога Авґуста Ролінґа, автора популярних антисемітських творів. Доходить до судового процесу, в якому Блох виграє. Професор Ролінґ змушений визнати поразку й забрати назад усі обвинувачення. В очах багатьох євреїв це робить Блоха героєм. Однак він має впливових ворогів. Прогресивний рабин як більмо на оці передусім для польських кіл Східної Галичини. Аби перешкодити його перемозі на виборах, вони навіть висувають єврейського кандидата-опонента Еміля Бика. Однак проти популярного Блоха висунутий поляками Бик не має жодних шансів. Євреї у Коломийському виборчому окрузі, до якого належить Слобода Рунґурська, тріумфують.

Як пізніше свідчить у суді вахмістр жандармерії Ламзер, після оголошення результатів виборів до Слободи Рунґурської поїздом приїжджають «юрби нетутешніх юдеїв», щоби відсвяткувати перемогу свого одновірця Блоха. Як свідчить жандарм Ламзер, вони збираються у єврейській молитовні, замовляють туди бочку пива, п'ють, співають і голосно насміхаються з переможеного кандидата-опонента. Це викликає невдоволення серед робітників-християн, як поляків, так і русинів.

Масла у вогонь підливають дикі чутки. В Коломиї ширяться поголоски, що євреї сплюндрували греко-католицьку церкву і побили християн. Хто поширює ці байки, з'ясовано так і не було. Без сумніву, свою роль відіграє алкоголь. Напевне, заводії безпросвітно пиячили по кілька днів. Тільки звідки у них були гроші для такої

гульби? Чи не підтримав їх якийсь великодушний меценат? Це також лишається невідомим. Проте чітко встановлено, що 8 березня 1891 року, в неділю, десь близько дев'ятої години вечора, робітники-християни, озброєні залізними прутами і важкими дубинами, влаштовують розбій на єврейських вулицях, трощать єврейські крамниці, закидають камінням вікна єврейських помешкань і брутально знущаються з євреїв, які трапляються їм на дорозі. Пінкас Клюґман отримує поранення, інших жертв доводиться відправити у лікарню. Серед поранених і жандарм Філіп Періх, який, незважаючи на те, що був у відставці, намагається втихомирити розбурханий натовп. Лише завдяки рішучим діям вахмістра Ламзера вдається покласти край сваволі. Він розганяє дебоширів і кількох заарештовує. Так принаймні стверджує сам вахмістр.

Криваві заворушення у Слободі Рунґурській підштовхують багатьох євреїв до остаточного рішення покинути Галичину і поїхати в Америку. Від часу перших хвиль еміграції з Росії через тамтешнє цькування євреїв у Галичині, передусім у її східних частинах, що межують із Росією, серед єврейського населення поширюються тривога і страх, що погроми можуть перекинутися й на Галичину.

Пізніше польські газети стверджують, що євреї не такі вже й невинні у вибуху народного гніву. Мовляв, вони самі, своєю пихатістю, розізлили нафтовиків у Слободі Рунґурській. Крім того, алкоголь затуманив голови простим людям. А де так понабиралися робітники? Звісно, що у єврейських шинках! Лемберзька щоденна газета *Kurjer Lwowski* вираховує, що у Слободі Рунґурській працює не менше, ніж 38 шинків на чотириста-п'ятсот працівників, які там зазвичай пропивають більшу частину свого заробітку. Шинки, як пише газета, тримають виключно євреї: «Це справді виняткові обставини, над якими мали б замислитися шановні власники пропінації у Слободі».

Пропінація – це шанований звичай, відомий ще за кріпосного ладу. Первинно пропінація пов'язувала право поміщика на виробництво і продаж спирту із зобов'язанням кріпаків купувати певну кількість цього продукту у землевласника або отримувати його за певну роботу на поміщицькій садибі чи на прилеглих угіддях. Одночасно зі скасуванням кріпацтва у 1848 році скасовується і ця повинність, однак за маєтками зберігається виняткове право на виробництво і торгівлю спиртом і горілкою у своєму регіоні. Для багатьох галицьких поміщиків пропінація є найважливішим джерелом прибутку. Вони здають пропінаційне право в оренду, здебільшого євреям, які продають у шинках високопроцентний алкоголь, зварений із зерна й картоплі, часто в кредит. В очах багатьох критиків це робить шинкарів головними винуватцями селянських боргів і, як наслідок, – їхнього зубожіння.

Шинки у селах і взагалі єврейське шинкарство, пише русинська «Селянська газета» ще у 1880 році, «це гнійна рана, що отруює і руйнує наше тіло». Український поет і греко-католицький священнослужитель Рудольф Мох нарікає на велику кількість шинків передусім у Східній Галичині: «Немає жодного перехрестя, дороги, села, найвіддаленішого куточка, де би не було шинка і в якому би не було горілки. Якщо зайти у таку кнайпу, то там не знайдеш ані кавальчика хліба, ані дрібки солі, часто і краплі води, а от горілку там тобі одразу пхають під носа».

Найпершим проти пияцтва у селах виступає духовенство. Вже у 40-х роках XIX століття у Галичині за американським зразком розпочався рух за тверезість, спочатку у західних частинах регіону. Священики проповідують побожність, тверезість, ревність і ощадливість. Тисячі людей під час богослужінь просто неба присягаються надалі відмовлятися від будь-якого споживання

алкоголю. На спогад про таку колективну обітницю в селах споруджують так звані хрести тверезості – як постійне нагадування спраглим селянам і землеробам. Незважаючи на хрести, рух за тверезість невдовзі спадає, але вже у 70-х роках знову набирає популярності. Цього разу він також охоплює і східні регіони, де живуть українці. Знову цілі села під керівництвом уніатського священика зарікаються горілки:

«Я урочисто клянуся перед Богом, Пречистою Дівою Марією і святим ангелом-охоронцем з Божою поміччю більше не брати до рота ні краплі горілки й уникати всякої пиятики, а також, скільки стане моїх сил, допомагати іншим у цьому».

У селах створюють братства Святої Стриманості, щоби ті слідкували за дотриманням клятви. Вони не тільки ведуть боротьбу проти горілки, але й агітують проти єврейських шинкарів, яким приписують основну провину за надмірне споживання алкоголю. Для більшості селян шинкар і єврей – одне і те ж, так само, як єврей і гендляр. Рух тверезості посилює тенденцію витіснення євреїв із села як «чужорідний і шкідливий елемент». Цей рух міцніє завдяки повертанцям з Америки. Звідти багато селян привозять нову етику праці – а також звичку пити помірно, бо там пияцтво, на відміну від Галичини, часто тягне за собою соціальні санкції, аж до втрати робочого місця.

Хвиля руху за тверезість і цього разу з часом спадає. Багато хто не уявляє весілля і похорони без горілки; дехто обходить свою клятву і більше не п'є горілки, натомість вживає інший міцний алкоголь. А пиво взагалі не вважається алкогольним напоєм. Шинок так і лишається важливою інституцією у селі.

Grine Kusine

1891 року у прикордонному місті Освенцім реєструють 5 998 емігрантів до Америки. 4 769 походять із Галичини, 1 132 – з Угорщини (здебільшого це словаки) і лише 97 – з Буковини: така мала кількість емігрантів з букового краю не має якогось логічного пояснення.

Із майже 6 000 емігрантів через відсутність документів чи брак грошей для далекої подорожі затримують і примусово відправляють назад 813 осіб.

У той самий час через Освенцім з Америки повертаються 6 286 емігрантів, з них 4 849 родом з Галичини, 1 046 – з Угорщини і 391 – з Буковини. Це означає, що еміграція й реемігрaція перебувають майже в рівновазі, кількість повертанців іноді навіть виявляється більшою – якщо принаймні рахувати за офіційними даними.

Про кількість молодих і старих, жінок і чоловіків, євреїв, поляків, українців, словаків немає жодної статистики. Як і про кількість тих, хто перетнув кордон нелегально – такі підрахунки не ведуться навіть приблизно. Однак відомо, що серед емігрантів приблизно удвічі більше чоловіків, ніж жінок, їхній вік від 14 до 44 років.

З галичанами, які 1891 року вирушають через Освенцім до Америки, також їде сестра Менделя Бека Ріфке, на десять років молодша за нього. Ріфке у грудні 1891 року пливе пароплавом HAPAG «Богемія» до Нью-Йорка, звісно, як пасажирка середньої палуби. Вона є однією з дівчат, чиєю долею опікуються Берта Паппенгайм та інші активістки боротьби проти торгівлі жінками. Ріфке Бек вісімнадцять, вона недосвідчена й незаміжня

і без супроводу вирушає у велику подорож із Ліско до Нью-Йорка. Чому вона вирішила емігрувати, невідомо; можливо, вона не могла знайти вдома підходящу роботу чи, може, надихнулася прикладом свого брата? Як і більшість єврейських жінок із бідних родин, Ріфке не вміє ні читати, ні писати і не знає ніякого ремесла. Такі емігрантки – ідеальна здобич для торговців дівчатами чи сутенерів у пошуку свіжого «товару».

Ви одні? Може, Вам потрібна допомога, моя панночко? Чи можу я Вам запропонувати свою опіку? Ви шукаєте роботу? Місце? У мене є дещо, наче створене для Вас: робота служницею, нянькою, помічницею на кухні, пристойно й за добрі гроші. Чи потрібне Вам житло в Нью-Йорку на перші дні?

Ріфке Бек неосвічена, зате пильна. Можливо, брат попередив її про чоловіків у яскравих шовкових жилетах, як ті чіпляються до дівчат, котрі мандрують самі, питають їх, куди вони зібралися, обіцяють роботу, фліртують із ними або навіть обіцяють взяти заміж. Імовірно, Мендель, перестерігаючи, розповів своїй сестрі історію милої Ґітель, чотирнадцятирічної доньки одного бідного єврея-шкурника з Відача, села неподалік від Кросно, у західних відрогах Карпат. Ґітель пішла з батьківського дому одного понеділка о шостій вечора, сказала, що хоче тільки трішки прогулятися – і відтоді її більше ніхто не бачив. Пошуки, що розпочалися трохи згодом, були марними, дівчина ніби крізь землю провалилася. Єдиний слід вів у село, де кілька свідків бачили Ґітель у супроводі незнайомої дами, одягненої у чорний шовк. Оскільки проста дівчина не мала жодних знайомих, які би підходили під цей опис, то виникла підозра, що дівчина потрапила в тенета майстерної торговки дівчатами.

У Гамбурзі, де 2 грудня 1891 року Ріфке Бек сходить на борт пароплава «Богемія» компанії HAPAG, на

недосвідчених молодих дівчат скрізь чигає небезпека. У 1891 році кількість проституток у місті на Альстері стрімко зростає, більшість із них походять з Галичини та Росії. Вокзал та нічліжки для емігрантів виявляються ідеальними «мисливськими угіддями» для власників борделів. Час від часу гамбурзькі сутенери працюють за дорученням закордонних колег, відправляючи партії галицьких дівчат через Гамбург до Росії – пряма дорога через Галичину була надто ризикованою, бо тамтешні охоронці порядку почали пильнувати після кількох інцидентів. Російські клієнти особливо високо цінують молодих жінок єврейського походження, водночас у царській імперії для юдеїв діє сувора заборона на в'їзд. Аби обійти цю перепону, послужливий пастор у Гамбурзі нашвидкуруч хрестить веселих дівчат, призначених для Росії.

Коли австро-угорський генеральний консул дізнається, що в такий спосіб до Росії через Гамбург щотижня таємно переправляють від десяти до дванадцяти дівчат, уродженок Австро-Угорщини, і продають там у борделі за цінами від 1 500 до 3 000 марок за кожну, він звертається до компетентних органів із вимогою покласти край цій торгівлі людьми. Щоб посилити тиск, він подає скаргу на одного гендляра, який веде бордельний бізнес. Представник гамбурзької прокуратури дає відсіч австрійцю:

«На Вашу скаргу від 31 числа цього місяця проти власника готелю пана В. маю Вам повідомити, що я відхиляю порушення карної справи проти нього. Якщо готельне підприємство, що перебуває під наглядом поліції, згідно з чинним законодавством не є кримінальним, то у факті того, що такий підприємець сприяє переселенню

контрольованих дівчат[8] з одного місця на інше, не вбачається карне правопорушення, за умови, що він не вдається до жодних злочинних, а особливо насильницьких засобів. Також згадане у скарзі сприяння зміні релігії не є карною протиправною дією. Прокурор».

Чи маємо ми тут справу з широко розповсюдженою інертністю поліції і юстиції у розслідуванні таких злочинів, жертвами яких в основному є жінки? Чи відповідь прокурора просто відображає реальність, а саме те, що «контрольовані дівчата», яких переправляють «готельні підприємці», зазвичай добровільно вирушають до Росії, в борделі Риги, Москви, Санкт-Петербурга?

Але щойно широкому загалу стає відомо, що саме у центральному корпусі гамбурзької поліції діє неофіційна «біржа повій», вартові порядку одразу починають метушитися. Згідно з повідомленнями у газетах, гамбурзькі сутенери постійно тиняються під вікнами поліцейського відділку, щоб вербувати нових дівчат, які приходять до поліції реєструватися повіями і брати дозвіл на заняття проституцією. Таким ґешефтам поліція швидко кладе край.

Ріфке Бек уникає всіх цих небезпек. Вона благополучно дістається до Нью-Йорка, де будь-яка *grine kusine*, як на їдиші за зразком англійського *greenhorn*, новоприбулець, називали свіжих іммігранток, спочатку подається на пошуки роботи. Вочевидь, вона знаходить помешкання у родичів чи знайомих з Ліско. Можливо, завдяки їм вона знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком Еліасом Ротом, тільки на рік старшим за неї. Він прибув до Америки 1892 року. Рот родом із містечка Ґорліце,

[8] Контрольованими дівчатами в кінці XIX – на початку XX століття канцелярською мовою німецькомовних країн називали легальних повій, які були зобов'язані регулярно перевіряти стан свого здоров'я і мати відповідну медичну (санітарну) книжку, на підставі якої їм надавався дозвіл на заняття проституцією. – *Прим. перекл.*

недалеко від Ліско. Земляк, він розмовляє тією самою мовою, знає ті самі історії, любить такі самі страви, у його одязі, здається, все ще тримається такий домашній запах галицького містечка – для молодої дівчини у гігантському, страшенно чужому місті це означає впевненість і захищеність. Ми не знаємо, коли вони одружилися, як і того, чим заробляють на життя. На відміну від своєї дружини, Еліас Рот вміє читати й писати. Виїжджаючи до Америки, він вказує як професію «робітник», а це може означати багато чого; можливо, він був шевцем у Ґорліце, як і пізніше його шваґер Мендель Бек? Або пекарем чи теслею? На такі професії мало попиту у Нью-Йорку.

Під впливом імміграції з Європи багато американських міст протягом кількох десятиліть змінюють свої обличчя. Вражаючий приклад являє собою єврейське населення Нью-Йорка. За приблизними підрахунками, у 1870 році в Нью-Йорку живуть 60 000 євреїв, 1880 року – близько 80 000, а 1910 року місто налічує понад мільйон євреїв. Єврейські іммігранти зі Східної Європи, Росії, Румунії, Угорщини, Австрії, передусім з Галичини, скупчюються на Мангеттені, переважно в Нижньому Іст-Сайді, на південно-східному березі острова біля Іст-Рівер. Там найдешевше житло, й іммігранти перебувають серед своїх. Це окремий, сильно відмежований від зовнішніх впливів світ, де говорять майже без винятку на їдиші і вперто тримаються свого юдейства: Орчард-стріт, Гестер-стріт, Дивіжин-стріт, Байард-стріт, Кенел-стріт, Стентон-стріт, Аллен-стріт...

Еліас Рот зі своєю дружиною Ріфке мешкають на Стентон-стріт.

Для таких чоловіків, як Еліас, нове оточення, де повно шуму, поспіху і метушні, привабливе й відштовхуюче водночас. Вони опиняються у сірій, вкритій кіптявою кам'яній пустелі, серед багатоповерхових житлових бу-

динків, на вулицях без жодної зеленої травинки, у бідних, безнадійно переповнених помешканнях; великі сім'ї ділять тісні, затхлі помешкання з квартирантами, пансіонерами й іншими винаймачами. У більшості будинків є тільки один туалет на цілий поверх та лише один кран з водою в коридорі. Галицькі злидні, що вже стали приказкою і від яких євреї сподівалися втекти, наздоганяють їх у Нью-Йорку, умови тут анітрохи не кращі, ніж у штетлях, єдине, чого тут немає, – переслідувань. Тут можна почуватися в безпеці.

Багато квартир слугують одночасно майстернями, зазвичай – кравецькими. У Нижньому Іст-Сайді є безліч *sweatshops*, невеликих цехів, які працюють на виробників одягу, часто це лише одна тісна комірка, іноді в підвалі, напхана швейними машинами й дошками для прасування. Якщо дозволяє погода, то робітники сидять на балконах біля пожежних драбин і на дахах, шиють і кроять. Власники помешкань – це водночас і підприємці, а члени родини, включаючи дітей, щойно вони можуть виконувати найменшу підсобну роботу, – робоча сила, мізерно оплачувана й нещадно експлуатована. Експлуатація і самоексплуатація ідуть пліч-о-пліч. Працювати вісімдесят і більше годин на тиждень на малій фабриці одягу – не дивина. Невпинна масова імміграція і стрімке зростання кількості цехів *sweatshops* призводять до швидкого падіння оплати праці. Хто не витримує в задушливому приміщенні, намагається працювати як *peddler*, рознощиком – робота, знайома багатьом ще з дому, тільки що там вони ходили від одного села до іншого, а тут тягають свій товар сходами вгору і вниз.

Для дівчат відкрита ще одна можливість – проституція, хоча це зазвичай не означає виходу зі злиднів. У темних, напівзруйнованих будинках набожні єврейські родини живуть двері в двері з проститутками. Деякі

змушені брати таких дівчат на квартиру, і ті приймають у себе чоловіків, поки сім'я вечеряє. Єврейські газети застерігають своїх читачів не ходити із жінками і дітьми у певні квартали. На Аллен-стріт, Гаустон-стріт, Рівінґтон-стріт, Делансі-стріт і Стентон-стріт, де живе Ріфке зі своїм чоловіком Еліасом, проститутки пропонують свої послуги особливо настирливо, це «офіційна торгівля плоттю», і навіть найневинніші перехожі не можуть її не помічати. Ці дівчата, яких на ідиші називають *nafke*, теж зі Східної Європи, з Росії та Галичини і походять із єврейських родин. Сутенерів називають *cadets*, кадетами.

Можливо, якраз такі гнітючі обставини підштовхують Менделя Бека до того, щоби покинути Америку й знову повернутися назад у Галичину, де в лютому 1890 року на вокзалі у Кракові поліція затримує його у супроводі українських селян? Єврейські емігранти рідко повертаються назад, у більшості випадків вони з першого разу залишаються в Америці. Повертанців серед них доволі мало, особливо порівняно з кількістю українських, польських та словацьких селян, які по багато разів їздять в Америку й назад, бо вбачають у перебуванні за океаном перш за все можливість покращити своє життя вдома. Вони хочуть інвестувати зароблені в Америці гроші у сільське господарство, хочуть викупити свою частку спадку, збільшити свій наділ, купити худобу, може, й нову хату побудувати, бо, справді, як удома вони почуваються лише у рідному селі в Бескидах, у Карпатах, на Дністрі. В Америці вони не обривають зв'язок із домом, надалі вважають себе членами сільської громади і беруть участь у домашньому житті, пишуть листи або передають дружині й дітям на словах, що, коли і на якому полі вирощувати, продавати чи тримати дома чотирирічну корову, й чекають на детальну інформацію про все, що діється дома у господарці.

Будинки повертанців відрізняються від хат тих, котрі нікуди не виїжджали. Вони часто мають мурований димар, більші вікна, а дах укритий не звичною соломою, а черепицею або бляхою – гроші, які емігранти привезли додому, означають для села великий крок у нові часи. У декого з повертанців з'являється до того абсолютно невідомий у сільській хаті предмет умеблювання – книжкова полиця.

Коли саме Мендель Бек повертається в Галичину, із нечисленних документів встановити неможливо. В кожному разі, вдома він довго не затримується і вже 1899 року знову вирушає до Америки. Ймовірно, він більше не знаходить собі місця у старій батьківщині, йому затісно в Ліско, він не може знайти там роботу, а жити на подачки, на допомогу від громади – сором для повертанця з Америки. Можливо, і зростання антисемітизму змушує Бека знову покинути містечко на Сяні.

У червні 1898 року в багатьох західних районах Галичини, на південь і схід від Кракова, відбуваються антиєврейські виступи. Заворушення починаються в повітовому містечку Мисленіце у долині річки Раба і швидко перекидаються на повіти Ясло, Кросно, Санок, Ярослав, Тарнов, приходять і в Ліско. Дрібні селяни, бідняки і поденники, але також і волоцюги об'єднуються у банди і мародерствують по всій місцевості. Їхня лють спрямована передусім проти єврейських шинків і крамниць, а також проти єврейських орендарів, чиє майно вони нищать і палять. Євреї втікають у більші міста під захист армії, поліції і жандармерії. Заворушення відбуваються у малих містах і селах, у більших містах вони майже не відчуваються. Однією з причин є голод, що в 1898 році охоплює велику частину Галичини. Затяжні весняні зливи, схожі на повені, знищують майже весь урожай і розмивають дороги, сільське населення вкотре

залишається ні з чим. Закликів про допомогу влада не чує. Показово, що заворушення починаються з пограбування крамниць, сільських шинків і комор, люди тягнуть звідти все, що можуть понести. Влада мобілізує збройні сили, солдати застосовують вогнепальну зброю, щоби розігнати банди мародерів, є жертви, понад 3 000 осіб заарештовано. В'язниці переповнені. Безкомпромісну реакцію органів влади польські селяни і поденники тлумачать як вияв дружнього ставлення до євреїв з боку центрального уряду, і це ще більше розбурхує їхній гнів.

Також фатальну роль у цій ситуації відіграють, хай як абсурдно це звучить, чутки про трагічну загибель кронпринца Рудольфа. Кронпринц Рудольф не загинув, – такі ширяться чутки, – він особисто застерігав найвельможнішого цісаря про майбутній замах на нього з боку євреїв і цілком схвалює погроми, ці, так би мовити, справедливі каральні заходи. Два тижні поспіль селяни можуть безкарно мародерствувати і нищити єврейську власність – так буцімто розпорядився кронпринц.

Галичина вперше переживає справжні погроми, котрі, на відміну від Росії, спрямовані радше проти майна, аніж проти людей. Наслідком стає стрімке зростання єврейської еміграції. І Мендель Бек влітку 1899 року знову вирушає до Америки. Він встиг оженитися, однак їде без дружини – жінкам ще важче, ніж чоловікам, знайти роботу в Америці. Він уже знає, що на нього там чекає не безтурботне життя, медові й молочні ріки та великі достатки, а виснажлива праця, знесилююча гонитва за кількома доларами. Бек знову їде до свого шваґра Еліаса Рота, у списку пасажирів вказано адресу Стентон-стріт, 210, Нью-Йорк. Вочевидь, він з великими зусиллями назбирав потрібну суму грошей, аби з власної кишені оплатити квиток, по прибутті в Сполучені Штати він

може пред'явити аж цілих три долари. Певно, шваґер позичає бідному своякові трохи грошей?

А потім Мендель Бек ще раз повертається на Галичину. Чому він ніяк не знаходить спокою? То особисті, сімейні причини спонукають його їздити туди-сюди між Галичиною й Америкою? З документів ми довідуємося лише, що 1904 року він знову сідає на корабель до Америки, цього разу із Бремена, на судно «Північнонімецького Ллойда» «Некар». Він їде разом зі своїм вісімнадцятирічним сином Йосселем. Дружина Менделя знову залишається вдома, можливо, вона має приїхати пізніше, коли чоловіки подолають найтяжчі труднощі освоєння і зіпнуться на ноги. Приїхавши, і той, і той вказують адресу Менделевого шваґра у Нижньому Іст-Сайді. Судячи з усього, Еліасу Роту також не вдається істотно покращити матеріальне становище, бо він і далі живе на Стентон-стріт, у тісній старій квартирі на дві кімнати, з кухнею, без ванни і з туалетом у спільному коридорі.

З часу останнього приїзду Бека до Америки квартал не зазнав жодних істотних змін: будинки такі ж темні й брудні, *nafke*, повії, як і до того розсідаються на стільцях вздовж тротуару, так що перехожі «перечіпаються об м'ясисті ляшки повій», як пише у своїх спогадах письменник Міхаель Ґольд, який виріс у Нижньому Іст-Сайді. Дівчата вважають вулицю власною вітальнею, поліція вдає, ніби нічого не бачить.

Новоприбулі з Галичини – бажані квартиранти, якщо мають чим платити за житло. Ймовірно, Еліас Рот і його дружина Ріфке мають якийсь *sweatshop*, де знаходять роботу Мендель Бек і його син. Могло статися, що при в'їзді Мендель вказав професію вже не шевця, а кравця, як і його син Йоссель. Згідно з реєстром пасажирів, цього разу дорогу обом оплачує шваґер.

Помийся у Балліна

Шваґер Менделя Бека Еліас Рот прибуває до Нью-Йорка у травні 1892 року. Він обирає маршрут через Гамбурґ, однак не сідає на корабель у порту, а їде залізницею до Роттердама, де піднімається на борт пароплава «Голландсько-американської судноплавної компанії». Так дешевше. На острові Елліс він успішно проходить усі в'їзні формальності, він молодий, здоровий і сильний. Еліас Рот може вважати, що йому пощастило, бо вже через кілька тижнів пасажири з Європи, передусім ті, хто подорожує через Гамбурґ, більше не бажані у Нью-Йорку.

В середині серпня в портовому місті вибухає епідемія холери, але не відносно легкої *Cholera nostras* із гарячкою і блювотою, що часто охоплювала західні країни, а незмірно страшнішої *Cholera asiatica*, яка часто закінчується смертю. Спочатку гамбурзька влада не бажає визнавати спалах епідемії і списує дедалі частіші смерті на інші причини, хоча, здавалося б, має достатньо застережень. Епідемія холери поширюється з Афганістану через Росію, у липні вона досягає Москви, трохи згодом – Києва. У той самий час сягає нового піку єврейська еміграція з Росії, спричинена голодом 1891 і 1892 років, а також вигнанням євреїв з Москви на початку 1892 року.

Зростастання потоку обідраних, знесилених і бідних емігрантів, які прибувають до Гамбурґа, змушує HAPAG, на вимогу міського керівництва, одразу спрямовувати подорожніх у порт, аби, наскільки це можливо, не допускати їхнього контакту з населенням. Місто відводить

судноплавному підприємству ділянку землі на Американській набережній поблизу порту, де компанія будує бараки для емігрантів, у яких пасажири середньої палуби мають перебувати до відплиття кораблів. До 1888 року промислові площі HAPAG на північному березі Ельби згорнули і перенесли на новозбудовану Американську набережну на південному березі, де зведено бараки для емігрантів. У червні 1892 року їх починають використовувати за призначенням.

Тепер службовці судноплавної компанії зустрічають емігрантів уже на вокзалі Веддель і відправляють на реєстрацію. Емігранти мають покупатися (не всі роблять це добровільно), одяг і багаж проходять ретельну дезінфекцію. Страх перед привезеними збудниками хвороб і паразитами, найперше клопами, дуже великий. Після лікарської перевірки новоприбулі покидають так звану «нечисту сторону», аби перейти на «чисту», де їх годують і лишають аж до від'їзду. Але не встигли добудувати бараки, як вони одразу ж виявляються замалими. У спальних залах на одному вузькому тапчані мусять тулитися дві або три людини. Багатьом знаходиться місце лише на вологій бетонній підлозі у проходах або в коридорах. Частину мігрантів хоч-не-хоч розселяють по дешевих нічліжках з десятьма а то й більше людьми в одній тісній комірці, з жахливо брудними ліжками і солом'яними матрацами, ніякої можливості помитися, жодного нормального туалету – ідеальні інкубатори для розповсюдження хвороб усіх видів.

Коли невдовзі після відкриття емігрантських бараків у місті на Альстері спалахує холера, підозра одразу падає на єврейських мігрантів з Росії і Галичини. Пасажирів, які в порту чекають на свій корабель, беруть під карантин і піддають ретельним медичним обстеженням. Роберт Кох, першовідкривач збудника холери, також приписує

походження епідемії російським емігрантам. Інші не погоджуються і вказують на те, що перші випадки хвороби в Гамбурзі з'явилися не серед емігрантів, а серед портових робітників. Заразну хворобу могли завезти з Гавра, де випадки холери реєстрували раніше, ніж у Гамбурзі. Кох негайно поспішає з Берліна до Гамбурґа, він шокований масштабами, яких епідемія набула протягом кількох днів, але також умовами проживання у бідних гамбурзьких кварталах. «Я ще ніколи не бачив таких антисанітарних умов, як у помешканнях у так званих пішохідних кварталах біля порту на Штайнштрасе, на Шпіталерштрасе та на Нідернштрасе, які мені показали: чумні барлоги, інкубатори для будь-якого інфекційного мікроорганізму», – нотує Роберт Кох.

На клопотання гамбурзького сенату кордон Пруссії з Росією закривають, однак лише для бідних переселенців – заможні мандрівники можуть безперешкодно перетинати кордон, ніби повні гаманці й аристократичне походження можуть відлякати холерні бацили. Так чи інакше заходів для того, аби відвернути епідемію, вживають запізно. Заразна хвороба стрімко поширюється і забирає багато жертв. На той час Гамбурґ нараховує 570 000 жителів, близько 18 000 із них вражає інфекція, помирають більше 8 000 людей, отже, смертність становить 44 відсотки.

Хоч гамбурзька влада і знає, що має справу з гостро небезпечною епідемією холери, вона спокійно, як і раніше, пропускає до Америки кораблі з «середньопалубцями», як у HAPAG фамільярно називають пасажирів найдешевшого класу. Жителі Гамбурґа хочуть якомога швидше позбутися емігрантів, у яких вбачають велику небезпеку, та водночас не хочуть розорити гарний бізнес і в такий спосіб долучаються до того, що епідемія сягає Америки. Більшість пасажирів середньої палуби, які в ці

тижні приїжджають із Гамбурґа до Нью-Йорка, – це російські та галицькі євреї.

У 1892 році російські євреї вже становлять близько 10 відсотків іммігрантів у Сполучених Штатах. Достатня причина бити на сполох для противників імміграції із найрізноманітніших політичних і світоглядних угруповань, від нейтивістів до радикальних борців за права робітників – у бідних іммігрантах вбачають потенційних конкурентів на ринку праці і штрейкбрехерів. Слід закрити кордон для цих елементів! – лунає звідусіль.

«Стосовно такої небезпеки, як холера, потрібно абсолютно чітко усвідомити, що для Сполучених Штатів буде краще не давати ніякого притулку неосвіченим російським євреям та угорцям... Ці люди є відразливими й огидними і за кращих обставин, а за теперішніх умов вони представляють неабияку загрозу для здоров'я країни. Навіть якщо вони й пройдуть обов'язковий карантин, то їхній спосіб життя – у разі, якщо вони залишаться, – постійно робитиме їх джерелом небезпеки. Не можна забувати, що холера зародилася у житлах цієї потолочі», – пише *New York Times* 29 серпня 1892 року у своїй передовиці.

Schwarze immigrantka, чорна іммігрантка, як називають смертоносну холеру євреї в Нижньому Іст-Сайді, породжує в Нью-Йорку ірраціональні страхи і панічні реакції, спрямовані проти бідних іммігрантів. Першим кораблем із холерою, який прибуває у місто, є пароплав компанії HAPAG «Моравія» – той самий корабель, що в червні 1888 року, тоді ще без страхітливої хвороби на борту, привіз до Нью-Йорка Ґедальє Фукса. Протягом десятиденного переїзду з Гамбурґа до Нью-Йорка від холери гине 22 пасажири, серед яких двадцятеро єврейських дітей з Росії віком до десяти років. Судно одразу ж ставлять на карантин, пасажирам не дозволяють сходити на берег. Далі прибувають інші кораблі з Гамбурґа:

«Ругія», вже старий пароплав, і сучасний двогвинтовий корабель «Норманнія» з 482 пасажирами середньої палуби, 573 пасажирами першого й другого класів на борту. Пароплав «Норманнія» – 8 250 тонн брутто, максимальна швидкість – 18,5 вузлів, – це гордість «Гамбурзько-американської судноплавної акціонерної компанії». Однак у ті дні це нікому навіть на думку не спадає. Під час подорожі п'ятеро пасажирів середньої палуби і по одному першого й другого класів відійшли у кращий світ, і забрала їх туди, мабуть, азіатська холера. Хоча на палубі «Норманнії» багато іменитих пасажирів – серед них шановані американські громадяни, популярна англійська співачка і танцюристка на ім'я Лотті Коллінс, зірка англійського мюзик-холу, розкішний пароплав безжально відбуксовують із нью-йоркського порту і наказують кинути якір перед островом Файєр. Спробі заможних пасажирів висадитися на острові перешкоджає озброєна голота.

Прихильники рестриктивної імміграційної політики користуються нагодою і висувають вимогу не пускати в країну більше жодного єврея з Росії чи Галичини. Бо безвідповідально давати прихисток людям, які ніколи не переодягають своє лахміття і не миються, – пише один нью-йоркський лікар у медичному журналі. Якщо вже їхні хати в Росії мають жахливий вигляд, то на середній палубі заокеанських кораблів, де їх усіх зігнано докупи, як худобу, без найпримітивніших санітарних умов, усе ще нестерпніше. І це, мовляв, якраз ідеальне середовище для поширення холери та інших небезпечних хвороб.

Блокування кордонів з Росією і Галичиною означає не тільки відчутний удар для судноплавних компаній і великих портових міст, але й стрімке зростання нелегальної міграції. Щоб хоч якось оживити підупалий

еміграційний бізнес, на східних прикордонних станціях – в Ейдткунені, Мисловіце і деінде – облаштовують пропускні пункти, де емігранти мають пройти медичне обстеження, вимитися й дезінфікувати свій багаж. Станції споруджують і обслуговують обидві великі німецькі судноплавні компанії. «Помийся у Балліна!» – лунає гірко іронічно у бік російських і галицьких євреїв, коли ті прибувають до одного з пропускних пунктів. Бідні емігранти не знають, як їм бути, вони не можуть утямити, що німці так сильно бояться холери. У них вдома це звична річ, епідемія час від часу трапляється, але ніхто через це не впадає у паніку.

Як російські емігранти переживають огляд на німецькому кордоні, описує жителька білоруського міста Полоцьк Марі Антін, яка 1894 року з батьками виїздить до Сполучених Штатів.

«Посеред широкого голого поля, навпроти єдиної хати, наш поїзд нарешті зупинився, і провідник велів нам якнайшвидше виходити. Цей заклик був зайвим, тому що ми всі були дуже раді після довгого полону знову потрапити на волю. Всі ринули до дверей. Ми дихали свіжим повітрям, але провідник дав нам зовсім мало часу, щоби насолодитися свободою. Він спочатку зігнав нас в одне велике приміщення, яке було в тому будинку, а потім на широке подвір'я. Там нас зустріла юрба чоловіків і жінок, одягнутих у біле. Жінки попрямували до дівчат і жінок, чоловіки – до чоловіків.

І тут почався несамовитий хаос. Батьки губили своїх дітей, малеча верещала; багаж, незважаючи на його вміст, скинули на купу в кутку подвір'я. Німці в білому вигукували накази, які постійно супроводжували своїм "*rasch*, хутчіш, *rasch*!". Спантеличені переселенці слухалися, як безпорадні діти, і зважувалися лише час від часу запитувати, що з ними збираються робити.

Не дивно, що у пам'яті деяких людей знову зринали історії про розбійників, убивць і їм подібних. Нас приволокли до найбезлюднішого місця, де на всю округу стримів лише один будинок, забрали речі й розлучили з нечисленними знайомими. Прийшов якийсь чоловік, він обстежував нас так, ніби хотів оцінити. Невідомі люди ганяли нас туди-сюди, як безвольне і безпорадне стадо маржини. Діти, яких не було видно, верещали так, наче з ними відбувалося щось жахливе. Нас самих загнали у тісну кімнату, де на плиті стояв великий казан, потім роздягнули, натерли наші тіла якоюсь слизькою речовиною, яка могла бути й отруйною. Згори на нас без попередження полився теплий душ. Потім нас відправили в іншу кімнатку, де ми, закутані у вовняні ковдри, сиділи й чекали, поки до нас не занесли великі, грубі міхи і спорожнили їх. Ми нічого не бачили, крім великої хмари пари, і нічого не чули, окрім наказів жінок знову одягатися. "*Rasch, rasch!* Інакше спізнимося!" Більше ми нічого не розуміли. Ми шукали наш одяг у великій купі, наполовину сліпі від пари, задихалися й кашляли, благали дати нам хоч ще трішки часу. Але жінки наполягали на своєму: "Бігом, бігом, бо пропустите поїзд!" Ах, тож нас все-таки не збиралися вбивати!»

Коли в Полоцьку спалахувала холера – а це ставалося один-два рази за одне людське життя – це сприймали спокійно, – згадує Антін. Хто помирав, того ховали, а хто виживав, поспішав у синагогу, аби подякувати своєму Творцеві. Її мама в дитинстві також ледь не померла від холери, «але їй дали нове, щасливе ім'я, і воно її врятувало». У євреїв є звичай давати хворим нове ім'я, аби відвернути від них Малеха Гамовеса, ангела смерті.

На прикордонних станціях усі подорожні мусять виходити, щоби пройти медичне обстеження і чистку. Великий багаж залишається у вагонах, його дезінфікують

прямо там. Радикальна процедура. Солдати прикордонного гарнізону у примітивних захисних костюмах піднімаються у вагони і так густо розприскують сильний дезінфікуючий засіб, що годі побачити навіть власні долоні. Під час дезінфекції в жовтні 1892 року на прикордонному пункті Брест стається трагічний інцидент. Молодий єврейський емігрант на ім'я Шлома Базан заховався у багажному вагоні між паками і ящиками, бо не мав грошей на квиток, – він помирає від дезінфекційного газу.

Ксеня Гаталевічова, очевидно, заразилася холерою, коли поверталася з Америки. 3 вересня 1892 року вона прибуває в Гамбург, де, абсолютно виснажена й ослабла, проводить п'ять днів у будинку для безпритульних. Набравшись трохи сил, 8 вересня молода українка покидає місто і їде далі до Кракова. Туди вона дістається 10 вересня. Чи зупинялася вона десь дорогою – невідомо. У Кракові вже у день прибуття вона сідає на наступний поїзд до Ґорліце, містечка, оточеного багатьма нафтовими родовищами й копальнями, звідки йде пішки до Воловця, розміщеного в малозаселеній низовині Бескидів приблизно за десять кілометрів на південь від Ґорліце. Воловець – мале гірське село поблизу угорського кордону, заселене лемками, етнічною групою русинів.

Вранці після прибуття додому у Ксенії Гаталевічової з'являються перші симптоми: раптовий сильний біль у животі, спазматичне блювання, водянистий пронос. Мати, 69-річна Анна Колотило, доглядає за дочкою, яка повернулася з Америки. Невдовзі вона заражається і через день помирає. Сестра Ксенії Христина, яка живе разом з ними, теж заражається й помирає. Лише тоді місцева влада звертає увагу і наказує ізолювати й дезінфікувати вражену холерою хату; йдеться про дерев'яну

хатку на одну кімнату, в якій і готують, і сплять. Повітовий лікар д-р Нойманн поспішає з Ґорліце до Воловця і віддає необхідні розпорядження, а селяни збираються на молитви і співи у дерев'яній церкві на виїзді з села. У цілому регіоні офіційно закривають всі базари і забороняють будь-які збори. В Ґорліце відбувається «привілейований ярмарок» щовівторка після свят Трьох Святителів, Святого апостола Матвія, Вербної неділі, Пилипа і Якова, Вознесіння Господнього, Івана Хрестителя, Марії Магдалени, Вознесіння Богородиці, Різдва Пресвятої Богородиці, Святого Мартіна, а також після третьої передріздвяної неділі. Ярмарки – це важливі події для сільського населення Галичини, але від них мешканці округи, на їхній превеликий жаль, мають на деякий час відмовитися.

На відміну від Гамбурґа, холера 1892 року майже не зачепила Бремен, хоча закриті поїзди з емігрантами прибувають і сюди, а стан деяких житлових кварталів суперечить усім санітарним вимогам. Однак у Бремені вживають запобіжних заходів ще до того, як епідемія дістається Німеччини. У Бремергафені вчасно влаштовують карантинну установу та ізоляційні бараки для можливих випадків зараження. У самому ж Бремені організовують холерний шпиталь. Про кожну підозру на інфекцію всі мусять сповіщати владу. У поодиноких випадках хворих людей одразу, не чекаючи на точний діагноз, доставляють в ізоляційний барак – не так, як у Гамбурзі, де на небезпеку ще довго закривають очі. Можливо, не останньою чергою тому, що поради щодо профілактичних заходів надходять із Берліна, від Роберта Коха і його співробітників. Гордовиті, консервативні гамбуржці не хочуть, щоб їх повчали берлінські пруссаки, особливо коли ці поради можуть негативно позначитися на їхніх

ґешефтах, як у випадку обмежувальних заходів для подорожей морем. Менший, бідніший, не такий гордовитий і не так зациклений на своїх традиціях, Бремен не має з цим жодних проблем. У Бремені у 1892 році від азіатської холери помирають лише шість осіб, із них у місті заразилися тільки двоє. Інші привезли хворобу ззовні.

Московський рай

Онуфрій Юрчишин із хутора Шили Збаразького повіту Тернопільського округу, що неподалік від російського кордону, з моменту вибуху «бразильської лихоманки» міркував собі покинути рідну хату, аби втекти подалі від галицьких злиднів. Від батька Онуфрій успадкував невеличке господарство, два з половиною морґи, трохи більше, ніж один гектар, кілька клаптів поля, на якому він вирощує картоплю, ячмінь і овес. Городик із цибулею, бобом, квасолею й іншими овочами доглядають жінки. У глиняній хатині на одну кімнату Онуфрій живе із сімдесятилітньою матір'ю, двома сестрами і десятком курей, яйця від яких мати щосуботи продає на базарі у Збаражі. Через те, що не може прожити лише за рахунок самого господарства, Онуфрій підпрацьовує ще й муляром, однак така робота перепадає рідко, тому він ще грає на цимбалах на весіллях і святах.

У країні чудес «Розилії», про яку так багато говорять, Онуфрій сподівається роздобути гарний клапоть орної землі. Він мріє про широкі, рівні поля, які не можна було би обійти й за цілий день, про велику садибу і слухняних мавп, що замість нього виконували б усю хатню роботу. Спочатку він звертається до Збаразької повітової управи, де йому, однак, відмовляють у наданні всіх необхідних документів для поїздки. Тому Онуфрій, сам будучи неписьменним, іде до писарчука, щоб надіслати у Лемберзьке намісництво клопотання про паспорт для еміграції в Бразилію. Відповідь негативна, це, мовляв, компетенція чиновників у Збаражі. Збреглися

підтвердження того, що землероб-русин навіть тоді не опускає руки, а пише самому цісарю до Відня і скаржиться на свавілля галицьких чиновників. Чи отримав він відповідь зі столиці – невідомо.

Оскільки йому не дозволяють поїхати до Бразилії, він зважується на кардинально протилежний напрямок. У серпні 1892 року Онуфрій Юрчишин разом із двома десятками інших жителів хутора – бідними селянами, батраками, служницями й поденниками – у цій ватазі також дві його сестри, – вирушає до Росії. Група переходить «сухий кордон» (названий так, тому що він проходить не по річці) неподалік від містечка Білозерка. Селян ніхто не зупиняє – ні австрійські, ані російські прикордонники. Біля села Шибена вони випадково наштовхуються на російський патруль, який ставиться до них цілком дружньо.

Приклад Юрчишина миттєво починають наслідувати. Протягом наступних тижнів і місяців сотні людей із сіл уздовж кордону – Гнилице, Гнилички, Козярі, Голотки і як там вони ще називаються – покидають свої оселі і вирушають до Росії. Вони хочуть залишитися там, знайти кращі землі, більші поля, нову батьківщину. Галицькі селяни, та й поляки, і раніше поселялися в російській частині Поділля чи на Волині, тому що по той бік кордону орні поля були наполовину дешевші, однак тоді йшлося про окремі випадки, одну або дві родини. Тепер же переселення масове. Еміграційний рух спонтанний і неочікуваний для галицького керівництва. Воно не знає, як реагувати. Спочатку органи влади нічого не роблять і дозволяють людям переселятися без перешкод.

Раптове переселення в Росію розпочинається, як часто бувало й раніше, завдяки поголоскам, які ходять від одного села до іншого. Ніхто не може сказати, хто ті чутки пустив. Можливо, російські прикордонні офіцери чи єврейські еміграційні агенти, а може, і багаті селяни,

які хочуть дешево скупити землю в емігрантів, – думки розходяться, та всі погоджуються в одному: російський уряд постановив (у цьому певні всі) щедро вділити землі русинам із сусідньої Галичини, кожен отримає від двадцяти до сорока моргів, а ще – мурована хата разом із необхідним приладдям. Ласкаво просимо переселенців!

Ці дивні чутки починають розростатися. То кажуть, що новоприбулі отримають садиби німецьких колоністів, які переселилися в інші, родючіші регіони великої Російської імперії; то знову цілі села вирушають до Росії, бо хтось (хто – пізніше неможливо встановити) поширює новину, що русинам дістанеться власність євреїв, які втекли від погромів: будинки і майстерні, з інвентарем й умеблюванням, включно з перинами, які євреї не побрали з собою. Подейкують, що російський цар веде мінову торгівлю з австрійським цісарем: віддає Францу Йосифу своїх євреїв, за це бере собі цісарських українців. Інша чутка, що галицькі селяни повинні заселити спустошені холерою регіони: Кавказ і Крим. І добрий цар звільняє нових поселенців від податків та військової служби.

І цього разу знову знаходиться роль для покійного кронпринца Рудольфа: подейкують, що еміграцію до Росії схвалює сам цісар. Він гірко карається злиднями свого вірного русинського народу і радо вітає переселення русинів до Росії, «щоби ті осіли на землях, які його син, ерцгерцог Рудольф, колись викупив у царя».

Чуткам і вигадкам немає меж, вони переростають у найабсурдніші припущення. Москалі, як називають росіян на Галичині, переконалися, що їхні селяни ні на що не здатні, тому вони їх усіх, недовго думаючи, знищили і зараз хочуть заселити в порожні хати й на необроблені поля галицьких русинів, відомих своєю працьовитістю.

Для переселенців існує нібито лише одна-єдина умова: кожен чоловік повинен переходити кордон разом

із жінкою, і вже не має значення, чи з вінчаною дружиною, чи з коханкою, а чи з сестрою чи з іншою особою жіночої статі. Неодружені відразу ж беруть шлюб, щоб їх пропустили до царської імперії. Якщо дружина довго думає, чи йти за чоловіком, то він бере із собою котрусь іншу, наприклад, служницю, якій вже остогидло тяжко працювати на поміщика.

«Дійшло до того, що не тільки з хутора Шили, але й з багатьох інших сіл люди масово емігрують, – озлоблено пише польський поміщик Влодзімєж Ґарапіч із Шил у листі до газети *Kurjer Lwowski.* – І наша влада бездіяльно спостерігає. Служники і хатня челядь, яку я мав, всі в один день мене покинули й подалися до Росії. А я тут лишився "як без рук" і сушу собі голову, як самому засіяти землю».

Відповідальні установи в Галичині сидять склавши руки, а російські прикордонники пропускають людей, не затримуючи. З одних Шил у серпні до Росії попрямували сто осіб, а з цілого Збаразького повіту – понад 3 тисячі. Протягом наступних тижнів і місяців еміграційний рух охоплює інші повіти Поділля, а саме Тернопільський, Гусятинський, Борщівський, Заліщицький і Скалатський. На Буковину теж приходить «еміграційне божевілля», як називають польські газети переселення русинських селян до Росії.

У деяких місцях еміграції, вочевидь, дійсно сприяє російська сторона, навіть підбурює. Але при цьому росіяни не знають, що робити з новоприбулими – обіцяних господарств і полів переселенці в кожному разі не отримують, це так і залишається наївними мріями.

Найнеймовірніші чутки задурюють голову перш за все сільському населенню: хатній і надвірній челяді великих поміщиків, прислузі, кучерам, слугам і служницям, дрібним селянам, які мають тільки хатину й невеликий

KOBB.

сад, поденникам, яким часто навіть немає де притулитись, але також і таким дрібним землеробам, як Онуфрій Юрчишин. Багатьом із них кілька років тому влада відмовила у видачі паспортів для еміграції до Бразилії. В Росію їм не треба ніяких документів, кордон близько, і навіть якщо він проходить Збручем (притока Дністра), то його можна безпечно перетнути. Є свідчення, що російська кіннота навіть ставить у річці прапорці, щоби позначити неглибокі броди.

У Лемберзі посилюється підозра, що за еміграційним рухом стоять московські агенти; от тільки яку мету переслідує сильний сусід – лишається загадкою. Йдеться про те, аби створити хаос у Галичині, щоби таким чином послабити австрійського суперника? Русинські газети навпаки висловлюють припущення, що це все було польською інтригою. Поляки, мовляв, не гребують ніякими засобами, аби скомпрометувати русинів в очах віденського уряду як москвофілів, підлесливих друзів Москви.

Насправді причини раптової еміграції потрібно шукати радше у безнадійному економічному становищі сільського населення. Поділля належить до найбідніших і найвідсталіших регіонів у бідній, відсталій Галичині. Окрім Тернополя, тут немає жодного великого міста, де би зубожілі селяни могли знайти роботу, немає жодної сякої-такої промисловості, за винятком спиртовогорілчаних заводів і млинів. Роздроблення земельної власності на Поділлі проходить ще швидшими темпами, ніж будь-де: в 1852 році тут налічується близько 80 000 землеробських господарств у середньому з дев'ятьма морґами землі на одне господарство, у 1892 році – вже удвічі більше господарств, у середньому на одне господарство припадає лише по 3,6 морґи, причому третина селян мають тільки один морґ, а то й менше. Цього часто не вистачає, навіть аби тримати дійну корову, адже бракує кормів для годівлі взимку.

Однак більшість найдрібніших землеробів вважає принизливим займатися іншою роботою, аніж працею на власних полях, навіть якщо це означає, що вони заморять себе і свою сім'ю голодом. До того ж є багато базарних днів і церковних свят, в які, мовляв, сором, а то й гріх працювати.

Еміграційний рух до Росії – це короткий і дивний епізод. Перші емігранти повертаються назад уже за кілька тижнів, розчаровані тим, що застали у царській імперії. Замість обіцяних (або ж принаймні очікуваних) полів і садиб, їх зустріли бюрократичні знущання і безнадійна плутанина. Їх ганяли з одного місця до іншого, з однієї інстанції до другої. Спочатку вони отримували добові – десять копійок на людину, однак жоден чиновний росіянин не мав, вочевидь, чіткого уявлення, що робити з таким потоком прибульців, які вливалися у країну, «наче тала вода». Незабаром тон змінюється, і російські службовці, захисники порядку та солдати поводяться з галицькими русинами як з небажаними загарбниками.

Один селянин із Гнилиці розповідає після свого повернення, що у Кременці, польською Кжемєнец, солдати гнали їх багнетами, як овець. Якийсь «начальник» кричав на них, якого біса вони приперлися в Росію, ніхто їх не запрошував перетинати кордон. «Ану геть звідси, потолоч, і щоби духу вашого тут не було!»

Напівживі з голоду повертанці, які дорогою втратили свій убогий скарб, дякують Богу, що знову вернулися додому. Однак від деяких емігрантів уже ніколи не було ні слуху ні духу, вони безслідно зникли у безкраїх російських просторах, можливо, загинули, вмерли з голоду, а чи їх відправили до Сибіру – там завжди потрібні люди. Про Онуфрія Юрчишина з Шил ніхто нічого не знав: що з ним трапилося, куди його занесло. Він і його сестри вважаються зниклими безвісти.

У березні 1893 року у Новоселиці, приблизно за 25 кілометрів на схід від Чернівців, російські солдати передають австрійським прикордонникам шістдесят обідраних і до краю виснажених буковинських селян. Ті припадають до рідної землі і цілують її. Жінки співають молитов і побожних пісень. Коли заморених голодом повертанців транспортують додому у їхні села, годують хлібом і напувають гарячим чаєм, ті розказують крізь сльози, що деякі старі і діти загинули в Росії від тяжких злиднів. Вони навіть не змогли їх по-християнськи поховати.

«Ось так закінчився обіцяний російський рай», – пише чернівецька *Gazeta Polska* про розбиті надії розчарованих русинів.

Хрест у Брутовце

Про дрібного селянина, муляра і музиканта Онуфрія Юрчишина із хутора Шили більше немає згадок. Він залишився десь у Російській імперії, за власним бажанням чи з примусу – невідомо. Можливо, його відправили поселенцем на Кавказ, де лютувала холера, або на Далекий Схід, в льодову пустелю Сибіру, де завжди був потрібен людський матеріал. Може, він загинув від рук розбійників чи помер десь у трясовині – цього ніхто не знає. Селами, чого й варто було очікувати, розлітаються і ходять колами чутки, люди перешіптуються, начебто хтось його бачив десь біля кордону, в Стоянові, Щуровичах, Хоросткові, він ішов зігнутий, як дідуган, заробляв на життя корчмарем, візником, конокрадом й одружився з єврейкою; інші розказують, що він сам прийняв юдаїзм і зараз читає лише святі книги. Ці плітки, як завше, – лише порожній поголос, тільки балаканина, Онуфрій Юрчишин зникає, а через якийсь час навіть у рідних Шилах розвіюються спогади про дрібного українського землероба і цимбаліста, який насмілився піти проти влади й написати листа до самого цісаря у Відень, щоб вимагати дотримання свого права, і котрий потім гарячого, посушливого літа 1892 року запальними словами підбурює жителів села йти з ним до Росії, де можна отримати від царя землю, худобу, будинки й реманент, що, звичайно, виявляється обманом. Історію переповідають знов і знов, аж поки вона повільно стирається з пам'яті і зрештою повністю забувається, а з нею – і згадка про Онуфрія Юрчишина.

Еміграція до Росії лишається таким собі дивним і коротким інтермецо в багатій на події історії еміграції, а переселення до Америки триває далі, не стишуючи темпу. Воно зростає все далі й досягає кульмінації між 1900 і 1910 роками, хоча іноді відбуваються і спади, послаблення, спричинені негативними явищами в Сполучених Штатах.

У 1893 році американська економіка переживає глибоку рецесію, зумовлену неочікуваним зменшенням державного золотого запасу, що призводить до фінансової кризи по всій країні. Вона входить в історію як «паніка 1893 року». В цілому того року в США банкрутують 642 банки й тисячі фірм. Внаслідок цього сотні тисяч робітників опиняються на вулиці. «До кінця року половина всіх "синіх комірців" стали безробітними, а мільйони просили про допомогу», – описує тривожне становище американський історик соціології Сідні Ленс. Рецесія триває кілька років. Металургійні міста, такі як Бетлегем, Гомстед, Янґстаун чи Джонстаун, особливо страждають, тому що різко скорочуються інвестиції в розбудову залізниці і в будівництво, а внаслідок цього урізається виробництво і кількість робочих місць.

Як результат – безкінечні страйки в індустріальних регіонах, у яких обидві сторони тримаються вкрай затято. Підприємці кличуть на допомогу суди, поліцію, національну гвардію, армію та всі доступні їм сили. Особливо напруженим стає Пулманівський страйк[9] 1894 року в Чикаґо та інших містах: доходить до сутичок, кровопролиття, смертей та масових арештів. На території Всесвітньої колумбійської виставки в Джексонпарку, куди рік тому красномовні сутенери заманювали

[9] Пулманівський страйк чи Пулманівська стачка – загальнонаціональний конфлікт між профспілками та залізничними компаніями 1894 року, в якому взяли участь 250 000 людей, був придушений військами. – *Прим. перекл.*

галицьких дівчат, невідомі влаштовують пожежі, хмари диму здіймаються над цілим містом.

Безробіття і як наслідок *labor wars*, робітничі війни, як називають ті події в американській історіографії, впливають на імміграцію: якщо у вісімдесятих роках до країни прибуває в середньому півмільйона іммігрантів на рік, то з 1894 до 1898 року їхня кількість скорочується вдвічі. Але й ті іммігранти, що вже приїхали до країни, відчувають руйнівні наслідки рецесії, багато з них втрачають роботу й розчаровані повертаються додому.

Міхай Поповіч повертається в Брутовце ще раніше, у 1890 році. І немає жодних даних, що пізніше він знову виїздив – на відміну від багатьох інших «американців», також і з його рідного села, які по кілька разів мандрували за океан і назад. У 1891 році в Брутовце народжується його син Філіпус, Філіп, через два роки – Сільверіус і нарешті в 1895-му – Міхай. Можливо, він відмовляється ще раз їхати до Америки на прохання дружини Анни, зрештою, він потрібен вдома, у господарстві. Може, він і сам не сумує за Джонстауном і *Cambria Iron Works*, за довгими, тяжкими годинами біля розжарених доменних печей, за димом і брудом, їдким смородом, який у літні місяці йшов від річки Конемо, що відділяла завод від Камбрія-Сіті. Стічні води заводів і житлового кварталу без очищення скидають у річку, так що вона в теплу пору року, за низького рівня води, схожа на смердюче болото. Звісно, у Брутовце теж немає каналізації, але це ж не порівняти! Міхай Поповіч залишається вдома, однак Америка є чимось більшим, ніж швидкоплинною мрією, вона стає реальністю, що істотно впливає на буденне життя маленького села у Спишському комітаті. З чотирьох дітей, яких Міхай мав зі своєю першою дружиною Марією Коргняк, щонайменше троє виїжджають до Америки: Томас, Бальсіус і Янасіус. Про те, чи емігрувала його дочка Тереза, яка народилася

1880 року, даних немає. Томас виїжджає разом зі своєю дружиною Листиною. Спочатку всі їдуть до Джонстауна, де наймаються на роботу в металургійній компанії *Cambria Iron*, пізніше перейменованій на *Cambria Steel*, а ще згодом – на *Bethlehem Steel*. На заводі чоловіків із Брутовце знають, хай яке вони мають прізвище – Поповіч, Комара, Коргняк чи Гокіко – бригадири мають їх за сильних, слухняних, надійних працівників, не те, що оті підбурювачі до революції. Бальсіус повертається згодом у Брутовце, Томас і Янасіус лишаються у Сполучених Штатах. За родинними переказами, обидва в різні роки гинуть від нещасних випадків на *Bethlehem Steel*. Робота на металургійних заводах і далі залишається небезпечною.

Павел Поповіч, вісімнадцятирічний емігрант, якого разом із трьома товаришами в березні 1888 року затримують жандарми у Старих Ставах поблизу Освенціма, також дістається Джонстауна і працює в *Cambria Iron Works*. Однак десь у дев'яності роки він їде назад у Брутовце, можливо, тим самим кораблем, що і його родич Міхай. 1897 року Павел Поповіч одружується в Брутовце з Анною Павліковою – коли їй було сім, вона махала ручкою йому, переселенцю до Америки. За стільки років Анна не забула того вродливого, трохи худорлявого хлопця. Коли вони одружуються, їй якраз шістнадцять. Через рік молода пара їде до Америки, звісно, до Джонстауна, де у них є друзі і родичі. У Камбрія-Сіті люди зі Спишського комітату почуваються як удома. У Джонстауні у пари народжується двоє дітей, але обоє рано помирають. Дитяча смертність у робочих кварталах Пенсильванії залишається гранично високою.

Павел Поповіч і сам не найздоровіший, йому не по силі виснажлива робота на сталеливарному заводі, тому він зі своєю Анною повертається додому. У Брутовце в них з'являються на світ п'ятеро дітей, дехто з них також емігрує в Америку. Джонстаун – це вже давно друга

домівка. Павел Поповіч не знає щастя і на старій батьківщині: коли в його хаті загорівся комин – одні кажуть, це було в Брутовце, інші – що він жив тоді у Спишське-Влахи[10], – він труїться чадним газом і вже не одужує. Він помирає 3 січня 1912 року у віці 43 років. Його дружина пізніше виходить заміж за гробаря на прізвище Фечек.

Життя емігрантів та повертанців – нелегка ноша. У Брутовце також вистачає прикростей та нещасних випадків, граду, пізніх морозів, пожеж, посух, спустошливих дощів, повеней, паразитів. Міхай Поповіч щороку дякує святому Ваврінеку, патрону сільської церкви, якщо йому вдається скласти до комори врожай. У 1904 році у всій окрузі страшний недорід, селяни Спишського комітату страждають від голоду. Знову багато їдуть в Америку. Коли голод нарешті минає, Міхай Поповіч разом з другом споруджують за селом камінний хрест фігурою Спасителя. На цоколі хреста вибито:

«На славу й хвалу Господу, споруджено Бартоломом Кічком і Мікушем Поповічем».

На питання, хто встановив хрест, у Бутовце відповідатимуть: «Американці».

Еміграція з Галичини в Америку повністю занепадає з початком війни 1914 року. Деякі переселенці, які збираються знову повернутися на батьківщину, щоби там вкласти гроші у свою господарку, змушені залишитися у Сполучених Штатах. А багато тих, котрі якраз повернулися і гостювали в рідному краю, навпаки не можуть більше покинути його і через воєнні дії змушені залишитися. В багатьох випадках – назавжди, тому що після 1918 року їм часто бракує коштів для нової подорожі. Війна зжерла гроші, знецінила їх, до того ж США стають ворожою країною: можливо, їх там уже не чекають?

[10] Містечко на сході Словаччини. – *Прим. перекл.*

Разом із Дунайською монархією в 1918 році зникає і коронна земля Галичина.

Ще один наслідок Першої світової війни: компанія стратега заокеанських подорожей Альберта Балліна зазнає краху. Завдяки емігрантам «цісарів судновласник», як називають Балліна, робить кар'єру, про яку так мріють самі переселенці в Америку – від сина дрібного еміграційного агента-єврея з Гамбурґа до власника найбільшої в світі судноплавної компанії. Переконаний космополіт Баллін намагається перешкодити війні, однак слухняно здає кораблі своєї «Гамбурзько-американської компанії» в експлуатацію німецькому флоту. Коли війна закінчується поразкою німців, розбито і справу його життя – «Гамбурзько-американську судноплавну акціонерну компанію», HAPAG. Матроси-революціонери виганяють Балліна з контори компанії. Внаслідок цих подій він накладає на себе руки. Альберт Баллін помирає у 61-річному віці, 9 листопада 1918 року, в той самий день, коли в Німеччині проголошують республіку.

Післямова

Ідея написати цю книжку прийшла до мене кілька років тому, коли я переглядав газети і журнали у Яґеллонській бібліотеці в Кракові. Коли я приїздив до Кракова, мене щоразу гостинно приймала *Villa Decius*, співробітникам якої я хотів би тут подякувати. Багатий матеріал з теми я знайшов у Державному архіві Кракова, працівниці якого допомагали мені порадами. Важливі підказки давав також Ґжеґож Марія Ковальський із правознавчого факультету Яґеллонського університету. Його книжка про еміграційні злочини в Галичині від 1897 до 1918 року є фундаментальною працею, до якої я часто звертався.

Особливу вдячність я хотів би висловити Францешці Гендріксон і Патріції Поповіч Бейсік із США за те, що вони так великодушно поділилися зі мною історією своїх родичів. Францешка Гендріксон зібрала неймовірну кількість інформації про свою далеку рідню і повсякчас надавала мені доступ до цих даних.

Працівникам видавництва я дякую за співпрацю і готовність потурати моїм бажанням, ба навіть примхам. Їхня терплячість, здається, не має меж. Це стосується також і Бріґґіте Ґільцензауер – кращої і чуйнішої лекторки авторові годі бажати.

Першою читачкою й одночасно критикинею різних варіантів рукопису була, як завжди, моя дружина. Вона це робить чудово.

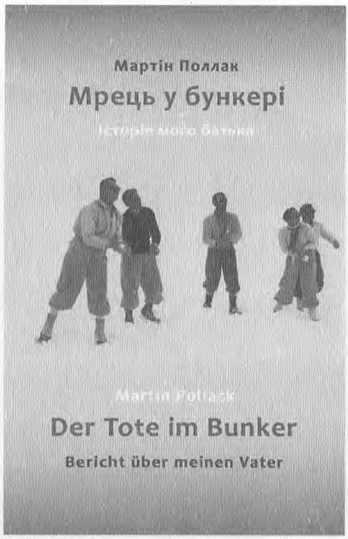

Поллак, Мартін
Мрець у бункері. Історія мого батька / Мартін Поллак ; Переклала з німецької Неля Ваховська. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2014. – 248 с.
ISBN 978-617-614-063-4

Роман-дослідження Мартіна Поллака присвячений участі Австрії у Другій світовій війні та злочинах нацизму. Із приватної перспективи нащадка – сина відомого нациста, який уже дорослим вирішує розібратися в обставинах не лише смерті свого батька, але і його життя, історії роду, що став пристрасним ревнителем нацизму, – автор викриває міф про аншлюс Австрії до ІІІ Райху. Він також показує становлення нацизму в провінційно-бюргерському середовищі прикордонних австро-словенських земель та соціалізацію повоєнного покоління австрійців в атмосфері замовчування минулого, не-опрацювання якого дозволяє симпатіям до нацизму та про-фашистським настроям зберігати тяглість аж до ХХІ ст.

Роман має автобіографічне підґрунтя.

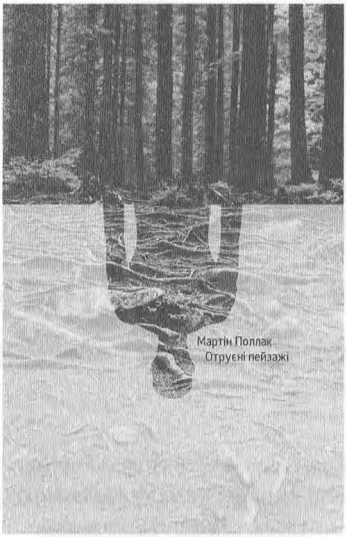

Поллак, Мартін
Отруєні пейзажі / Мартін Поллак ; Переклала з німецької Неля Ваховська. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2015. – 112 с.
ISBN 978-617-614-091-7

Збірка есе Мартіна Поллака «Отруєні пейзажі» присвячена культурі пам'яті – про сотні тисяч безіменних жертв кривавих режимів ХХ століття або й повсякденної ненависті, чиї могили сховано в анонімності, закамуфльовано мальовничими ландшафтами чи й просто засаджено городиною. Аналізуючи досвід власного дитинства, а також історії та свідчення з Центральної та Східної Європи, письменник доходить висновку: начебто неторкана природа навколо нас – це рельєф забування і відмови від відповідальності, яким ми мусимо опиратися.

Художньо-публіцистичне видання

Мартін ПОЛЛАК

ЦІСАР АМЕРИКИ

Велика втеча з Галичини

Переклад *Люби-Параскевії Стринадюк*
Доопрацювання перекладу *Неля Ваховська та Олександра Григоренко*
Літредакторка і коректорка *Марина Александрович*
Обкладинка *Анни Стьопіної*
Фотографії з приватного архіву *Мартіна Поллака*
Макет *Романа Сабадаша*

Підписано до друку 22.09.2015. Формат 60×84 1/32.
Умов.-друк. арк. 16,11. Обл.-вид. арк. 16,90.

Видавництво «Книги – XXI»
Україна, 58000, м. Чернівці, а/с 418.
Тел./факс: +380 (372) 586021, моб. +380 (50) 9183202
e-mail: booksxxi@gmail.com
www.books-xxi.com.ua
Свідоцтво про державну реєстрацію
ДК № 1839 від 10.06.2004 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом у друкарні «Фактор-Дру
61030, м. Харків, вул. Саратовська, 51. Тел.: + 38 057 717 53 57.
Наклад 1000. Замовлення 7178

МАРТІН ПОЛЛАК

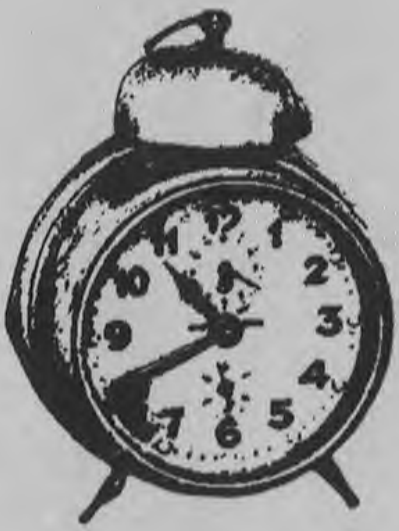

ЦІСАР АМЕРИКИ

ВЕЛИКА ВТЕЧА З ГАЛИЧИНИ